

Вісник Академії управління МВС

2-3, 2007

Журнал заснований
12 грудня 2006 року

Видається
4 рази на рік

Свідощтво
про державну
реєстрацію серія КВ
№ 12112-983Р

Рекомендовано до
друку Вченою радою
Академії управління
МВС

Протокол № 12
від 25.07.07

Редагування
Онищенко С.М.

Адреса
редакційної колегії:
02121, м. Київ,
вул. Колекторна, 4
Тел. (044)561-18-35,
тел./факс:
(044)564-66-32
E-mail: au2006@ukr.net

Редакційна колегія:

Гвоздецький В.Д., к.філос.н.,
доцент (голова ред. колегії);
Барко В.І., д.психол.н., доцент;
Білоус В.Т., д.ю.н., професор;
Грохольський В.Л., д.ю.н., доцент;
Засанський В.В., д.е.н., професор;
Захматов В.Д., д.т.н., професор;
Коваленко В.В., д.ю.н., професор;
Копиленко О.Л., д.ю.н., професор;
Корецький М.Х., д.держ.упр., професор;
Мурашин О.Г., д.ю.н., професор;
Олуйко В.М., д.держ.упр., професор;
Попович В.М., д.ю.н., професор;
Рижих В.М., д.держ.упр., професор;
Ткаченко А.М. д.держ.упр., професор;
Тронь В.П., д.держ.упр., професор;
Чайковський А.С., д.і.н., професор;
Шамрай В.О., д.держ.упр., професор;
Ярмиш О.Н., д.ю.н., професор;
Бабенко В.Г., к.пед.н.;
Боярко Г.В., к.пед.н., доцент;
Братков І.С., к.ю.н., доцент;
Заросило В.О., к.ю.н.;
Кагадій М.І., к.ю.н.;
Клачко В.М., к.пед.н., доцент;
Корчовий М.М., к.ю.н., доцент;
Котляр В.Ю., к.ф.-м.н.;
Проценко Т.О., к.держ.упр., доцент;
Шепелева Н.В., к.ю.н., доцент;
Шестопалова Л.М., к.ю.н., старш. наук. співроб.;
Шилінгов В.С., к.ю.н., доцент;
Возник М.В.
Бєлова І.О. (відповідальний секретар);

УДК 34+35
ББК X
А382

Засновник

Академія управління Міністерства внутрішніх справ

Вісник Академії управління МВС **Науково-теоретичний журнал**

Журнал створено з метою поширення нових науково-правових знань, публікації основних результатів наукових досліджень у галузі права та державного управління, сприяння розвитку сучасної освіти та вирішення теоретичних і практичних проблем права, правозастосування та державного управління.

Призначений для працівників правоохоронних, судових та інших державних органів, науковців в галузі права та державного управління, студентів вищих юридичних і суміжних закладів освіти, членів правозахисних організацій та всіх, хто цікавиться питаннями науки, права та державного управління.

Відповідальність за вірогідність поданої інформації та використаних цитат несе автор.

Редакційна колегія залишає за собою право рецензувати, редагувати, скорочувати та відхиляти рукописи.

Передрук статей можливий лише з дозволу редакційної колегії.

Надані для публікації матеріали не повертаються.

З М І С Т

Віктор ГВОЗДЕЦЬКИЙ

Проблеми міжнародного співробітництва
з протидії злочинності у сфері високих технологій.....6

Технології, методи, моделі в сфері державного управління

Володимир ГРОХОЛЬСЬКИЙ, Людмила ГРОХОЛЬСЬКА

Удосконалення нормативно-правового забезпечення
управління органами внутрішніх справ України 12

Василь ШАМРАЙ, Дмитро ЧЕРНІЙ

Управлінське рішення: залежність
від якості суб'єктно-об'єктних відносин21

Валерій КОТЛЯР

До питання оцінювання діяльності
оперуповноважених ДСБЕЗ МВС України.....35

Олексій Юлдашев –

Про один підхід до електронного урядування.....48

Правозастосування та актуальні питання захисту прав людини

Володимир ТЕМЧЕНКО

Особливості юридичного змісту термінів “захист”
та “охорона” у механізмі забезпечення прав людини58

Боротьба зі злочинністю і проблеми теорії та практики

Михайло НИКОНЕНКО

Місце підозріння у кримінальному переслідуванні.....66

Теорія і практика оперативно-розшукової діяльності

Іван СЕРВЕЦЬКИЙ

Теоретичні засади сутності і змісту
оперативно-розшукових заходів78

Сергій ПІЧКУРЕНКО, Сергій БІТНИЙ, Костянтин БЛАЖКУН

Тактика використання технічних засобів (поліграфа)
в оперативно-розшуковій діяльності89

Микола КОРЧОВИЙ, Олександр БАЙДА

Проблемні питання методики виявлення
та документування хабарництва: оперативно-розшукові
та кримінально-процесуальні аспекти96

Національне законодавство: стан, проблеми, шляхи реформування

Олександр МУРАШИН, Микола ПИХТІН

Правове моделювання у правоохоронній сфері:
стан та перспективи 102

Володимир ШИЛІНГОВ

Теоретико-правові аспекти удосконалення
нормативного регулювання освітньої діяльності в Україні 112

Сергій ПЕПЕЛЯЄВ

Шляхи реформування кримінально-процесуального права
України в контексті європейського права 117

Ігор ВОРОНОВ

Правова регламентація пневматичної зброї в Україні 125

Організація та діяльність міліції України та поліції зарубіжних країн

Олег ЛОВ'ЯК

Особливості відшкодування шкоди, завданої
в ході проведення антитерористичних операцій 130

Іван БРАТКОВ, Олександр ЯНКІВ

Організаційно-правові питання проблем забезпечення
особистої безпеки працівників міліції України 142

Вікторія БАСС

Характеристика деяких видів адміністративної діяльності міліції України і поліції країн загального права (Великобританія, Канада) та змішаного права (США) 150

Психолого-педагогічне та кадрове забезпечення***Вадим БАРКО, Оксана ОВСІЄНКО***

Динаміка процесу самореалізації особистості керівників органів внутрішніх справ України 159

Володимир ЯКШИН, Ігор ЯНКО, Вадим БАБЕНКО

Основи оздоровчої роботи персоналу МВС України 169

Тарас ВАВРИК, Владислав ШЛЯХОВ

Шляхи профілактики дистресу в роботі працівників ОВС 176

Психолого-педагогічна діяльність та проблеми юридичної освіти МВС України***Володимир КЛАЧКО***

Формування мотивації навчальної діяльності слухачів Академії управління МВС засобами проблемного навчання 184

Вікторія КОНДРЮКОВА

Загальна теорія конфлікту 194

Теоретичні та історичні питання держави та права***Марія ПАТЕЙ-БРАТАСЮК***

Роль метатеоретичного знання в контексті проблеми формування сучасного правового мислення 205

Людмила ШЕСТОПАЛОВА

Соціально-правова характеристика самогубства в Європі 212

Персоналії 230

УДК 341.4

Віктор Гвоздецький –
кандидат філософських наук, доцент,
ректор Академії управління МВС
генерал-майор міліції

ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В ПРОТИДІІ ЗЛОЧИННОСТІ У СФЕРІ ВИСОКИХ ТЕХНОЛОГІЙ

У статті розглянуто стан і перспективи взаємодії МВС України з правоохоронними органами інших країн в боротьбі зі злочинністю у сфері високих технологій.

The article is devoted to the conditions and prospects of the cooperation between MIA of Ukraine and law enforcement agencies of other countries in crime fighting in the sphere of high technologies.

Офіційна статистика свідчить про значне загальносвітове зростання злочинів у сфері інформаційних систем, що створює загрозу як для окремих організацій і фізичних осіб, так і економіки будь-якої країни і світової спільноти загалом. Широке впровадження в економічні відносини сучасних інформаційно-телекомунікаційних технологій сприяє появі нового виду злочинів. В Україні найчастіше реєструються злочини у сфері:

- комп'ютерних і інтернет-технологій (у загальній масі злочинів цього виду вони становлять 26 відсотків);
- функціонування електронних платежів або платіжних карток (16 відсотків);
- телекомунікацій (11 відсотків);
- використання комп'ютерних технологій під час вчинення так званих загальнокримінальних злочинів (47 відсотків).

Самостійним видом злочинного промислу стало викрадення чужих ідентифікаційних даних, за допомогою яких злочинці отримують доступ до банківських рахунків, безоплатно користуються послугами інтернет-провайдерів та операторів зв'язку. Такі злочини характеризуються високим рівнем технічного забезпечення, латентності, організованості, міжрегіональними та міжнародними зв'язками. На цю проблему звернули увагу учасники 32-го засідання Ради міністрів

внутрішніх справ держав – учасників СНД, що відбулось 29 вересня 2006 року в Астані.

На ефективність співпраці у сфері оперативно-розшукової діяльності негативно впливають невирішені проблеми своєчасного обміну оперативною інформацією, недосконалість нормативної бази за окремими напрямками діяльності. Потребує подальшого удосконалення механізм оперативного обміну інформацією про громадян, які затримувалися на території інших держав за вчинення злочинів, пов'язаних з використанням підроблених або викрадених платіжних пластикових карток банківських установ, а також за шахрайство в мережі Інтернет, незаконне проникнення в комп'ютерні бази даних державних органів і установ. Така інформація накопичується для перевірки на причетність до вчинення злочинів у сфері банківської діяльності та високих технологій.

Практика виявлення і документування “транскордонних” злочинів у сфері міжнародних платіжних систем з використанням Інтернету свідчить про нові проблеми, з якими стикаються працівники правоохоронних органів. Зокрема, територіальна невизначеність місць слідів злочину ускладнює викриття осіб, що їх вчинили, а також фіксацію доказової бази.

Відзначимо також обмежені можливості Національного центрального бюро (НЦБ) Інтерполу, яке виступає центром координації взаємодії правоохоронних органів країни з компетентними органами зарубіжних держав, а також специфіку виявлення і документування злочинної діяльності у сфері інформаційно-телекомунікаційних технологій. Так, під час перевірки в 2005 році осіб, причетних до здійснення шахрайських дій з використанням підроблених електронних документів, каналами Інтерполу правоохоронних органів США запрошувалася інформація щодо реєстрації, власників і керівників фірми, задіяної в шахрайській схемі. Підтвердження факту реєстрації було одержано лише через півроку, а інформація щодо осіб, які її зареєстрували, не надійшла взагалі, оскільки її мало в своєму розпорядженні інше відомство.

З метою забезпечення ефективної протидії злочинності у сфері високих технологій Міністерством внутрішніх справ України здійснено низку правових організаційних і практичних заходів. Серед них на-

самперед: участь у нормотворчій роботі з метою законодавчого забезпечення боротьби з комп'ютерними злочинами; запобігання, супровід розслідування та розкриття резонансних правопорушень у сфері комп'ютерних технологій; напрацювання методик документування й розкриття злочинів цієї категорії, проведення семінарів і тренінгів для працівників спеціалізованих підрозділів; налагодження ефективної взаємодії з міжбанківськими установами, телекомунікаційними компаніями, зацікавленими центральними державними органами та правоохоронними органами інших країн з метою документування злочинних груп з міжнародними зв'язками.

“Правовою” точкою відліку в міжнародній взаємодії є Конвенція про кіберзлочинність від 23 листопада 2001 року, в якій передбачається надання повноважень, достатніх для ефективної боротьби зі злочинами у сфері інформаційно-телекомунікаційних технологій як на внутрішньодержавному, так і на міжнародному рівнях, досягнення домовленостей щодо дієвої міжнародної співпраці [1]. Згідно з Конвенцією сторони співпрацюють шляхом застосування відповідних міжнародних угод, укладених на основі єдиного або спільного, а також внутрішньодержавного законодавства з метою розслідування злочинів, пов'язаних з комп'ютерними системами і даними та збирання доказів у електронному форматі.

Фахівці Академії управління МВС вважають за необхідне привести наявні механізми міжнародної взаємодії у відповідність з положеннями Конвенції про кіберзлочинність.

Для того, щоб інформація з інших країн швидко та у доступній формі (мова повідомлення, специфічні терміни, коди злочинів і т. ін.) надходила до національних спеціалізованих підрозділів, а також для оперативного обміну такою інформацією між країнами, Генеральний Секретаріат Інтерполу ще в 1994 році рекомендував державам – членам організації створити Національний центральний консультативний підрозділ з проблем комп'ютерної злочинності. В Україні такий підрозділ з'явився 1996 року на базі НЦБ Інтерполу.

Удосконалення механізмів міжнародної взаємодії одержало новий імпульс у 2004 році в межах реалізації проекту ООН “Боротьба з організованою злочинністю в Україні шляхом запобігання махінаціям з кредитними картками та іншим фінансовим злочинам, пов'язаним

з комп'ютерними технологіями”, відповідно до якого передбачалося проведення тренінгів для працівників правоохоронних і судових органів, банківських установ та поточні консультації з конкретних питань виявлення і запобігання злочинам у сфері зловживань з банківськими кредитними картками й інших злочинів, пов'язаних з комп'ютерними технологіями, а також семінар за оцінкою законодавства в цій сфері. У відповідності з цим проектом (за Ухвалою Кабінету Міністрів України від 9 вересня 2004 р. № 69490/01/1-03) була створена Міжвідомча робоча група для проведення аналізу законодавства у сфері протидії і запобігання махінаціям з банківськими кредитними картками та іншим фінансовим злочинам, пов'язаним з комп'ютерними технологіями, і надання узгоджених пропозицій щодо його удосконалення. До складу групи увійшли фахівці: Управління взаємодії, координації і методичного забезпечення системи фінансового моніторингу; Аналітичного управління Державного департаменту фінансового моніторингу; Академії суддів України; Державної судової адміністрації України; Головного управління податкової міліції; Департаменту боротьби з відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом; Державної податкової адміністрації України; Департаменту контррозвідувального захисту економіки держави; Головного управління по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю Служби безпеки України; Департаменту Державної служби боротьби з економічною злочинністю і Головного управління боротьби з організованою злочинністю Міністерства внутрішніх справ України та ін.

Члени Міжвідомчої робочої групи впродовж 2004-2006 років працювали і внесли конкретні пропозиції щодо приведення чинного законодавства України у відповідність до міжнародних стандартів. Група взяла участь в удосконаленні відповідних норм права, вивчила проблемні питання розробки нових методик боротьби з цією категорією злочинів. В результаті проведеної роботи і внесених пропозицій Верховною Радою України прийнято низку нових законів: “Про ратифікацію Конвенції з кіберзлочинності” від 7 вересня 2005 року”, “Про внесення змін до Закону України “Про платіжні системи і переказ грошей в Україні” від 6 жовтня 2004 року, “Про внесення змін до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів України” від 23 грудня 2004 року, “Про внесення змін до Закону України “Про за-

хист інформації в автоматизованих системах” від 31 травня 2005 року [2; 3; 4; 5]. На розгляд парламенту направлено також законопроект “Про внесення змін до деяких законів України щодо управління ризиками, вимог безпеки до здійснення операцій з платіжними картками та іншими платіжними інструментами і покарання за злочини з їх використанням” від 23 серпня 2005 року № 8035. Проектом передбачено формування єдиної системи моніторингу за операціями, які здійснені з викраденими і підробленими платіжними картками, а також внесення змін до ст. 200 Кримінального кодексу України.

Органами внутрішніх справ України під час розкриття транскордонних злочинів, для обміну інформацією з правоохоронними органами інших країн, використовуються канали Інтерполу, міжнародної мережі національних контактних підрозділів (у структурі НЦБ Інтерполу), а також Управління міжнародних зв’язків МВС України.

Сьогодні в Україні працюють представники МВС Австрійської Республіки, Королівства Бельгії, Республіки Білорусь, Федеральної Республіки Німеччини, Республіки Польща, Французької Республіки, Чеської Республіки, Королівства Данії. Відповідальний за Україну представник поліції держави Ізраїль знаходиться в Москві, а повноважний представник поліції та митниці Королівства Швеції – в Будапешті (Угорщина). У Республіці Польща, Федеральній Республіці Німеччини, державі Ізраїль працюють представники МВС України.

Забезпеченню повноти і швидкості розслідування кримінальних справ сприяла конструктивна взаємодія Департаменту Державної служби боротьби з економічною злочинністю МВС України і таких підрозділів МВС РФ, як Управління “К” та Бюро спеціальних технічних заходів, Управління спеціальних технічних заходів ГУМВС РФ в Санкт-Петербурзі та Ленінградській області. Впродовж з 2002-2006 років підрозділами ОВС України проводились перевірки фактів протиправної діяльності з використанням комп’ютерних і інтернет-технологій щодо запитів Білорусі, Великої Британії, Німеччини, Греції, Ірландії, Італії, Латвії, Норвегії, Польщі, Російської Федерації і США. Підрозділами МВС України направлені запити на проведення перевірок або оперативних заходів до Австралії, Великої Британії, Латвії, Російської Федерації, США, Швеції та Японії.

Вивчення практики виявлення і розслідування високотехнологічних злочинів свідчить про необхідність забезпечення належного рівня взаємодії з правоохоронними органами інших держав. Наприклад, у низці держав існує практика функціонування цілодобової мережі (система національних контактних пунктів) спеціально призначеного відповідного органу, який відповідно до внутрішньодержавного законодавства та правоохоронної практики, забезпечує надання технічних порад, збереження даних, збирання доказів, надання юридичної інформації та встановлення місцезнаходження підозрюваних осіб. У Департаменті Державної служби боротьби з економічною злочинністю МВС України ретельно вивчається досвід функціонування національних контактних пунктів, зокрема в Російській Федерації.

Список використаних джерел

1. О киберпреступности: Конвенция Совета Европы от 23 ноября 2001 года. № 185 // Системная информатизация правоохранительной деятельности: Европейские нормативно-правовые акты и подходы к упорядочению общественных информационных отношений в связи с автоматизированной обработкой данных в правоохранительной деятельности: Пособ. Кн. 2 / Распоряд.: Г. Сапожник, В. Брыжко, Б. Романюк, В. Цимбалюк; Под ред. М. Швеца и Б. Романюка. – К.: НИЦПИ АПрН Украины, 2006.

2. Про ратифікацію Конвенції з кіберзлочинності: Закон України від 7 вересня 2005 року. – Ел. ресурс.: <<http://www.zakon.rada.gov.ua>>.

3. Про внесення змін до Закону України “Про платіжні системи і переказ грошей в Україні”: Закон України від 6 жовтня 2004 року № 2056-IV. – Ел. ресурс.: <<http://www.zakon.rada.gov.ua>>.

4. Про внесення змін до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів України: Закон України від 23 грудня 2004 року № 2289-IV. – Ел. ресурс.: <<http://www.zakon.rada.gov.ua>>.

5. Про внесення змін до Закону України “Про захист інформації в автоматизованих системах”: Закон України від 31 травня 2005 року № 2594-IV. – Ел. ресурс.: <<http://www.zakon.rada.gov.ua>>.

Стаття надійшла до друку 29.03.2007 р.

ТЕХНОЛОГІЇ, МЕТОДИ, МОДЕЛІ В СФЕРІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

УДК 351.741+352.075.0

Володимир Грохольський –

доктор юридичних наук, доцент, начальник кафедри теорії та практики управління органами внутрішніх справ Академії управління МВС;

Людмила Грохольська –

провідний науковий співробітник Державного науково-дослідного інституту МВС України

УДОСКОНАЛЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УПРАВЛІННЯ ОРГАНАМИ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Розглянуто окремі питання удосконалення нормативно-правового забезпечення управління органами внутрішніх справ України.

The separate questions of improvement of the normatively-legal providing of management by the organs of internal affairs of Ukraine are considered.

В залежності від змісту дій, що виконуються, представляється доцільним виділити три напрями удосконалення нормативно-правового забезпечення управління органами внутрішніх справ – удосконалення правотворчої, правозастосовчої та правоохоронної діяльності суб'єктів управління. Як основні складники нормативно-правового забезпечення управління органами внутрішніх справ ці категорії виступають юридичними способами зовнішнього вираження і внутрішньої організації управлінської діяльності. Вони спрямовані на організацію виконання конкретними суб'єктами управління своїх прав і обов'язків. Водночас, кожна з них відрізняється специфічним змістом і особливим юридичним оформленням відповідних дій.

У процесі правотворчості розробляються та приймаються (чи скасовуються) норми права як типові правила поведінки. Така діяльність завершується прийняттям нормативно-правового акта. В процесі за-

стосування норм права видаються акти правозастосування, які містять індивідуально-конкретні правові розпорядження, що встановлюють (закріплюють, змінюють чи припиняють) на основі правових норм конкретні суб'єктивні права й обов'язки персонально зазначених осіб [1, 148, 181].

Правотворчість має загально-нормативний (абстрактний) організуючий вплив на типові суспільні відносини, правозастосування – індивідуальний (казуальний) нормативно-правовий вплив на персонально визначених учасників конкретних суспільних відносин. Перевагою першого є можливість досягнення єдиного, безумовно діючого ладу в суспільних відносинах, підпорядкування поведінки людей загальним і однаковим правилам, продиктованим вимогами економіки, влади, ідеології, усього суспільного життя. Друге дозволяє вирішити життєві проблеми з урахуванням особливостей даної ситуації, персональних якостей осіб, характеру виникаючих відносин [2, 31].

Правоохоронна діяльність виражається в нагляді за дотриманням суб'єктами управління нормативно-правових розпоряджень як нормативного, так і індивідуального характеру, в створенні умов їхнього функціонування, що стимулюють правомірне поведіння у застосуванні юридичних санкцій до осіб, які скоїли правопорушення.

Взаємозалежність правотворчості та правозастосування в системі управління органами внутрішніх справ має складний характер. *По-перше*, слід зазначити, що нормативні акти усіх суб'єктів виконавчої влади видаються з метою виконання законів. Це значить, що здійснювана МВС України правотворчість, як центрального органа державної виконавчої влади і безпосереднього суб'єкта управління органами внутрішніх справ по своїй суті служить цілям правозастосування (виконання правових норм вищого рівня), а встановлювані ними норми за своїм змістом утримують двояке юридичне навантаження: правотворче та правозастосовче. *По-друге*, правотворчий процес, як правило, починається і закінчується прийняттям акта правозастосування. *По-третьє*, акти правозастосування у виді наказів, про затвердження нормативно-правових актів часто самі містять правові норми, спрямовані на організацію виконання затверджуваних актів. *По-четверте*, у деяких випадках одночасно готуються й одним на-

казом затверджуються нормативні та правозастосовчі акти, спрямовані на досягнення єдиної мети. *По-н'яте*, нормативно-правові акти, видані у формі наказів, як правило, носять змішаний характер, містять одночасно і норми, і індивідуальні розпорядження. Їх прийняття переслідує правотворчі та правозастосовчі цілі, що викликається складністю управлінських відносин, багатоплановістю правового забезпечення управління органами внутрішніх справ і недоцільністю видавати декілька правових актів з одного питання.

Враховуючи вище викладене, можна погодитися з думкою ряду науковців про те, що відомча нормотворчість і правозастосування являють собою правові форми управлінської діяльності. А всі управлінські рішення, оформлені відповідним чином, є по своїй суті правовими актами нормативного або правозастосовчого (індивідуального) характеру [3, 3-8; 4, 110-112; 5, 5-12].

Поряд зі змістовною стороною (правова форма управління) нормотворчість має процедурну сторону, тобто вона може розглядатися як єдиний процес підготовки та прийняття нових управлінських рішень, перегляду і скасування управлінських рішень, що втратили практичне значення (чинність). Нормотворчому процесу притаманна визначена послідовність стадій (етапів), взаємозалежних між собою, а також між перетворюючими діями впродовж кожної зі стадій, що їх з'єднують у єдиний процес, який забезпечує видання нормативного акта [3, 58].

Основними стадіями нормотворчого процесу є: установлення необхідності видання нормативно-правового акта; ухвалення рішення щодо його розробки; визначення розроблювачів (виконавців) проекту нормативного документа, створення за необхідності робочої групи в т.ч. міжвідомчої; збір і аналіз необхідної інформації та матеріалів, підготовка проекту нормативно-правового акта й інших документів, необхідних для представлення його на підпис або прийняття (пояснювальна записка, фінансово-економічне обґрунтування тощо); його узгодження з відповідними органами, підрозділами, службами, керівництвом, іншими органами державної влади; ухвалення проекту рішення керівником (затвердження, відхилення, вказівка щодо доопрацювання); реєстрація, погодження, затвердження органами юстиції у випадках, визначених чинним законодавством; видання нормативно-

правового акта. Перераховані стадії, у свою чергу, складаються з певних послідовних дій, докладно охарактеризованих у ряді робіт представників відомчої науки [5; 6; 7; 8; 9; 10; 14].

Слід зазначити, що труднощі у сфері управління органами внутрішніх справ часто виникають не в зв'язку з відсутністю обов'язкових правил поведінки, а в зв'язку з їх невпорядкованістю, неконкретністю, суперечливістю та ресурсною незабезпеченістю. Окремі нормативно-правові акти дублюють один одного, не відповідають правилам юридичної техніки, вирізняються нормами-деклараціями, попросту відстають від процесів, які відбуваються у суспільстві.

Прийняті в процесі відомчої нормотворчості МВС України нормативні акти в сукупності з законами, нормативними актами Президента України та Кабінету Міністрів України утворюють правову основу діяльності органів внутрішніх справ. Однак, як уже відмічалось вище, нормативно-правова база сама по собі не у всіх випадках забезпечує реалізацію правових норм. За неможливості об'єкта управління самостійно здійснювати реалізацію нормативно-правових актів, або коли юридичні обов'язки не виконуються добровільно, а також коли згадані форми реалізації ними своїх прав і обов'язків недостатні для повної реалізації правових норм, у правореалізуючу діяльність об'єктів управління втручаються суб'єкти управління. Використовуючи свої владні повноваження, вони забезпечують повну реалізацію нормативно-правових розпоряджень. Така владна діяльність суб'єктів управління і є правозастосуванням.

За своєю юридичною природою правозастосування, з однієї сторони, являє собою специфічну форму реалізації правових норм, з іншого – служить засобом організації виконання норм права та способом державно-правового впливу на суспільні відносини, їхнього регулювання [4, 78]. Таке розуміння дозволяє ряду авторів вважати усі випадки застосування права управлінською діяльністю [11, 306].

На наш погляд, правозастосування у сфері управління, у визначеній мірі відрізняється від загальноприйнятого розуміння правозастосування як одного з елементів механізму правового регулювання. І в першому, і в другому випадках зміст даного виду діяльності буде виражатися у виданні на підставі норм права індивідуальних правових актів. Однак, у сфері управління правозастосування націлене, у

першу чергу, на допомогу в використанні об'єктом управління своїх прав і виконання обов'язків. Лише як виключення, правозастосування у сфері управління спрямоване на припинення неправомірної поведінки об'єкта управління. Кількість таких актів, що діють у сфері управління обмежена порівняно з актами застосування права, що мають характер організаційного впливу.

Таким чином можна сказати, що правозастосування у сфері управління органами внутрішніх справ спрямоване на:

- а) практичну організацію управління;
- б) здійснення управління за допомогою прийняття рішень індивідуального характеру;
- в) оформлення прийнятих рішень;
- г) організацію виконання об'єктами управління прийнятих рішень.

Воно вносить організованість в управління і додає йому офіційний характер.

Однією з форм правозастосування у сфері управління органами внутрішніх справ виступає процес організації виконання нормативно-правових актів. Його можна поділити на два види. Перший – прийняття на рівні МВС України нормативно-правового акта у формі наказу, розпорядження, вказівки, інструкції, настанови, положення, правил тощо. Як правило, водночас розробляються і організаційні заходи, пов'язані з його реалізацією, що знаходять своє відображення в наказі, яким затверджується даний нормативний акт. Другий – акт правозастосування видається для організації та забезпечення своєчасного і точного виконання (дотримання) прийнятих законів України, виданих указів Президента України, прийнятих постанов Кабінету Міністрів України тощо. Необхідно відзначити, що порядок прийняття організаційних рішень, спрямованих на виконання правових актів в системі МВС України нормативно не урегульований. Тому стає незрозумілим, у яких випадках потрібно видання правозастосовчого акта і якого саме за змістом, чи потрібно щоразу приймати нове управлінське рішення, що, як правило, містить стандартний перелік заходів. Відсутність нормативного регулювання даної сфери управлінської діяльності може приводити до організаційних упущень: в

одних випадках, можлива заорганізованість управлінського процесу, а в інших, – відсутність необхідного управлінського впливу.

Правозастосовчі акти, як і нормативні, мають потребу у визначеній уніфікації, стандартизації, що не тільки полегшує їх складання та використання, але й сприяє упорядкуванню правового регулювання. Уніфікація досягається шляхом установлення вимог до правозастосовчих актів у відповідних нормативно-правових актах затвердженням зразків [12, 317-320]. Слід зазначити, що наказом МВС України від 20.01.2004 р. № 55 затверджено Інструкцію про вимоги щодо оформлення документів у системі МВС України, які видаються керівниками органів внутрішніх справ у правозастосовчій діяльності.

Включення правових норм до правозастосовчого акта фактично перетворює його в нормативний акт тимчасової властивості. Особливо часто можна зустріти нормативні вказівки в планах роботи МВС, ГУМВС, УМВС, ЛУУМВСТ. Такі акти затрудняють сприйняття норм, як розпоряджень. Як правило, включені в план норми лише дублюють розпорядження нормативно-правових актів, указують на формальний підхід до його підготовки. У такому випадку втрачається необхідність прийняття правозастосовчого акта, що покликаний не дублювати нормативно закріплені завдання та функції, а конкретизувати їх стосовно до оперативної обстановки, що складається, часу і суб'єктів їх реалізації, визначати пріоритетність дій, координувати індивідуальні зусилля різних служб, підрозділів і органів внутрішніх справ.

Ефективність правотворчості та правозастосування деякою мірою залежить від прийнятих правоохоронних заходів у сфері управління. Правоохоронна діяльність, як один з напрямів правового забезпечення управління органами внутрішніх справ, являє собою діяльність з підтримання встановленого порядку управління, здійснювану управлінськими ланками вищого рівня стосовно органів, підрозділів нижчого підпорядкування.

У широкому розумінні ця діяльність охоплює весь комплекс заходів для захисту регульованих суспільних відносин у сфері управління органами внутрішніх справ від різного роду зазіхань з боку правопорушників, у тому числі судово-правового захисту.

У вузькому розумінні правоохоронна діяльність розуміється як комплекс примусових заходів. У цьому значенні на перший план виступає така категорія, як юридична відповідальність.

Під час встановлення мір відповідальності за невиконання правових розпоряджень у сфері управління варто пам'ятати, що управлінські відносини настільки складні, можливі ситуації такі різні, що в багатьох випадках правова норма не може містити та передбачати однозначного рішення, закріпивши визначене поведження як правомірне, а відхилення від нього як правопорушення.

У силу зазначеної обставини, на нашу думку, та думку деяких інших авторів, основна особливість у сфері управління виявляється не в розробці розгалуженої системи покарань, що чітко реагує на всілякі відхилення, порушення, помилки у виконанні наказів, розпоряджень, вказівок, посадових обов'язків тощо, а в створенні такого механізму відповідальності, що забезпечував би належне виконання обов'язків. Головним у цьому механізмі має бути примусове виконання невиконаних обов'язків, а також максимально можлива компенсація соціального, правового та матеріального збитків, заподіяного невиконанням чи неналежним виконанням посадових обов'язків [13, 46-47, 73].

Проведений аналіз сутнісних взаємозв'язків правотворчості, правозастосування і правоохорони свідчить про необхідність їхнього урівноваженого розвитку. Незбалансованість цих елементів негативно позначається на функціонуванні системи правового забезпечення управління в цілому. Так, наприклад, в даний час у системі МВС України можна відзначити підвищену активність у правотворчій сфері: приймаються нові та змінюються чинні нормативно-правові акти, удосконалюється техніка правотворчості. Але на жаль, поки що відсутня система упорядкування цих актів. Означена діяльність є предметом наукових досліджень. На відміну від правотворчої сфери правозастосуванню і правоохороні приділяється значно менше уваги: процес правозастосування нормативно не урегульований, відсутні дослідження ефективності правових норм, не діє належним образом механізм зворотного зв'язку між суб'єктами правотворчості і виконавцями правових розпоряджень, правотворчі помилки вчасно не виправляються, невиконання правових норм у більшості випадків не

спричиняє юридичну відповідальність, причини правового нігілізму не вивчаються.

Удосконалення нормативно-правового забезпечення управління органами внутрішніх справ повинно бути нерозривно пов'язане з визнанням верховенства права в системі нормативних актів і всіх актів реалізації права, із забезпеченням єдиної спрямованості правотворчості, правозастосування та правоохорони; з необхідністю вибору суворо в межах закону найбільш оптимальних, що відповідають цілям і завданням суспільства варіантів здійснення правотворчої, правозастосовчої та правоохоронної діяльності у сфері управління; з неприпустимістю протиставлення законності та доцільності і, нарешті, з досягненням оптимального ступеня правової регламентації управлінських відносин, фактичного виконання правових розпоряджень в усіх видах управлінської діяльності та невідворотністю відповідальності за будь-яке порушення.

У сфері управління органами внутрішніх справ представляється доцільним наказом МВС України розділити сфери правозастосовчої діяльності між суб'єктами управління і визначити, які питання варто вирішувати на рівні МВС, ГУМВС, УМВС, УМВСТ одноосібно, а які колегіально, які на оперативних нарадах, а які на засіданнях колегій, комісій чи рад. З метою виключення фактів видання правових норм не уповноваженими на те суб'єктами управління, встановити заборону на включення нормативних розпоряджень у правозастосовчі акти (плани, програми, дисциплінарні накази тощо).

Список використаних джерел

1. Хропатюк В.Н. Теория государства и права. – М., 1998.
2. Алексеев С.С. Теория права. – М., 1994.
3. Дрейшев Б.В. Правотворчество в советском государственном управлении. – М., 1977.
4. Дюрягин И.Я. Право и управление. – М., 1981.
5. Иванов Н.Н. Организация нормотворческой деятельности в аппарате МВД, УВД. – М., 1986.
6. Арзамасов Ю.Г. Особенности нормотворческого процесса в органах внутренних дел. – М., 1998.

7. Бандурка О.М. Основи управління в органах внутрішніх справ України: теорія, досвід, шляхи удосконалення. – Харків.: Основа, 1996.
8. Воробьев В.Ф. Методика подготовки проектов нормативных актов. – М., 1996.
9. Москалькова Т.Н., Демидов Ю.Н. Памятка по подготовке проектов нормативных актов. – М., 1994.
10. Черников В.В. Нормативные акты органов внутренних дел в системе правовых актов управления. – М., 1996.
11. Лазарев В.В., Липень С.В. Теория государства и права. – М., 1998.
12. Общая теория государства и права / Под ред. М.Н. Марченко. – М., 1998. Т. 2.
13. Агеева Е.А. Юридическая ответственность в государственном управлении. – Л., 1990.
14. Грохольський В.Л. Організаційно-правові засади управління спеціальними підрозділами МВС України по боротьбі з організованою злочинністю: Монографія / За заг. редакцією О.М. Бандурки. – Харків: Вид-во Нац. Ун-ту внутр. справ, 2003.

Стаття надійшла до друку 27.07.2007 р.

УДК 35.078.11+351.741

Василь Шамрай –

доктор наук з державного управління, професор, заслужений діяч науки і техніки України професор кафедри теорії та практики управління ОВС Академії управління МВС;

Дмитро Черній –

магістр за спеціальністю “Управління у сфері правопорядку” Академії управління МВС

УПРАВЛІНСЬКЕ РІШЕННЯ: ЗАЛЕЖНІСТЬ ВІД ЯКОСТІ СУБ’ЄКТНО-ОБ’ЄКТНИХ ВІДНОСИН

Надзвичайно важливою функцією управління є прийняття рішень – складного акту (раціонального, емоційного, вольового), прийнятого за результатами всебічного аналізу розвитку й прогнозування певної ситуації.

The highly important function of management is the decision-making process – complicated act (rational, emotional and volitional) accepted as a result of thorough analysis of development and prognostication of a certain situation.

З філософської точки зору, рішення – процес і результат вибору мети й засобу дій. Великий тлумачний словник сучасної української мови подає кілька взаємопов’язаних значень цього слова:

- 1) результат дії по виконанню, вирішенню, розв’язанню завершенню чого-небудь;
- 2) продуманий намір зробити що-небудь, якість вчинити;
- 3) спосіб вирішення, зображення, подання, розв’язання чого-небудь [1, 1036]. Що ж до рішення управлінського, то найновіший понятійно-термінологічний словник “Управління людськими ресурсами” тлумачить це поняття, подаючи аж чотири варіанти:
 - 1) обрана альтернатива, що забезпечує досягнення постановленої мети з максимальною ефективністю;
 - 2) вибір, який має робити керівник у процесі виконання посадових обов’язків;

- 3) вольовий акт керівника організації щодо вибору варіанта діяльності її персоналу для досягнення визначеної мети;
- 4) обдуманий намір виконати певні дії, який передбачає попереднє усвідомлення цілей і засобів [2, 345-346]. Тобто управлінське рішення неодмінно передбачає альтернативний вибір, вольовий акт керівника в напрямі мобілізації (спрямуванні) певного колективу, групи людей на досягнення визначених цілей та завдань. І в цьому контексті О. Бандурка дає таке визначення поняття “управлінського рішення” в системі органів внутрішніх справ: “управлінське рішення – це свідомий акт організаційної діяльності начальника органу внутрішніх справ, пов’язаний із вибором мети, шляхів та засобів її досягнення” [3, 114].

Щоправда, існують й інші визначення, які не мають принципових відмінностей, а скоріше уточнюють, деталізують деякі аспекти процесу прийняття рішення з огляду на специфіку конкретної ситуації. Як, наприклад, автори монографічного дослідження “Використання інформаційного ресурсу для прийняття управлінського рішення” подають управлінське рішення як “правовий акт, вид правової інформації, що ґрунтується на законних та підзаконних актах, на аналізі та оцінці інформації про досліджуване явище, враховує події, наслідки його реалізації, є носієм новоствореної інформації документом, який містить поставлення мети, обґрунтування необхідності його прийняття та виконання, прийнятий в установленому порядку та забезпечує сталість органів податкової міліції” [4, 133].

Найважливішою ознакою управлінського рішення є його безпосередня спрямованість на організацію колективної праці. Щоправда, рішення як інструмент впливу на колективну працю приймає не кожен працівник, а лише суб’єкт управління – керівник. До керівного складу в системі Міністерства внутрішніх справ належать: керівництво Міністерства, галузевих служб МВС, начальники та їх заступники в обласних, міських та районних управліннях, відділах і відділеннях та їх структурних підрозділах, слідчих апаратах, командири стройових підрозділів (полків, батальйонів, рот і взводів) і всі ті посадові особи, які мають повноваження щодо управління особовим складом на постійній чи тимчасовій основі. Оперативно-розшукові та інші службові завдання, які виконують органи внутрішніх справ,

їх місце і роль в системі державної виконавчої влади настільки складні, різноманітні й динамічні, що їх вирішенням займаються не окремі особи, а колективи керівників – професіоналів як справедливо підкреслює О. Бандурка [3]. Практично в кожному органі внутрішніх справ функції управління виконує кілька посадових осіб. Якщо на рівні районного відділу внутрішніх справ, то це начальник райвідділу, кілька його заступників, начальники галузевих відділів і відділень та їх заступники (карного розшуку, служби боротьби з економічною злочинністю, Державтоінспекції, дільничних інспекторів, чергових частин, служб державної охорони та інших), командири стройових підрозділів, старші оперативні працівники, старші дільничні інспектори, старші інспектори служб. Інша річ, що вершиною розпорядчої влади в цій функціональній системі є начальник районного відділу внутрішніх справ.

Будь-яке управлінське рішення має окрім *суб'єкта*, що приймає рішення, ще й *об'єкт*, на якого спрямоване ухвалене рішення й яке він має виконати (певний колектив або окремих працівників) та *предмет* – тобто зміст рішення, в якому має бути визначено, що слід робити, як саме і що в результаті треба досягти (отримати).

Вся різноманітність управлінських рішень, які приймаються на різних рівнях управління органами внутрішніх справ, повинна відповідати чітко означеним загальним вимогам аби уникнути або мінімізувати можливі при цьому ризики.

По-перше, рішення має бути обґрунтованим, об'єктивним, не-суперечливим, правомірним, конкретним і своєчасним і при цьому “реальним, містити механізм реалізації, готуватися в реальному масштабі часу, бути реалізованим і гнучким, передбачати можливість верифікації і контроль за виконанням” [5, 117]. Тобто воно має відповідати тріаді: конкретним умовам, поставленим цілям і можливостям їх досягнення.

По-друге, управлінські рішення в органах внутрішніх справ мусять відповідати вимогам законодавчих актів, наказів МВС, інструкцій і настанов. До того ж, вони завжди носять директивний, владний характер й обов'язкові для всіх, кому їх адресовано. Виконання цього рішення гарантовано нормами права, а в необхідних випадках може забезпечуватися навіть заходами примусу.

По-третє, приймаються управлінські рішення в органах внутрішніх справ і односторонньому порядку, навіть якщо вони є результатом, колегіального обговорення чи наслідком узгодження між різними суб'єктами управління.

По-четверте, управлінське рішення встановлює обов'язкові правила поведінки або регулює окремі управлінські відносини, воно може стосуватися всього колективу або окремих його членів [3, 112].

За допомогою управлінських рішень визначають цілі діяльності; закріплюють працівників за посадами і робочими місцями; визначають функції, права та відповідальність працівників; встановлюють правила поведінки персоналу; розробляють систему заходів щодо охочення, стимулювання ефективної та якісної праці тощо.

Управлінське рішення є комплексним процесом. У правовому аспекті – це владний акт керівника, в якому він виражає свою волю, реалізує надані йому владні повноваження й несе відповідальність за можливі негативні наслідки (певні ризики). Рішення є й соціальним актом, оскільки приймається людьми й стосується, спрямовується на них. Воно також є психологічним актом, адже є результатом не лише раціональних зусиль керівника, а й значною мірою зусиль вольових.

Згідно теорії й практики управління, рішення приймаються за необхідності задіяти всю систему управління організацією. Прийняття управлінських рішень пов'язане з обробкою інформації щодо завдання, яке вирішується, і вибором на основі її аналізу й синтезу найкращого варіанту дій, який, як правило, обирають на основі критеріїв, обмежень і певних правил. Останні ґрунтуються на знанні закономірностей управління, врахуванні особливостей об'єкта прийняття рішень і конкретної ситуації, в якій воно ухвалюється. Процес прийняття рішень охоплює елементи наукового знання, творчості та мистецтва управлінської діяльності.

Конкретні рішення, з огляду на умови прийняття та виконання, цілком природно відмінні за змістом, але водночас вони мають і певні спільні властивості. Так, певний клас управлінських рішень охоплює відповіді на такі запитання: яка ставиться мета (цілі); які можна використати засоби, ресурси, необхідні для її досягнення; які завдання структурних підрозділів керованої системи (організації чи установи); які заходи слід застосовувати для досягнення визначеної мети; поря-

док і послідовність дій підлеглих тощо. Рішення мають відповідати й певним вимогам (на деякі з них ми вже звертали увагу), основні з яких – *виконавство, своєчасність, оптимальність, законність, повноважність, справедливість, послідовність, ефективність* тощо.

Теорія й практика управлінської діяльності виробила також загальну логіку, послідовність процесів управління. Для успішного виконання своїх функцій керівником будь-якого рівня органів внутрішніх справ необхідно знати закономірності етапів опрацювання рішень і засвоїти порядок дій на кожному з них, що безумовно зменшить дію ризиків.

Проаналізувавши теоретичні напрацювання українських дослідників О. Бандурки [3], А. Дегтяра [6], О. Долгого [7], О. Фролова [8] та ін., узагальнивши їх, ми прийшли до висновків, що основні етапи процесу прийняття управлінських рішень в системі органів внутрішніх справ мають таку послідовність і зміст.

Перший етап – *пропедевтична ідентифікація проблеми*. Розпочинається він з осмислення ситуації, яка вимагає прийняття відповідного рішення. Цей період називають етапом усвідомлення проблеми – знання про невідповідність реального стану чітко визначеної системи бажаному, а звідси необхідність її корегування в очікуваному напрямі. Етап появи ситуації хоча й виникає ще задовго до прийняття відповідного рішення, його значення й роль від цього не зменшуються. Адже від глибини й масштабу осмислення реального стану об'єкту керівником, буде залежати подальший рух його дій, їх послідовність, що в кінцевому підсумку позначається на правильності майбутнього ухваленого рішення, його здатності зменшити долю ризиків на шляху досягнення бажаного (успіху чи невдачі). Ось чому дослідники підкреслюють важливість для керівника саме на цьому етапі усвідомити всю сутність проблеми, її когерентність тобто взаємозв'язок з іншими (ширшими) аспектами управлінського процесу аби все це взяти до уваги під час підготовки й особливо на етапі безпосереднього прийняття рішення [6]. А для цього потрібно:

- 1) знаходити й аналізувати інформацію, яка стосується означеної проблеми (чим більше інформації про стан проблеми, тим остання стає структурованішою);
- 2) синтезувати проблему, визначивши її важливість;

- 3) розробити методику й методологію визначення та аналізу проблеми;
- 4) оцінити глибину потреб в необхідності прийняття того чи іншого рішення.

Другий етап – *підготовка* (в О. Бандурки – одержання) *необхідної інформації*. Він передбачає збирання, обробку або систематизацію необхідної інформації. Важливо з'ясувати зміст директивної інформації та правовий аспект проблеми, вивчити нормативну інформацію та науково-емпіричні дані з означеної проблеми, узагальнити наявний досвід, зібрати внутрішню поточну інформацію й особливо реальні дані щодо наявних ресурсів для реалізації майбутнього рішення.

Збираючи інформацію, що відповідає певним вимогам, як справедливо зауважує А. Дегтяр, слід зосередитися на виборі лише такої кількості даних, які б забезпечили прийняття оптимального управлінського рішення, а отже інформація має бути об'єктивною, своєчасною та достатньою [6, 31].

Цей етап може видатися трудомістким, тривалим і що найголовніше – дати зворотні результати за зміни ситуації під час збору емпіричних даних.

Третій етап – *формування альтернативних варіантів розв'язання проблеми*. Згідно з теорією самоорганізації, зорієнтованої на пошук законів еволюції відкритих природних, соціальних чи когнітивних систем, кожна з цих систем (а органи внутрішніх справ є такою) має кілька альтернативних шляхів розвитку. Тож і в управлінському процесі одна і та сама проблема може мати кілька варіантів розв'язання, а отже передбачувати кілька варіантів управлінських рішень. Своєрідним ключем до їхньої оцінки є відповідність очікуваного результату до бажаних обставин, а для цього необхідно: дати реальну оцінку очікуваного результату кожної з альтернатив; визначити міру неочікуваності, невизначеності, що властиві кожній альтернативі. Із огляду на те, що максимальної відповідності альтернативних результатів бажаній (очікуваній) ситуації досягти важко, необхідно визначити максимально можливі варіанти вирішення проблеми, що є справою трудомісткою й доволі важкою, беручи до уваги психологічний стан вибору й різноманіття зовнішніх впливів.

Четвертий етап – *визначення критеріїв доцільності тих чи інших дій*. Передбачає визначення несуперечливих критеріїв внутрішньої (з точки зору чітко означеної системи) та зовнішньої (когерентної) доцільності тих чи інших дій управлінської системи. Міркування щодо досягнення певних цілей мають узгоджуватися з відповідними критеріями ефективності рішення – соціальними, економічними, моральними, духовними, політичними тощо. Тобто критерії важливі для реальної оцінки наслідків, які можуть бути за умови тих чи інших рішень, а не самих по собі альтернативних варіантів. Як правило, звертають увагу на такі критерії: законність, політичну прийнятність, економічну доцільність, моральну справедливість, придатність до втілення в життя, можливість удосконалення, відповідність до очікувань чи вимог людей, яких стосується конкретне управлінське рішення.

П'ятий етап – *аналіз можливих наслідків*. Належить до найважливіших етапів ухвалення рішення, під час якого суб'єкт управління має відповісти сам собі на три важливих запитання: чи виправдані труднощі реалізації програми, чи потрібна спеціальна підготовка (тренінг, навчання) фахівців і, нарешті, чи наявні необхідні ресурси аби виконати програму?

Перш ніж зупинитися на єдиному варіанті, керівник порівнює їх альтернативи, всебічно оцінює, виявляє серед них як позитивні, так і негативні. А тому доцільно добирати принципово різні варіанти, кожен із яких має розглядатися у певному взаємозв'язку з іншими варіантами та проблемами. Лише оглядовий аналіз можливих альтернативних рішень, недооцінка чи переоцінка їхнього змісту й сутності можуть поставити перед суб'єктом управління додаткові труднощі, невизначеність, що тільки розширить можливості прояву різного рівня ризиків. І тут важливі такі індивідуальні якості керівника як відчуття проблеми, гнучкість й нестандартність мислення, чутливість до нового, оперативність мислення тощо.

Шостий етап – *прийняття (вибір) рішення* – свідомий акт організаційної діяльності начальника органу внутрішніх справ, пов'язаний із вибором мети, шляхів та засобів її досягнення. Управлінське рішення – це не просто елементарне судження, а логічне узагальнення наявної інформації, продукт творчого мислення, умовивід, наслідок

інтуїтивного мислення й навіть елемент прояву, до певної міри, фантазії. І все ж, рішення це не лише інтелектуальний продукт, а завжди – вольовий акт, соціальна дія, що не лише віддзеркалює потреби та інтереси особи – керівника й одночасно інтереси, очікування певних соціальних груп, верств, сил у суспільстві, але й реалізує ці соціальні інтереси. Звідси відповідальність управління за ухвалені рішення та їх наслідки. Досвід, рівень фахової інтелектуальної підготовки, загальної культури, глибина розуміння суті й змісту проблеми, бачення перспектив в означеній проблемі, інтуїція керівника органу внутрішніх справ допомагають йому оцінити реальну значущість альтернативних варіантів рішення й вибрати найоптимальніший і найраціональніший із них. При цьому управлінське рішення має бути чітким, зрозумілим для виконавців, конкретним і підконтрольним.

Складність, різнобічність, багатогранність управлінської діяльності начальника органу внутрішніх справ, яка включає в себе за підрахунками О. адурки [3, 114], 50–60 видів та напрямів, щоденно обумовлює різноманітність управлінських рішень, які можна класифікувати на різній основі. За спрямованістю їх поділяють на *зовнішні* (забезпечують взаємодію керованої системи із системою ширшого гатунку) і *внутрішні* (забезпечують діяльність структурних підрозділів системи). За масштабом, часом і засобами вирішення поділяються на *стратегічні* (розраховані на тривалий час й охоплюють увесь комплекс діяльності конкретної системи або її основні напрями та *оперативні* (конкретні окремі завдання, обмежені в часі, наприклад, введення в дію спеціальних планів “Сирена”, “Грім”, “Спалах”, “Підліток”, “Школа” тощо). Залежно від об’єктів управління, рішення можуть бути *індивідуальні* (стосуються окремих осіб та подій – накази про призначення, заохочення, покарання, план оперативної комбінації) та *нормативні* (обов’язкові для всіх працівників системи, наприклад, наказ, що встановлює режим роботи підрозділу). За часом дії рішення можуть мати характер *постійних* (необмежених у часі) й *короткотермінових* (розрахованих на певний час). За характером впливу управлінські рішення можна поділити на *оперативно-розпорядчі*, *нормативно-організаційні*, *господарсько-забезпечуючі* тощо. За формою подачі рішення можуть бути письмові (належним чином оформлений письмовий документ – наказ, вказівка, висновок, доповідна

записка, рапорт, лист тощо) та усні (вимоги, вказівки, накази, розпорядження тощо, висловлені усно). Як рішення в письмовій, так і усній формі підлягають обов'язковому виконанню й гарантуються застосуванням у необхідних випадках, коли обставини вимагають невідкладного рішення, вони можуть бути прийняті тільки в усній формі, наприклад, вимоги до злочинця (злочинців) негайно скласти зброю або рішення про застосування зброї для захисту життя громадян тощо. До речі, управлінське рішення в органах внутрішніх справ може також бути передане за допомогою окремих жестів, сигналів, знаків, інших дій. Вони також є обов'язковими для виконання, як наприклад, розпорядження працівника Державтоінспекції про заборону руху, виражене підняттям вгору руки.

Управління органами внутрішніх справ, як справедливо зазначає О. Бандурка є безперервним (циклічним) процесом прийняття управлінських рішень, більшість з яких вимагає документального оформлення, що зменшує роль невизначеності, суперечливості як неодмінних супутників ризиків [3, 115]. Залежно від мети й обставин письмове рішення може бути оформлене наказом, вказівкою, інструкцією, протоколом, висновком, листом, довідкою, рапортом, доповідною запискою, приписом, правилами тощо. І всі вони мають відповідати чітко означеним вимогам, оскільки набувають статусу документу і мають відповідати вимогам *документування* й *документообігу*. Зокрема, кожний офіційний документ мусить мати власну назву (наказ, посадова інструкція, правила, статут, штатний розпис тощо); заголовок до тексту; дані про адресата; посилення на індекс і дату відповідного документу, якщо вихідний документ є відповідним реагуванням на нього; дату відправки; прізвище керівника чи працівника-виконавця тощо. Залежно від змісту й призначення документа, вказується гриф обмеження доступу до нього, терміновість виконання, гриф погодження, гриф затвердження, код форми документа за класифікатором управлінської документації. Особливі вимоги ставляться до документів, зміст яких носить таємний характер. Дотримання режиму таємності в діяльності органів внутрішніх справ має особливе значення.

Сьомий етап – *доведення управлінського рішення до виконання та організація реалізації рішення*. Ефективність роботи керівника за-

лежить не тільки від якості ухваленого ним рішення, а й від того, наскільки своєчасно і повно ці рішення будуть реалізовані. І тут важливе значення має своєчасність доведення рішення до виконавців. На початку цього етапу керівник має визначити способи і форми передачі рішення, часу на його передачу, уточнити наявність засобів зв'язку і порядок взаємодії виконавців. Довести рішення до виконавців у повному обсязі означає обрати найоптимальніший вид оформлення рішення: письмову форму (наказ, розпорядження, постанова тощо) або усну (на нараді чи наодинці, з використанням засобів зв'язку чи інших обставин), й при цьому рішення викласти так, щоб виконавець однозначно зрозумів проблему й чітко уявляв мету поставленого перед ним завдання, а також увесь комплекс вирішуваних завдань (проблем) і своє місце в процесі їх вирішення. Якщо з своєчасністю інформації про рішення, які приймаються начальником внутрішніх справ, як правило, проблем не виникає, то рішення вищих інстанцій проходять довгий шлях від канцелярії до безпосереднього виконавця. Тому доцільно визначити коло рішень, про які секретар може не доповідати начальнику органу або його заступнику, а передавати його безпосередньо на виконання начальнику відповідної служби. У деяких випадках про ухвалення рішення доречно інформувати сусідні органи внутрішніх справ (наприклад, про проведення розшукових операцій), органи місцевого самоврядування (щодо профілактичних заходів серед неповнолітніх), населення (про забезпечення, наприклад, громадського порядку під час запланованих масових заходів) тощо.

З оприлюдненням рішення, настає відповідальний етап процесу управління – організація виконання управлінського рішення. Він передбачає уточнення, конкретизацію рішення, добір, розстановку, інструктаж, а за необхідності й навчання виконавців, забезпечення їх діяльності та взаємодії. Розробляються детальні плани (план) і програми реалізації рішення, при цьому окреслюються певні завдання, відповідальні й терміни виконання. Наявність в системі чіткого розподілу й координації функції, дійових регламентів і процедур управління – важливі чинники ефективної реалізації управлінського рішення.

Організуючи виконання рішень, необхідно завжди враховувати, що працівники органів внутрішніх справ, окрім загальних функціональних обов'язків мають і специфічні, встановлені законодавством та іншими нормативними актами для кожної служби й окремих посад.

Умовою успішного виконання рішення є забезпечення виконавців: організаційне (наданням їм необхідних повноважень), матеріально-технічне (транспортні засоби, криміналістична та інша техніка, засоби зв'язку тощо), фінансова (грошові ресурси), інформаційне, психологічне тощо. Організаційне забезпечення полягає у відповідному плануванні робочого часу, встановленні режиму роботи, внутрішнього розпорядку. Начальник відділу, здійснюючи організаційне забезпечення, мусить виходити з двох передумов:

- 1) підлеглі – професійно грамотні, сумлінні й відповідальні працівники, здатні самостійно виконувати завдання;
- 2) підлеглі потребують постійного управління, керівництва і контролю. Важливо здійснити комплекс заходів аби унеможливити появу різного роду емоційних бар'єрів, що могли б вплинути на активність виконавців, актуалізувати їх наявність і, навпаки, мобілізували їхню енергію та ініціативу на реалізацію ухваленого управлінського рішення. Умілий і досвідчений керівник стимулює у виконавців розвиток ініціативи, делегує їм необхідні повноваження, уникає надмірної, дріб'язкової опіки, не обмежує їх у виборі способів і засобів виконання часткового завдання у межах правових норм і функціональних обов'язків. Запорука ефективного виконання завдання полягає не тільки в адекватному трактуванні змісту вимог, які визначені рішенням керівника, а й у показі ролі та відповідальності кожного з виконавців, рівні залучення їх особистості й здібностей та схильностей, рівня узгодження зовнішніх вимог рішення з внутрішнім психологічним настроєм підлеглого, поєднання їх із його особистими потребами та інтересами.

Управлінське рішення, як відомо, базується на певній гіпотезі, яка може бути правильною або не зовсім. Та за будь-яких умов постійна динамічність, зміна обставин вимагають внесення певних коректив у рішення. Керівник, здійснюючи контроль і облік процесу виконання

рішення, визначає, які саме корективи необхідні та вносить їх, корегуючи відповідним чином завдання, розширюючи або звужуючи коло виконавців, виділяючи за необхідності додаткові ресурси тощо.

Восьмий етап – *моніторинг виконання управлінського рішення та оцінка отриманих результатів*. Для забезпечення ефективного функціонування системи державного управління важливим заходом є об'єктивний моніторинг перебігу реалізації управлінських рішень. Контролюючи дії виконавців, керівник відповідної системи органів внутрішніх справ повинен установити чи досягнуто запланованої рішенням мети, тобто визначити рівень виконання рішення: повністю, частково, не виконане (в якій частині) тощо. Якщо мету досягнуто, встановлюють чи був процес її досягнення найкращим (найоптимальнішим), чи відповідали застосовані методи, засоби вимогам чинного законодавства. Якщо ж мету не було досягнуто, то необхідно об'єктивно встановити, з яких основних причин це сталося, якою мірою вона залежала від виконавців, а якою від правильності та обґрунтованості самого управлінського рішення.

Виконання рішення має завершитись звітом виконавця (підлеглого), який може бути поданий у письмовій формі (довідка, доповідна записка, рапорт тощо) або усно. За умов, коли завдання було складним, а результати важливі, необхідно зробити аналіз організації виконання, діяльності кожного виконавця, зокрема, оцінка успіхів та невдач має бути диференційованою відповідно до впливу виконання на перебіг, (а не тільки на результат) подій. Аналіз та узагальнення досвіду – важливий засіб самонавчання та вдосконалення системи державного управління. Ця стадія управлінського процесу передбачає встановлення зворотного зв'язку щодо реалізації управлінського рішення, пошук його нових альтернатив, коригування рішення (навіть, за певних умов, перегляд поставленої мети), оцінку ефективності його виконання. Як наслідок, визначається міра відповідальності тих, хто ухвалював рішення, за його якість, своєчасність прийняття, належний контроль за перебігом виконання рішення, а також виконавців – міру адекватності виконання поставлених завдань керівником.

Отже, ми дійшли висновків.

Основними етапами процесу підготовки й реалізації управлінського рішення є:

- виникнення ситуації, що актуалізує прийняття рішення (виникнення ситуації, визначення проблеми, формування вимог до інформації);
- підготовка необхідної інформації (збір та опрацювання інформації, її оцінка);
- підготовка варіантів рішень (визначення альтернативних варіантів рішень, визначення критеріїв, аналіз можливих наслідків);
- прийняття (вибір) управлінського рішення (ухвалення рішення, доведення його до виконавців);
- організація реалізації прийнятого рішення (організація реалізації рішення, моніторинг цього процесу, оцінка рішення та отриманих результатів).

Ефективність управлінського рішення залежно від якості суб'єктно-об'єктних відносин: керівника і виконавця, міри усвідомлення ними мети й адекватності їх дій на шляху її досягнення, здатне мінімізувати небажані результати ризиків.

Список використаних джерел

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2001.
2. Управління людськими ресурсами: (Понятійно-термінологічний словник). – К.: МАУП, 2006.
3. Бандурка О.М. Основи управління в органах внутрішніх справ України: теорія, досвід, шляхи удосконалення. – Х.: Основа, 1996.
4. Мацюк В.Я., Бесчасний В.М., Шамрай В.О., Артеменко О.В. Використання інформаційного ресурсу для прийняття управлінського рішення. – Донецьк: ЛДУВС, 2006.
5. Нижник Н.Р., Дубенко С.Д., Мельниченко В.І. Державне управління в Україні: організаційно-правові засади. – К.: УАДУ, 2002.
6. Дегтяр А.О. Державно-управлінські рішення: інформаційно-аналітичне та організаційне забезпечення. – Х.: “Магістр”, 2004.

7. Долгий О.А. Організаційно-правові засади управління діяльністю державної податкової служби України в умовах ризиків. – Донецьк, 2006.

8. Фролов О.Г. Новітня методологія в управлінні в органах внутрішніх справ. – Донецьк: ДУВС МВС України, 2001.

Стаття надійшла до друку 07.08.2007 р.

УДК 351.745.5

Валерій Котляр –кандидат фізико-математичних наук,
провідний науковий співробітник, ла-
бораторії проблем управління персо-
налом Академії управління МВС

ДО ПИТАННЯ ОЦІНЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОПЕРУПОВНОВАЖЕНИХ ДСБЕЗ МВС УКРАЇНИ

Досліджені проблеми оцінювання діяльності підрозділів ДСБЕЗ, запропоновано єдину методологію, визначено напрями побудови системи оцінювання діяльності оперуповноважених ДСБЕЗ, розроблено принципи створення та впровадження в практику такої системи.

The problems of evaluation of activity of subsections of DFEC (Department for Fight with Economic Criminality) are investigational, unique methodology is offered, certainly directions of construction of the system of evaluation of activity of workers of DFEC, principles of creation and introduction are developed in practice of such system.

Запобігання злочинності, її профілактика, викриття злочинів, підвищення ефективності оперативно-розшукової та агентурно-оперативної роботи – основні завдання підрозділів ДСБЕЗ МВС України. Відомо, що оперуповноважені ДСБЕЗ органів внутрішніх справ викривають значну кількість економічних злочинів. При цьому навантаження на одного оперуповноваженого перевищує встановлені науково обґрунтовані показники. Надмірна кількість закріплених справ за одним оперуповноваженим ДСБЕЗ, незадовільні умови праці, низький рівень підготовки негативно позначаються на характері оперативно-розшукової діяльності цих підрозділів. Проблема навантаження на оперуповноважених ДСБЕЗ та умови їхньої праці вимагають глибокого вивчення теперішньої практики і наукового осмислення та обґрунтування для розробки комплексу соціально-економічних, організаційних і законодавчих заходів щодо радикальної зміни ситуації.

Для досягнення максимальної ефективності у виконанні безпосередніх обов'язків оперуповноваженим ДСБЕЗ необхідні висока

організація праці, науково обґрунтовані нормативи навантаження, достатня штатна чисельність та сучасні критерії оцінки діяльності. У зв'язку з прийняттям нових законів, Кримінального кодексу України, Цивільного кодексу України, доповнення до законів України “Про міліцію”, “Про оперативно-розшукову діяльність”, Кримінально-процесуального кодексу України, наказом МВС України “Про затвердження Положення про критерії оцінки результатів діяльності органів і підрозділів внутрішніх справ” від 12 липня 2000 р. № 459 передбачено зміну функціональних обов'язків оперуповноважених ДСБЕЗ. Наявні теоретичні розробки також не відповідають новим умовам, а тому користуватися ними працівники ДСБЕЗ МВС України не можуть[1-2].

Відтак виникла необхідність у розробленні нової моделі критеріїв та методики оцінки діяльності підрозділів (ОДП) ДСБЕЗ органів внутрішніх справ МВС України. Ця методика ОДП ОВС складається з двох порівняно самостійних блоків: системи критеріїв і показників, які в кількісній мірі характеризують діяльність підрозділів ДСБЕЗ та стан оперативної обстановки на закріпленій території, а також математичної моделі, що ґрунтується на показниках інтенсивності, якості і ефективності службової діяльності та їх диференціації за групами відносно середніх значень. Методика орієнтована на фахівців аналітичних підрозділів ОВС, практиків-аналітиків, кримінологів і соціологів та на застосування її під час аналізу чинних форм статистичної звітності з реалізацією в електронних таблицях MS Excel.

Система критеріїв і показників. Науковці визначають ефективність як ступінь досягнення цілей функціонування системи, який виражено кількісно-якісними характеристиками кінцевих результатів праці та їх відповідності витратам. Вимоги до критеріїв оцінки діяльності органів внутрішніх справ досить жорсткі: відповідність головним цілям діяльності органів внутрішніх справ, об'єктивність, універсальність, узгодженість, повнота, прозорість (тобто можливість зрозуміти такі критерії не лише науковцями, але й громадянами, які бажать ознайомитися з результатами ефективності діяльності органів внутрішніх справ), а також простота та оперативність ведення підрахунків. Дотримання цих вимог дозволить своєчасно виявляти та активно впливати на негативні тенденції діяльності, розробляти

обґрунтовані прогнози подальшого розвитку ситуації та вносити відповідні корективи щодо їх перспектив тощо.

Як і кожна праця, робота оперуповноважених ДСБЕЗ має три виміри: якість (тобто відсоток “браку” за основними напрямками діяльності), трудомісткість та соціальна значущість (наполегливість, енергійність, професіоналізм та перманентність у виконанні службових обов’язків), а також ефективність, тобто співвідношення досягнутих результатів у роботі до загальних зусиль. Відтак нова система включає такі напрями: *перший* – оцінювання трудомісткості виконаних робіт та проведення розрахунків обсягу цих робіт з урахуванням витрат робочого часу; *другий* – оцінювання діяльності за кількістю розкритих злочинів, що диференційовані за ознакою суспільної небезпеки; *третій* – оцінювання діяльності з урахуванням якості виконаних робіт. Розглянемо їх детальніше.

1. Модель трудомісткості була розроблена на основі систематизації функціональних обов’язків оперуповноважених ДСБЕЗ, вивчення трудомісткості та проведення розрахунків обсягу виконаних робіт з урахуванням витрат робочого часу передусім на пріоритетних напрямках: у кредитно-фінансовій, банківській системах, сфері зовнішньоекономічної діяльності, приватизації, енергопостачанні, бюджетній сфері, крім того, у базових галузях економіки регіону з урахуванням направлених до суду кримінальних справ, співвідношенням сум завданих і відшкодованих збитків та потреб організаційного, кадрового, фінансового, матеріального забезпечення службової діяльності апаратів ДСБЕЗ, а також з метою їхнього вдосконалення й підвищення ефективності оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ України в запобіганні, припиненні та викритті злочинів. Це уможливило визначення критеріїв оцінки діяльності оперуповноважених ДСБЕЗ та їх оптимальне навантаження в запобіганні, викритті злочинів протягом визначеного періоду. Завдяки встановленню відповідної кількості балів визначено можливість досягнення максимальної ефективності виконання оперуповноваженими ДСБЕЗ безпосередніх обов’язків, стимулювання виконання праці, економії людських і матеріальних ресурсів.

Суть бальної системи полягає в тому, що для запобігання й викриття злочинів у сфері економіки, проведення дослідчої перевірки оперуповноваженому ДСБЕЗ потрібні певні витрати робочого часу. Тому за кожну виконану ним роботу згідно з функціональними обов'язками встановлюється відповідна кількість балів з урахуванням витрат робочого часу та відповідних надбавок. Бал має назву “вагомий показник” і використовується в розумінні усередненої норми часу, що надається оперуповноваженому ДСБЕЗ для виконання певного виду робіт протягом визначеного періоду [1, 134–142]. За один бал приймається значення 50 год. Так, приблизно один бал нараховується за кожний викритий кримінальний злочин, що кваліфікується за ч. 1 ст. 226 КК України “Фальсифікація засобів вимірювання”. Науковця мибули вивчені та систематизовані статті Кримінального кодексу України, згідно з якими оперуповноважені ДСБЕЗ запобігають злочинам та викривають їх [1]. Ця систематизація із зазначенням кількості балів за кожний викритий кримінальний злочин і орієнтованих (усереднених) витрат робочого часу оперуповноваженими ДСБЕЗ органів внутрішніх справ МВС України на їх викриття пройшла експертизу і була апробована у практичних підрозділах. Наприклад, за викриття злочину “Порушення законодавства про бюджетну систему України” (ст. 210) підрозділу надається 3,8 бала за ч. 1 та 5 балів за ч. 2. Таким чином, робота пов'язана з викриттям цих злочинів, оцінюється відповідно в 3,8 та 5 разів більше ніж викриття злочину за ч. 1 ст. 226. Відповідна кількість балів для кожної i -ї статті та частини далі позначається як $\alpha_1, \dots, \alpha_n$.

З огляду на те, що норма тривалості робочого часу працівників не може перевищувати 40 годин на тиждень, підраховано середній корисний фонд робочого часу одного оперуповноваженого ДСБЕЗ за рік: 1727 год, що відповідає $1727/50 \approx 34,5$ балам. Це значення і використовується як критеріальне у оцінюванні діяльності оперуповноважених та підрозділів ДСБЕЗ. У необхідних випадках особи рядового і начальницького складу несуть службу понад установлену тривалість робочого часу, а також у вихідні та святкові дні, тому фактичний рівень корисного фонду робочого часу в цілому більше визначеного середнього значення, що враховується додатковими по-

казниками. За допомогою бальної системи можна формувати науково обгрунтовані норми навантаження на одного оперуповноваженого та підрозділ ДСБЕЗ на рік.

2. Враховуючи актуальність оцінювання, насамперед *суспільної небезпеки* злочинності, необхідно контролювати важливу структурну ознаку розкритого злочину – категорію тяжкості. За ступенем суспільної небезпеки злочини відповідно до чинного КК України (ч. 1 ст. 12,) поділяються залежно від ступеня тяжкості на злочини невеликої тяжкості (передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше двох років або інше, більш м'яке покарання – ч. 2), середньої тяжкості (позбавлення волі на строк не більше п'яти років – ч. 3), тяжкі (не більше десяти років – ч. 4) та особливо тяжкі (понад десять років або довічне позбавлення волі – ч. 5). Приведення злочинів до якісно однорідного стану здійснюється на основі порівняння їхньої суспільної небезпеки. Такий підхід дозволяє більш об'єктивно і точно оцінити реальний стан економічної злочинності в регіоні і результати діяльності підрозділів ДСБЕЗ з урахуванням тяжкості зареєстрованих злочинів. Кожний вид злочинів перед подальшим узагальненням перераховується в бали суспільної небезпеки шляхом множення кількості розкритих злочинів розглянутої категорії на відповідний *коефіцієнт суспільної небезпеки*. Кількісні значення цих коефіцієнтів визначені на основі обробки за спеціальною методикою даних судової статистики про міри покарання, призначені усіма судами України за здійснення злочинів відповідних категорій, і змістовно інтерпретуються як середня величина всіх передбачених законом мір покарання за розглянутий вид злочину, умовно виражена в роках позбавлення волі. Для зручності використання і забезпечення наочності сумарні бали суспільної небезпеки нами перераховані у відповідний еквівалент *тяжких злочинів*. З цією метою коефіцієнт суспільної небезпеки тяжких злочинів умовно дорівнює 1, а коефіцієнти для інших груп злочинів методом пропорцій перераховуються відповідним чином (табл. 1).

Таблиця 1

**Показники суспільної небезпеки злочинів
з результатами дослідного оцінювання їх значущості**

№ з/п	Суспільна небезпека злочинів	Ідентифікатор	Коефіцієнт суспільної небезпеки злочинів (КСНЗ)	Еквівалентна форма КСНЗ (у тяжких злочинах)
1	Особливо тяжкі злочини	q_1	8,5	3,04
2	Тяжкі злочини	q_2	2,8	1,00
3	Злочини середньої тяжкості	q_3	1,6	0,57
4	Злочини невеликої тяжкості	q_4	0,8	0,29

Змістовно ці коефіцієнти вказують на те, скільки умовних тяжких злочинів вміщується в реальному злочині з погляду його суспільної небезпеки. Таким чином, за допомогою введення коефіцієнтів суспільної небезпеки вся статистична сукупність, що характеризує економічну злочинність, зводиться до умовного засобу вимірювання – еквівалентної кількості тяжких злочинів, яка відповідно інтерпретує бали результативності службової діяльності.

- Актуальним залишається оцінювання діяльності підрозділів ДСБЕЗ з урахуванням її якості, оскільки робота підрозділів ДСБЕЗ не зводиться тільки до формального викриття злочинів, але й значною мірою відбиває негативні та позитивні процеси діяльності: професіоналізм, порядність, сумлінність, недбалість, оперуповноважених, організаційні негаразди в підрозділах ДСБЕЗ, скарги громадян. Якість (як показник) визначається за допомогою коефіцієнтів як частка чи відсоток “браку” за кожним напрямом діяльності. Вага кожного показника оцінюється експертно. Опитування, проведене методом парних порівнянь серед працівників ДСБЕЗ, дозволило визначити основні види робіт та відповідну їх вагу (табл. 2). Запропоновані показники є умовними і при необхідності можуть бути доповнені або звужені чи уточнені.

Математична модель оцінювання діяльності підрозділів ДСБЕЗ. Введена система критеріїв і показників ґрунтується на показнику “результат роботи”. Результат роботи – це узагальнення, що

акумулює в собі основні напрями діяльності підрозділу з урахуванням їхньої суспільної значущості, трудомісткості та складності. Виражається цей показник, як зазначалось, в умовних одиницях – балах і має легко інтерпретований зміст.

Таблиця 2

Показники якості роботи оперуповноважених карного розшуку

№ з/п	Загальний показник за видами діяльності (кількість), <i>z</i>	Показник результатів із незадовільною оцінкою (кількість), <i>u</i>	Ваговий коефіцієнт, <i>g</i>
1.	Матеріали за заявами та повідомленнями, по яких приймалось рішення	Порушення строків розгляду матеріалів за заявами та повідомленнями	2,5
2.	Справи оперативної розробки	Порушення строків реалізації справ оперативної розробки з вини оперуповноваженого	3
3.	Джерела оперативної інформації	Несвоєчасне виключення джерел оперативної інформації у разі вчинення ними злочинів, дворушництва	3,5
4.	Джерела оперативної інформації	Розшифрування джерел оперативної інформації з вини оперуповноваженого	3
5.	Надіслані матеріали про оголошення регіонального та державного розшуку	Порушення строків оформлення і надсилання в інформаційне бюро документів про оголошення регіонального та державного розшуку, несвоєчасне його припинення	3,5
6.	Взяття на облік виявлених осіб та груп, які вживають наркотичні речовини, осіб, які їх збувають	Несвоєчасне взяття на облік виявлених осіб та груп, які вживають наркотичні речовини, осіб, які їх збувають	2
7.	Винесені постанови про відмову в порушенні кримінальної справи	Скасування постанови про відмову в порушенні кримінальної справи	3,3
8.	Кримінальні справи, що перебувають у провадженні	Невиконання доручення слідчого з вини оперуповноваженого	2
9.	Кримінальні справи, що перебувають у провадженні	Подання прокурора про несумлінне виконання роботи з розкриття злочину	2
10.	Перевірені скарги громадян (про несумлінне виконання роботи) щодо справ, які перебувають у провадженні	Перевірені та підтверджені скарги громадян щодо справ, які перебувають у провадженні	3

Обчислення показника “результат роботи” підрозділу ДСБЕЗ проводиться методом адитивної згортки (підсумовування часткових показників з урахуванням їхньої відносної ваги). Формалізовано процедура цього методу полягає в тому, що при агрегуванні кожний частковий показник збільшується на відповідний йому коефіцієнт важливості (цінності), потім ці часткові добутки підсумовуються. У результаті такої операції часткові показники, незалежно від одиниць їхнього виміру, переводяться в єдину для всіх універсальну одиницю виміру – бал. Різновидом цього методу є розрахунок середньозваженого значення (побудова середньої арифметичної часткових показників з використанням так званих вагових коефіцієнтів). Результати діяльності як факти викриття злочинів за статтями КК України фіксуються у відповідних формах статистичної звітності з певною періодичністю і мають символічне кількісне зображення r_1, \dots, r_n (де n порівнює кількості видів злочинів та додаткових показників).

Таким чином, маємо агреговані оцінки:

$$N = \text{узагальнені результати роботи підрозділу (трудомісткість)} = \sum_i \alpha_i \cdot r_i \quad (1)$$

$$S = \text{результати роботи підрозділу (суспільна значущість)} = \sum_i q_i \cdot r_i \quad (2)$$

$$K = \text{результати роботи підрозділу (за якістю)} = 1 - \sum_i \gamma'_i \cdot g_i, \quad (3)$$

де $g_i = u_i/z_i$ (дані формуються з табл. 2), γ'_i – нормований ваговий коефіцієнт для i -го за порядком показника якості роботи: $\gamma'_1 = \gamma_i/\Gamma$, $\Gamma = \sum_k \gamma_k$, g_i – відповідний показник якості. Показник K ($0 \leq K_i \leq 1$) відображає цільове призначення системи. Вочевидь, чим ближче його значення до 1, тим ефективніше діяльність підрозділу чи органу. Відтак, цей показник можна використати як критерій оцінки діяльності. Він розраховується з певною періодичністю за результатами роботи підрозділу чи органу. Взагалі формулами (1–3) визначена базова трійка показників “трудовитрати – соціальна значущість – якість” (N-Q-K). Вона значною мірою характеризує ефективність діяльності підрозділів ДСБЕЗ. Проте постає питання шляхів їх класифікації за результатами діяльності в цьому тривимірному просторі. Як, скажімо, порівняти два підрозділи, у першому з яких високий показник якості та низький трудовитрат, а в другому – низька якість, значні трудовитрати, а до

того ще й висока соціальна значущість роботи? Для порівняння цих різновимірних величин використовуються такі підходи.

По-перше, експертне (якісне) співвідношення між якістю роботи підрозділу, середніми значеннями трудовитрат та соціальної значущості службової діяльності, що реалізується за допомогою матриці логічної згортки з кінцевим розподілом на групи за системою оцінок “В–С–Н” (висока – середня – низька) та “ДВ–В–С–Н–ДН” (дуже висока – висока – середня – низька – дуже низька). Якісне оцінювання діяльності підрозділів за шкалою “В–С–Н” проводиться на основі середнього рівня відповідних значень показників, що склалися в державі (якщо оцінюються області) та в області (якщо оцінюються райони) у звітному періоді. Показники ефективності діяльності підрозділів ДСБЕЗ визначаються як середні рівні вектора N-Q-K (K обчислюється у 3) за такими формулами:

$$\bar{N} = \text{середня трудомісткість праці} = \frac{\text{результати діяльності}}{\text{атестований склад підрозділу}} = \frac{N}{P} \quad (4)$$

$$\bar{Q} = \text{середня значущість праці} = \frac{\text{результати діяльності}}{\text{атестований склад підрозділу}} = \frac{Q}{P} \quad (5)$$

де P – середня за списком чисельність атестованого особового складу підрозділу ДСБЕЗ у звітному періоді.

Для визначення якісної оцінки введених показників розроблена спеціальна процедура, відповідно до якої всі значення показників, що відповідають окремим підрозділам ДСБЕЗ, поділяються на три, приблизно рівні за чисельністю групи [2, 48–52]. Якщо значення показника утворюють нормальну сукупність чи мають значний розмір, то приблизно 38,2 відсотка з них матимуть значення “С”, а по 30,9 відсотка припаде на значення “В” та “Н”. Якісна оцінка ефективності службової діяльності підрозділів ДСБЕЗ – агрегована оцінка якості, трудовитрат та соціальної значущості. Вона дозволяє узагальнено оцінити реальну напруженість службової діяльності в регіоні і формується за шкалою “ДВ – В – С – Н – ДН” методом логічної згортки. Цей метод дозволяє врахувати характер причинно-наслідкових зв’язків між різнорідними елементами і блоками оперативної обстановки. Логічна згортка провадиться шляхом зіставлення агрегованих показників за визначеними логічними правилами. У формалізова-

ному вигляді вони являють собою матрицю, на вхід якої (по горизонталі і вертикалі) подаються агреговані якісні оцінки (В – С – Н) двох порівнюваних між собою блоків. На перетині рядка і стовпчика визначена підсумкова оцінка також якісного виду (ДВ, В, С, Н, ДН), що впливає з порівняння відповідної пари агрегованих оцінок. Оскільки змістовної оцінки результатів порівняння двох різнорідних показників недостатньо, у деяких випадках якісні оцінки потребують додаткових коментарів. Матриця логічної згортки може коректуватися залежно від використовованого набору показників, а також від результатів практичної апробації.

По-друге, для уточнення характеру залежності показника якості від найбільш впливових чинників за допомогою методів багатовимірного статистичного аналізу будується модель лінійної регресії:

$$K = a_0 + a_1 \cdot X_1 + a_2 \cdot X_2 + a_3 \cdot X_3 + \dots, \quad (6)$$

де $a_0, a_1, a_2, a_3, \dots$ – відомі постійні коефіцієнти, що визначені в процесі моделювання; X_1 – обсяг фінансування підрозділу чи органу; X_2 – показник трудомісткості та соціальної значущості за результатами діяльності; X_3 – чисельність підрозділу чи органу та інше. Оцінка ефективності службової діяльності визначається шляхом аналізу порівняння фактичного значення K_ϕ (формула 3) та розрахункового K_p (отриманого за формулою 6)

$$E = K_\phi / K_p \quad (7)$$

Підсумковий показник (7) дозволяє досить обґрунтовано ранжувати підрозділи ДСБЕЗ за результатами їх діяльності, наприклад, за рік, і побудувати орієнтовні середні значення критерію E на майбутнє.

По-третє, ранжування підрозділів ДСБЕЗ проводиться розподілом сукупності “N – Q – K” на однорідні класи без інтегрування показників. За результатами багатовимірного оцінювання найбільш повно визначаються групові тенденції, аналіз яких – першочергове завдання на сучасному етапі розвитку аналітичної служби в ОВС. Особливості їх інтерпретації полягають насамперед у виділенні таких елементів, які мають екстремальні значення параметрів (наприклад, виявлення підрозділів, які мають низькі професійні можливості) і дозволять з’ясувати ресурсну міру готовності підрозділу до виконання службових обов’язків. На підставі проведеної діагностики групової динаміки та виявлених особливостей підрозділів ДСБЕЗ можлива

корекція управлінської діяльності в них, що сприятиме підвищенню ефективності їх роботи.

Виділення груп має певні етапи: на першому обчислюються базові характеристики сукупності точкові та інтервальні для кожної компоненти вектора $N - Q - K$ окремо (середнє, дисперсія, стандартне відхилення, коефіцієнт варіації, асиметрія, ексцес та відповідні довірчі інтервали); на другому оцінюється взаємовплив та відмінність ознак (методами кореляційного аналізу); на третьому етапі виділення однорідних груп проводиться безпосередньо за підрозділами. За наявності еталонних вибірок (їх називають навчальними) групування проводиться методами дискримінантного аналізу, за відсутності навчальних вибірок – методами кластерного аналізу. Техніка кластерного аналізу базується на понятті “схожості” результатів діяльності підрозділів. Підбором “схожих” елементів-підрозділів досягається розподіл сукупності на групи (їх ще називають кластери, класи чи таксони). Методи кластерного аналізу мають евристичний характер і реалізують принцип “здорового глузду”. Використовують три типи мір схожості: коефіцієнти подібності, коефіцієнти зв’язку, показники відстані. Коефіцієнти подібності частіше застосовують для групування за цілочисельними показниками шляхом конвертації їх у бінарну систему числення та порівнянням збіжних бінарних ознак. Коефіцієнти зв’язку використовують під час групування ознак, для чого спостереження спочатку приводяться до стандартизованих рівнів (щоб середні значення усіх ознак дорівнювали 0, а їх дисперсії – 1). Далі обчислюють матрицю зв’язку за обраним типом коефіцієнта кореляції, з неї виключають незначущі зв’язки чи малоінформативні ознаки (так, значущість коефіцієнта кореляції Пірсона визначається за критерієм Стьюдента шляхом обчислення t-статистики).

Для виявлення ступеня однорідності сукупності підрозділів ДСБЕЗ спочатку проводиться кластерний аналіз даних з використанням методу куль на основі показників відстані. Схематично кластеризацію за методом куль можна уявити так:

- 1) визначається матриця відстаней $\{d_{k,l}\}$ послідовно за показниками Евкліда, Хемінга, найбільшого відхилення та Махаланобі-

са; типова відстань Евкліда має вигляд
$$d_{k,l}^2 = \frac{1}{m} \sum_{j=1}^m (Z_{k,j} - Z_{l,j})^2,$$

де Z – стандартизовані значення вектора $N - Q - K$; грубішою, але іноді цілком достатньою є відстань найбільшого відхилення $d_{k,l} = \max_{1 \leq j \leq m} |Z_{k,j} - Z_{l,j}|$; відстань Хемінга (середнє лінійне відхилення) оцінюється відношенням $d_{k,l} = \frac{1}{m} \sum_{j=1}^m |Z_{k,j} - Z_{l,j}|$; якщо обчислена матриця зв'язку R , то в ролі міри ступеня взаємної віддаленості спостережень доцільно використовувати відстань Махалонобіса за формулою $d_{k,l}^2 = (Z_k - Z_l)R^{-1}(Z_k - Z_l)^T$; у цих відношеннях $m = n$ – кількість підрозділів, $d_{k,l}$ – узагальнена відстань за ознаками між підрозділами з номерами k та l , $Z_{k,j}$, $Z_{l,j}$ – їх стандартизовані рівні ознак для j -го параметра, а Z_k , Z_l – відповідні вектори-набори ознак, R^{-1} – обернена матриця зв'язку; A^T – символ транспонування матриці A ;

2) обчислюється критична відстань r таким чином: для кожного підрозділу k визначаємо мінімальну відстань, нехай

$$D_k = \min_{1 \leq l \leq n} \{d_{k,l}\}, \text{ обираємо максимальне значення із множини } \{D_k\}, \text{ тобто } r = \max_{1 \leq k \leq n} \{D_k\};$$

- 3) для кожного підрозділу k виділяється t – кількість підрозділів, що входять у його кулю таким чином, що $d_{r,k} < r$;
- 4) перша куля утворюється з елементів, що задовольняють умові $d_{r,k} < r$ для стовпчика з найбільшим значенням t ;
- 5) перша підмножина (куля) видаляється з матриці відстаней, у такий же спосіб визначається друга куля, потім третя і далі – до повного вичерпання підрозділів.

Для обробки результатів оцінювання за показниками службової діяльності можна також використати ієрархічну процедуру кластерного аналізу, яка дозволяє отримати схему взаємозв'язку ознак у формі графа (дендрита). Дендрит – це ламана, що не містить замкнених ламаних, з'єднує два будь-які елементи із множини ознак і може розгалужуватися. Для побудови дендриту не обов'язково переобчислювати значення зв'язку між новими кластерами. Така процедура дещо простіша і має назву методу вроцлавської таксономії. Якщо розрахунки базуються на матриці кореляції – маємо окремий випадок цього методу – метод кореляційних плеяд.

За допомогою методу кореляційних плеяд досягається побудова оптимального дендриту – з максимальною сумою значень кореляції – сусідні ознаки пов'язані якнайбільше. Послідовно попарно

зв'язуючи ознаки та групи ознак за найбільшою кореляцією, отримуємо дендрит зв'язку показників діяльності. Для його розшарування на кластери задамо порогове значення h і вилучимо зі схеми зв'язки, що відповідають меншим, ніж h парним параболічним коефіцієнтам кореляції. Можна вважати (із емпіричних міркувань), що вплив факторної ознаки на результатну не вищий ніж на 10 відсотків частки загальної дисперсії незначущий, а отже, пороговий коефіцієнт детермінації становить $h^2 = 0,1$. Звідси $h = \sqrt{0,1} \approx 0,32$. Таким чином, із дендриту вилучаються усі зв'язки, що менші за 0,32.

Алгоритм визначення “куль” та ієрархічна процедура кластерного аналізу реалізовані нами на ПК (у системі MathCad). Запропоновану класифікацію підрозділів ДСБЕЗ можна розглядати як попередній етап факторного аналізу, що служить для оцінки узагальнених чинників впливу на службову діяльність у підрозділах. Відзначимо також принципову особливість запропонованої системи оцінювання – відмову від традиційних критеріїв, які передбачають прагнення досягнення максимальних значень показників і перехід до критеріїв в оцінюванні діяльності підрозділів ДСБЕЗ, які базуються на розумінні середнього значення як оптимального.

Список використаних джерел

1. Бойко І.В. Критерії оцінки діяльності оперуповноважених ДСБЕЗ органів внутрішніх справ МВС України за системою вагомих показників // Наук. вісн. НАВСУ, 2002. – Вип. 1.
2. Котляр В.Ю., Антонов О.В. Методика оцінювання діяльності підрозділів внутрішніх справ з контролю злочинності // Правова інформатика. – Київ: НДЦ правової інформатики Академії правових наук України, 2005. – № 2 (6).

Стаття надійшла до друку 05.07.2007 р.

УДК 35.07:681.14

Олексій Юлдашев –

кандидат юридичних наук, академік Української академії наук, завідувач кафедри Київської державної академії водного транспорту

ПРО ОДИН ПІДХІД ДО ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ

У статті на основі сучасних уявлень про електронний уряд обґрунтовано новітню систему урядування в Україні.

Various approaches formulated by specialists on the basis of different principles to the definition "electronic government" are presented in the article.

У літературі зазначалось, що визначення електронного уряду формуються фахівцями на підставі різних принципів. Одні автори віддають перевагу визначенням описового характеру – які саме зміни відбуваються в суспільстві й окремих його структурах внаслідок впровадження електронного урядування [1]. Інші вибирають його прикладний аспект і просто перелічують різні застосування окремих його інструментів. Існують також короткі технічні визначення, що акцентують увагу винятково на застосованих технологічних рішеннях і специфічних програмних продуктах; економічні, орієнтовані на максимальну ефективність управління державою тощо. Мається на увазі не лише сітьова інфраструктура виконавчої влади, а й інфраструктура органів влади загалом. Можливо, повинно йтися про "електронну державу", "електронний державний апарат", електронну інфраструктуру держави, державу інформаційного суспільства, або "електронне урядування". Замість "електронного уряду", як вважають автори видання "Доступ до інформації та електронне урядування", доречніше говорити про державну сітьову інформаційну інфраструктуру як інформаційно-комунікаційну систему, що забезпечує оптимальне, з погляду суспільства, функціонування всіх гілок і рівнів державної влади[2]. При цьому електронний уряд визначається в такий спосіб:

- організація державного управління на основі електронних засобів оброблення, передання і поширення інформації, надання послуг державних органів усіх галузей влади всім категоріям

- громадян (пенсіонерам, робітникам, бізнесменам, службовцям та ін.) електронними засобами, інформування тими ж засобами населення про роботу державних органів;
- інформаційні технології в державному управлінні;
 - держава в Мережі;
 - метафора, що означає інформаційну взаємодію органів державної влади і суспільства з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій;
 - трансформовані для урядових і державних організацій ідеї електронного бізнесу, в яких уряд виступає різновидом корпоративного користувача інформаційних технологій;
 - автоматизовані державні служби, основними функціями яких є: забезпечення вільного доступу громадян до всієї необхідної державної інформації, збирання податків, реєстрація транспортних засобів і патентів, надання необхідної інформації, укладання угод і оформлення постачань необхідних державному апаратові матеріалів і оснащення. Це може призвести до зниження витрат і економії коштів платників податків на утримання і фінансування діяльності державного апарату, збільшення відкритості та прозорості діяльності органів управління;
 - використання в органах державного управління нових, у тому числі й інтернет-технологій [3].

Кожна з цих дефініцій визначає електронний уряд радше як чергове прикладне рішення, спосіб модернізації вже існуючих структур і відносин, а не як самостійну ідею комплексної трансформації самих принципів організації управління державою. Спосіб оцінки електронного уряду, його можливостей, обраний фахівцями у сфері інформаційних технологій, державного управління, соціальних процесів, економічного розвитку, поширений і серед безпосередніх виконавців – державних чиновників, які водночас це поняття зводять фактично до електронного спілкування влади з громадськістю і ще до декількох прикладних, аспектів. Ідея “електронного уряду” в тому, щоб вирішити три основних проблеми влади: ввести електронний документообіг, що дасть змогу зменшити бюрократичні перепони і прискорити прийняття актів; перевести в електронну форму спілкування громадян і бізнесу з владою і, крім того, зробити державне і

муніципальне управління більш прозорим, де бюрократизувати владу і наблизити її до громадян” [4]. Проте цей підхід є також обмеженим, оскільки зводиться до подання управлінської діяльності в електронному вигляді on-line. Існує й інший підхід. У країнах, які першими приділили суттєву увагу IT-розробкам, передусім у США і Великобританії, електронний уряд розглядається переважно як концепція, спрямована на підвищення ефективності діяльності держави загалом. Зокрема, електронний уряд у західному сприйнятті складається з трьох основних модулів (G-G – government to government, уряд уряду; G-B – government to business, уряд бізнесові; G-C – government to citizens, уряд громадянам) і містить численні прикладні елементи: свободу доступу громадян до державної інформації; перехід державних органів на безпаперове діловодство; встановлення для всіх державних органів показників ефективності роботи на рік і регулярний їх контроль як парламентом, так і громадянами, введення в державних органах пластикових карт для ідентифікації державних службовців; перерахування їм зарплати, розрахунків за відрядження; перенесення в мережу більшості стандартних трансакцій між державою і громадянами або бізнесовими структурами тощо. Втім повноцінна реалізація комплексної програми електронного уряду, незважаючи на безліч технологічних і теоретичних розробок, реалізується досить повільно [5].

Фахівці цілком вірно наголошують на те, що варто відрізнити уряд, обладнаний електронним інтерфейсом (он-лайновий уряд, government on-line), від електронного уряду. Зрозуміло, що он-лайновий інтерфейс є невід’ємним елементом електронного уряду. Але не завжди он-лайновий уряд є електронним. Останній вимагає глибшої перебудови традиційних форм функціонування. Зокрема, однією з відмінностей електронного уряду є прозорість управління, моніторинг, контроль над виконавчою дисципліною і над прийнятими рішеннями [6]. При цьому прозорість структур державного управління, як відмічається у літературі, не досягається простим підключенням до Інтернету. Дуже зрідка трапляється ситуація, коли, наприклад, адміністрація міста або області надає громадськості інформацію про поточний стан бюджету, навіть за наявності необхідної для цього інформаційної системи. Інформація від чиновників завжди дозована, і часто це означає її прихоро-

ування. Простим впровадженням он-лайнного уряду цю проблему не можна розв'язати [7]. У межах концепції електронного уряду реалізується на практиці вимога, сформульована В. Лисицьким: повинні працювати прозорі бюджетні процедури. Необхідно, щоб процес формування бюджету, нагромадження його доходів, витратна частина бюджету були прозорими, чітко описаними і підконтрольними [8].

У рамках цієї статті пропонується принципово інший підхід до розуміння і змістовного наповнення поняття електронного урядування. Цей підхід стосується лише аспектів G-G – уряд урядові та G-B – уряд бізнесові, якщо під бізнесом розуміти не тільки підприємницькі структури, але й неприбутковий господарський сектор. Аспект G-C – уряд громадянам, в рамках нашої концепції, зачіпається лише остільки, оскільки громадяни пов'язані з прийняттям управлінських рішень. Наприклад, участь громадян у обговоренні оприлюднених на сайті того чи іншого органу державної влади проектів планів підготовки зазначених рішень (правових актів), концепцій, проектів цих рішень, надання громадськістю зауважень на перераховані документи тощо.

Суть підходу, що пропонується, полягає у наступному. *По-перше*, об'єктом застосування новітніх інформаційних технологій повинні бути лише упоряднені процеси і система організаційних структур (органів державної влади). Мається на увазі, що комп'ютеризувати доцільно лише ті процедури, ту управлінську діяльність, які, за своїм змістом є об'єктивно необхідними і раціональними з позицій наукового підходу, вимог системного аналізу. Діяльність багатьох органів управління, що сьогодні функціонують, як правило, складалася під впливом суб'єктивістських факторів; вона нерідко не є об'єктивно необхідною (з позицій суспільних інтересів), а у ряді випадків можна навіть, говорити про її шкідливість, небезпечність для національних інтересів України. При цьому мова йде не тільки про окремі функції управління, а й про діяльність окремих органів управління в цілому, в т.ч. і тих, які передбачені Конституцією України. Наприклад, сьогодні вже є чи не загальновизнаним (з боку багатьох політиків і науковців) те, що інститут представництва президента України у регіонах є не тільки непродуктивним, але й шкідливим з точки зору ефективного керівництва на місцях, оскільки має місце двовладдя,

що супроводжується не тільки дублюванням функцій, а й блокуванням потрібних рішень, які приймаються виконавчими органами, призводить до значних зайвих витрат бюджетних коштів. Виникають певні сумніви щодо доцільності збереження в Україні і інституту президентства в цілому (включаючи РНБО¹). У всякому разі, у нинішньому його вигляді. Справа в тому, що цей інститут, запозичений з політичного арсеналу західних демократичних країн, співпадає з цим арсеналом лише термінологічно. На відміну від них, де посада президента створювалася як антипод монархії, як гаранта дотримання конституції, в нашій країні – це продовження зловісної фігури першого секретаря ЦК компартії, з усіма його устремліннями до авторитаризму, азійської моделі безмежності влади. Сьогодні цей інститут за конституційними функціями і традиціями, що склалися у практиці здійснення повноважень, дублює державну виконавчу і, в певній мірі, законодавчу владу, призводить до протистоянь між гілками влади та у суспільстві загалом, загрожує національним інтересам країни [9]. Є певні питання і щодо доцільності збереження нинішньої кількості депутатського корпусу, роздутості штатів вищого органу виконавчої влади, існування, змістовної діяльності, а отже і доцільності комп'ютеризації роботи цілого ряду міністерств і відомств, які, на думку багатьох політиків-експертів, перетворилися, по суті, у комерційні центри, засіб розкрадання бюджетних коштів [10]. Таким чином, неодмінною умовою застосування новітніх інформаційних технологій у державному управлінні є обов'язкове упорядкування діючої організації державної влади, проведення відповідних конституційної і адміністративної реформ. Без цього попереднього упорядкування державного управління застосування НІТ можливе лише для інформатизації окремих його функцій. Розробка системи електронного урядування означатиме лише марну трату державних коштів. По друге. Державне управління має бути не тільки раціональним, об'єктивно необхідним, а й ефективним. А для цього органи законодавчої і виконавчої влади повинні бути не самодостатніми (як це має місце сьогодні), а системно взаємопов'язаними, функціону-

¹ Викликає сумнів доцільність цієї інституції при наявності таких структур як СБУ, Міністерство оборони, що покривають, по суті, суспільні потреби країни у безпеці і обороні. Є певні підстави вважати, що РНБО створено для забезпечення безпеки і оборони не суспільства, а посадової особи – президента. Так само як і певні підрозділи МВС, наприклад, “Кобра” та ін.

вати у єдиному інтерактивному режимі (аспект G-G – уряд урядові), коли вихідні результати діяльності одного органу є “входом” до іншого. Така системна взаємопов’язаність створюватиме можливість не тільки уніфікації технічного, технологічного, інформаційного та організаційного забезпечення електронних інформаційних систем органів законодавчої та виконавчої влади, надання послуг громадянам та юридичним особам через мережу Інтернет органів виконавчої влади, а й забезпечить ефективність функціонування зазначених органів. Ідеально було б “зав’язати” усі органи державної влади на єдину методологію і технологію прийняття управлінських рішень (правових актів), що дозволить створити ефективну модель функціонування і розвитку об’єкту управління. Спроба формалізувати створення, функціонування і розвиток такої моделі зроблена стосовно такого об’єкту управління як сфера господарської діяльності. Мається на увазі регламентація здійснення так званої регуляторної політики, що передбачена Законом України від 11 вересня 2003 року №1160-IV “Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності”.

Головним об’єктом регуляторної політики є регуляторна (нормотворча) діяльність. Регуляторна діяльність, згідно законодавчого її визначення, це “діяльність, спрямована на підготовку, прийняття, відстеження результативності та перегляд регуляторних актів, яка здійснюється регуляторними органами², фізичними та юридичними особами, їх об’єднаннями, територіальними громадами в межах, у порядку та у спосіб, що встановлені Конституцією України, цим Законом та іншими нормативно-правовими актами.”³

Держава організовує процес регуляторної діяльності, приймаючи відповідні нормативно-правові акти, інструктивно-методичні матеріали та, шляхом створення цілої системи органів, наділення їх і інших органів державної влади, самоврядування та різноманітних організацій відповідними обов’язками щодо здійснення регуляторної діяльності, контролює цю діяльність. “Державна регуляторна політика

2 До регуляторних органів, згідно Закону України від 11 вересня 2003 року “Про засади державної регуляторної політики в сфері господарської діяльності всі органи законодавчої і виконавчої державної влади, а також місцевого самоврядування.

3 Див. ст. 1 “Визначення термінів” Закону України від 11 вересня 2003 року “Про засади державної регуляторної політики ...” (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2004, № 9, ст. 79).

у сфері господарської діяльності, – як зазначено у згаданому Законі – це напрям державної політики, спрямований на вдосконалення правового регулювання господарських відносин, а також адміністративних відносин між регуляторними органами або іншими органами державної влади та суб'єктами господарювання, недопущення прийняття економічно недоцільних та неефективних регуляторних актів, зменшення втручання держави у діяльність суб'єктів господарювання та усунення перешкод для розвитку господарської діяльності, що здійснюється в межах, у порядку та у спосіб, що встановлені Конституцією та законами України.”

Закон від 11 вересня 2003 року присвячений організації здійснення регуляторної діяльності – процесам прийняття правових актів та відстеження за їх ефективністю. Формалізація регуляторної політики полягає у встановленні вимог до регуляторних актів шляхом визначення принципів державної регуляторної політики (принципів вдосконалення правового регулювання господарських та відповідних адміністративних відносин) та визначення спеціальних процедур, що повинні виконуватися регуляторним органом при здійсненні процесів прийняття правових актів та відстеження за їх ефективністю. “Забезпечення здійснення державної регуляторної політики, говорить в ст. 5 Закону від 11 вересня 2003 року, містить: встановлення єдиного підходу до підготовки аналізу регуляторного впливу та до здійснення відстежень результативності регуляторних актів; підготовку аналізу регуляторного впливу; планування діяльності з підготовки проектів регуляторних актів; оприлюднення проектів регуляторних актів з метою одержання зауважень і пропозицій від фізичних та юридичних осіб, їх об'єднань, а також відкриті обговорення за участю представників громадськості питань, пов'язаних з регуляторною діяльністю; відстеження результативності регуляторних актів; перегляд регуляторних актів; систематизацію регуляторних актів; недопущення прийняття регуляторних актів, які є непослідовними або не узгоджуються чи дублюють діючі регуляторні акти; викладення положень регуляторного акта у спосіб, який є доступним та однозначним для розуміння особами, які повинні впроваджувати або виконувати вимоги цього регуляторного акта; оприлюднення інформації про здійснення регуляторної діяльності.”

У реалізації вищезазначених етапів здійснення регуляторної політики (аналіз регуляторного впливу; планування діяльності з підготовки проектів регуляторних актів; оприлюднення проектів регуляторних актів; відстеження результативності регуляторних актів; перегляд регуляторних актів; систематизація регуляторних актів; недопущення прийняття регуляторних актів, які є непослідовними або не узгоджуються чи дублюють діючі регуляторні акти; викладення положень регуляторного акта у спосіб, що є доступним та однозначним для розуміння особами, які повинні впроваджувати або виконувати вимоги цього регуляторного акта; оприлюднення інформації про здійснення регуляторної діяльності), – можуть застосовуватися новітні інформаційно-комунікаційні технології.

Доцільно також розробити прозору процедуру підготовки регуляторних актів, яка передбачала б оприлюднення на сайті відповідного суб'єкта регуляторної діяльності не тільки самих проектів планів підготовки цих актів (у межах функції “планування діяльності з підготовки регуляторних актів”), а також і розрахунків, що провадилися при оцінці доцільності включення тих чи інших законодавчих пропозицій, результатів аналізу регуляторного впливу. Крім того, слід комп'ютеризувати контроль виконання регуляторних актів, здійснювати систематичне спостереження за цим виконанням – моніторинг регуляторних актів, регуляторної політики загалом. А саме такі можливості відкриваються у зв'язку з комп'ютеризацією контролю виконання. Це дасть змогу автоматизувати систему контролю зміни (коригування) регуляторних актів, значно підвищити ефективність регуляторної політики. Адже між невідповідністю регуляторного акта змінним умовам і внесенням змін у певний юридичний документ існує певний лаг – проміжок часу, протягом якого діє неефективний вже регуляторний акт. Чим меншим є лаг, тим краще для об'єкта правового регулювання економіки в цілому. Отже, технологічні функції відстеження ефективності регуляторної політики та перегляду регуляторних актів можна реалізувати на вищому рівні.

На вищому рівні можна здійснювати регуляторну політику загалом, зокрема, в умовах функціонування електронного уряду відкриваються можливості комп'ютеризувати підготовку проектів регуляторних актів. При цьому можна не тільки оприлюднювати на сайтах

суб'єкта регуляторної діяльності проекти планів і плани підготовки цих проектів, а й здійснювати за допомогою ЕОМ саме планування підготовки регуляторних актів. Так, принципово можливо автоматизувати етапи кількісної оцінки проблеми, задля “покриття” якої розробляється проект акта, ранжувати (“зважити”) кожний з них і відібрати для першочергової підготовки найважливіші (нині, як відомо, правові акти для першочергового розроблення визначаються “на око”). Таким чином, з'являються можливості для складання об'єктивного плану розроблення проектів актів, тобто вирішити завдання, яке лише ставиться в юридичній літературі, як правило, без визначення підходу до його розв'язання, а також формалізувати процес аналізу регуляторного впливу. Можливо також комп'ютерним шляхом визначати наявність або відсутність суперечності між нормами (рішеннями) регуляторних актів, наявність або відсутність їх дублювання тощо. І, нарешті, принципово можливо і вкрай доцільно створити автоматизований банк даних термінів, з яких складаються правові акти, автоматизовано здійснювати його ведення. Адже це практично дає змогу вирішити багато проблем щодо викладання тексту проектів правових актів, які лише ставляться, без зазначення шляхів їх вирішення.

В умовах функціонування електронного уряду забезпечується можливість вирішення проблем, що не можуть бути формалізованими. Наприклад, проблеми підвищення відкритості та чесності парламенту. Для ілюстрації цієї тези можна навести приклад розділу “Державні закупівлі” (http://www.kmu.gov.ua/aspekt/gos_zakupki/gos_zakupki.htm), який розміщено у 2002 р. на сайті Кабінету Міністрів України. На ньому можна одержати інформацію про умови різноманітних конкурсів на закупівлю Кабінетом Міністрів товарів, робіт і послуг державним коштом, про претендентів і переможців конкурсів, тобто можна проаналізувати результати тендерів і зрозуміти, чому хтось став переможцем. Таким чином забезпечується максимальна відкритість. Заздалегідь викладаються на сайті умови конкурсу і всі пропозиції, що надійшли.

Отже, електронний уряд – це не часткове технологічне рішення, а концепція здійснення управління державою, яка є необхідним елементом масштабного інформаційного перетворення суспільства. Нова ідеологія (філософія) та технологія формування і здійснення

регуляторної політики, розроблення та реалізації регуляторних актів, перерозподіл компетенції державних і суспільних структур, додержання ціннісних парадигм суспільства – усе це разом з багатьма іншими компонентами життєдіяльності суспільства є основою для інжинірингу державного управління, для створення і функціонування електронного уряду.

Список використаних джерел

1. Дрожжинов В., Штрик А. Электронное правительство информационного общества.– Ел. ресур.: <<http://www.pcweekru/year 2000>>.
2. Доступ до інформації та електронне урядування. – К., 2004.
3. E-Government, или государство в Сети / Стаття подготовлена специалистами отделов консалтинга и маркетинга компании Actis Systems. – Ел. ресур.: <<http://www.actis.ru/pressclub/default>>.
4. Дума уходит в сеть / Руководитель проекта www.duma-nn.ru О. Акилов.– Ел. ресур.: <<http://www.monitor.nnov.ru/2001/number 46/art31.phtml>>.
5. Дрожжинов В., Штрик А. Нынешнее поколение европейцев будет жить в информационном обществе.– Ел. ресур.: <<http://www/pcweekru/year 2000N13/CP1251/strategy/chapt2/htm>>.
6. Владимиров В. Прозрачность и ответственность. – Ел. ресур.: <<http://www.e-government.ru/dyn/>>.
7. Лобанов В. Реформирование государственного аппарата: мировая практика и российские проблемы. – Ел. ресур.: <http://www.ptpu.ru/issues/1_99/5_1_99.htm>.
8. Лисицкий В. Надо больше покупать компьютеров. – Ел. ресур.: <<http://e-government.ru.dyn>>.
9. Юлдашев О. Народ і влада: пошук балансів інтересів // Персонал. – 2007 –№ 5.
10. Юлдашев О. Дострокові вибори як тендер на кращого виконавця // Юрид. Вісн. України. – 2007. – 21-27 квіт.

Стаття надійшла до друку 18.09.2007 року

Правозастосування та актуальні питання захисту прав людини

УДК 351.75

Володимир Темченко –

кандидат юридичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін та дотримання прав людини Академії управління МВС

ОСОБЛИВОСТІ ЮРИДИЧНОГО ЗМІСТУ ТЕРМІНІВ “ЗАХИСТ” ТА “ОХОРОНА” У МЕХАНІЗМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

У статті розглянуто проблеми правозахисної діяльності та забезпечення прав людини в аспекті мовного та спеціально-юридичного аналізів змісту юридичних конструкцій та окремих термінів.

The article deals with the problems of legal protection activities and human rights guarantee in the aspect of language and special legal terms analysis of the content of legal constructions and proper terms.

Забезпечення основних конституційних прав і свобод людини в Україні характеризується активізацією правозахисної діяльності у національних і міжнародних інституціях та імплементацією міжнародних стандартів у національне законодавство та юридичну практику. Проблема правозахисної діяльності у соціальному механізмі забезпечення прав людини і основних свобод має низку галузевих напрямів наукового дослідження: соціологічний, економічний, юридичний, філософській тощо. Водночас, сучасні наукові дослідження вимагають з'ясування цієї проблеми у напрямі мовного та спеціально-юридичного аналізу змісту юридичних конструкцій та окремих термінів, що використовуються у національному законодавстві та міжнародних правових актах з прав людини. Особливого значення ця проблема набуває у зв'язку із необхідністю приведення у відповідність тлумачення юридичної термінології у національному законодавстві з огляду на особливості значення цих термінів у міжнародних актах мовою оригіналу (англійською).

У зв'язку із необхідністю з'ясування таких понять як: “правоохоронна діяльність”, “правозахисна діяльність”, “правоохоронні органи”, “правозахисні організації” та інших подібних термінологічних конструкцій виникає потреба у визначенні змісту та співвідношення юридичних термінів “охорона” та “захист”. Визначення змісту щодо конституційного їх закріплення і доктринального тлумачення Конституції України являє головною мету цієї роботи.

У низці статей Конституції України вживаються терміни “захист” та “охорона”, які у перекладі англійською мовою здебільшого відображаються одним терміном “protection”. Ці терміни використовуються у різних юридичних термінологічних конструкціях для позначення деяких нормативних категорій та понять, що потребують наукового тлумачення змісту і відповідного практичного використання. З'ясування цих термінів має особливу актуальність з огляду на необхідність визначення: поняття та структури соціального механізму забезпечення прав людини і основних свобод; поняття правоохоронної системи; поняття правозахисної чи правоохоронної діяльності; поняття правоохоронних органів тощо.

Термін “захист” використовується в Конституції в юридичних конструкціях, що, зокрема, позначають:

- юридичний обов'язок держави чи інших зобов'язаних суб'єктів правовідносин із захисту прав і свобод людини;
- можливості особи реалізувати власне суб'єктивне процесуальне право на захист у випадку порушення її права:

Юридичні термінологічні конструкції Конституції, що позначають юридичний обов'язок держави чи інших зобов'язаних суб'єктів із захисту прав і свобод людини : права суб'єктів права власності і господарювання (ст. 13); конкуренції у підприємницькій діяльності (ст. 42); суверенітету і територіальної цілісності (ст. 17); соціального захисту (ст. 17, 46, 47); захисту громадян, які перебувають за її межами (стаття 25); від незаконного звільнення та своєчасне одержання винагороди (стаття 43); російської та інших мов національних меншин (стаття 10); інтелектуальної власності, авторських прав, моральних і матеріальних інтересів (стаття 54); державних символів (стаття 92); право на захист професійних інтересів суддів (стаття 127) тощо.

У цьому контексті юридичний обов'язок розуміється як міра юридично необхідної поведінки, встановлена Конституцією для задоволення інтересів уповноваженої особи і забезпечена можливістю державного примусу. Загальна теоретична структура юридичного обов'язку включає: необхідність певним чином діяти або утримуватися від них; необхідність відреагувати на зверненні до зобов'язаного законні вимоги уповноваженого; необхідність не перешкоджати контрагенту користуватися тим благом, на котре той має право; необхідність зобов'язаного нести юридичну відповідальність за невиконання цих вимог.

Зазначений обов'язок може бути реалізований у формі виконання, дотримання чи застосування відповідними зобов'язаними суб'єктами права. Держава, зокрема, здійснює цей обов'язок шляхом: створення реальних дієвих законодавчих та правозастосовних механізмів захисту; забезпечення економічних, політичних, етико-правових, соціальних та гуманітарних гарантій; підтримання демократичного конституційного режиму, матеріальних чи духовних передумов; притягнення до відповідальності винних осіб за скоєне правопорушення тощо.

Обов'язки держави можна проілюструвати на прикладах безпосереднього викладу нормативного матеріалу у Конституції та їх доктринального тлумачення. Так, у ч. 2 ст. 47 Конституції безпосередньо встановлюються позитивні обов'язки держави щодо соціального захисту громадян: "громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону". Відповідно до ч. 3 ст. 25 Конституція гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами. У зв'язку із цим у науково-практичному коментарі Конституції роз'яснюється, що держава зобов'язана забезпечити здійснення особою своїх прав у повному обсязі і, особливо, захистити ці права, коли виникає загроза життю та здоров'ю громадян шляхом надання юридичної, фінансової та матеріальної допомоги, а також у випадку порушення прав українських громадян вжити заходів, спрямованих на їх поновлення [1, 128].

Юридичні термінологічні конструкції Конституції, що позначають певні можливості особи реалізувати власне суб'єктивне процесуаль-

не право на захист (відновлення, компенсації тощо) у випадку порушення її права за допомогою відповідних державних та недержавних механізмів, інституцій, заходів, методів, порядку, інструментів тощо. До них належать: право на звернення (петицію) до суду для захисту конституційних прав і свобод безпосередньо на підставі Конституції (ст. 8); судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію (ст. 32); право на свободу об'єднання (у політичні партії, громадські організації, професійні спілки) для захисту своїх прав (ст. 36); право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (ст. 44); право звертатися за захистом своїх прав до суду, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, міжнародних судових установ, міжнародних організацій (ст. 55) тощо.

Слід зазначити, що конституційне право людини на судовий захист відповідно до ст. 8 Конституції стосується будь-яких прав і свобод зазначених у Конституції. Причому, це право може бути використане безпосередньо на підставі норм Конституції, як норм прямої дії та у відповідності до принципу верховенства права, встановленого коментованою статтею. Крім того, у ч. 2 ст. 55 Конституції кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Таким чином термін “захист” у єдності термінологічних конструкцій, що позначають певні суб'єктивні процесуальні можливості (право) особи щодо захисту порушених прав, стосується будь-якого конституційного права чи свободи, незалежно від буквального вживання цього терміну безпосередньо у тексті норм Конституції. Це право логічно вичленується відповідно до теоретичного поняття суб'єктивного права та його структури в якому структура складається із наступних загальноновизнаних теоретичною наукою елементів: право особи на власні фактичні чи юридичні дії – право-поведінка; право вимагати від іншої сторони виконання обов'язків – право-вимога; можливість звертатися за захистом до компетентних державних органів – право-домагання; можливість користуватися певним соціальним благом, цінністю – право-користування.

Термін “охорона” використовується в Конституції в юридичних конструкціях, що позначають: державна охорона землі (ст. 14); спеці-

альні заходи охорони праці і здоров'я жінок (ст. 24); охорона здоров'я (ст. 49); державна охорона сім'ї, дитинства, материнства і батьківства (ст. 51); охорона природи (ст. 116); охорона курортів, охорона і використання пам'яток історії, сприяння охороні правопорядку та громадської безпеки (ст. 138) тощо.

Особливістю застосування терміну “охорона” є те, що у низці юридичних конструкцій цей термін по забезпеченню прав і свобод людини. Наприклад, у ст. 14 Конституції встановлюється особливий обов'язок держави з охорони землі як основного національного багатства. У зв'язку із цим у науково-практичному коментарі Конституції роз'яснюється, що у процесі здійснення правової охорони земель держава реалізує регулюючу, стимулюючу, контрольну і каральну функції [1, 175]. Таким чином, поняття “охорона землі” пов'язується із здійсненням державою заходів різного характеру, зокрема, й каральних, пов'язаних із притягнення до юридичної відповідальності у випадку порушення певного права.

Частина 3 статті 51 Конституції встановлює обов'язок держави охороняти сім'ю, дитинство, материнство і батьківство. У науково-практичному коментарі коментованої частини ст. 51 термін “охорона” використовується як синонім терміну “захист”. Зокрема, наголошується, що “захист сім'ї державою – важливий соціально-правовий інститут, який впливає на стабільність і міцність сімейних відносин і включає проведення широкого кола економічних, соціальних і правових заходів”. Сім'я захищається державою як природний і основний осередок суспільства. Звертається увага також на те, що поряд із обов'язком держави щодо створенняпологових будинків, дитячих садків, встановлення пільг, державної допомоги та інших заходів піклування, законодавством передбачено кримінальну відповідальність за вчинення злочину проти дитини (ст. 137, 148, 150, 155, 156, 164, 166, 169 тощо) [1, 260-261].

Захист дитини від насильства та експлуатації передбачено і у ч. 2 ст. 52 Конституції, в якій законодавець встановив, що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідується законом, зокрема, Законом України “Про попередження насильства в сім'ї” від 15 листопада 2001 року.

Отже, термін “охорона” у термінологічних словосполученнях Конституції, вживається для позначення достатньо широкого кола повноважень державних органів, що передбачають, зокрема, запобігання правопорушенням, їх недопущення та відновлення прав і свобод у випадку їх порушення а також притягнення винних до юридичної відповідальності. Головною особливістю вживання цього терміна у Конституції є його вживання зі значенням, аналогічним терміну “захист” як обов’язку держави та інших зобов’язаних суб’єктів до дій щодо забезпечення прав і свобод людини.

До такого висновку прийшов автор і у результаті аналізу змісту низки міжнародних актів з прав людини та національних нормативно-правових актів [2]. Так, у проаналізованих нами назвах нормативно-правових актів України (більше 150 законів, разом з тими, що вносять зміни у чинні) термін “захист” вживається у таких термінологічних словосполученнях (юридичних конструкціях): захист прав (споживачів, переселенців); захист (інвестицій, інформації, таємної інформації, секретної інформації, рослин, технологій); соціальний захист (ветеранів праці та осіб похилого віку, війни, трудящих-мігрантів, постраждалих від чорнобильської катастрофи, журналістів, військовослужбовців); захист населення (від впливу шуму, інфекційних хвороб); цивільний захист; захист честі і гідності та ділової репутації; захист підозрюваного, обвинуваченого, підсудного тощо.

Термін “охорона” вживається у назвах законів (біля 50 законів, разом з тими, що вносять зміни у чинні) у таких словосполученнях: охорона державної таємниці, охорона прав на знаки для товарів і послуг, охорона прав на промислові зразки, охорона праці, охорона навколишнього природного середовища, охорона культурної спадщини, охорона інтелектуальної власності, охорона земель, охорона здоров’я тощо.

Спеціально-юридичний та мовний способи тлумачення змісту цих юридичних конструкцій у текстах нормативно-правових актів дає підставу для висновку, що терміни “охорона” і “захист” вживаються як синоніми чи схожі за значенням поняття [2].

Проведений нами аналіз змісту Декларації про право й обов’язок окремих осіб, груп і органів суспільства заохочувати і захищати загально визнані права людини й основні свободи, Європейської кон-

венції про захист прав людини і основних свобод та Загальної декларації прав людини 1948 році дає підставу стверджувати, що юридичне тлумачення терміну “protection” (охорона, захист) відображає певне багатофункціональне явище і використовується для позначення діяльності державних чи не урядових організацій та окремих осіб і здійснюється за допомогою законодавчих, адміністративних й інших мір, які можуть виявитися необхідними для забезпечення ефективних гарантій прав і свобод [3;4;5;6;7;8].

Таким чином, аналіз Конституції України, національного законодавства та міжнародних актів з прав людини дає підставу зробити висновок, що терміни “захист” та “охорона” у нормативному контексті вживаються як синоніми чи схожі за значенням поняття щодо мети, завдань, методів та суб’єктів забезпечення прав, тому можуть використовуватись у практиці як ідентичні поняття.

Список використаних джерел

1. Конституція України: Науково-практичний коментар / В.Б. Авер’янов, О.В. Батанов, Ю.В. Баулін та ін.; Ред. кол. В.Я. Тацій, Ю.П. Битяк, Ю.М. Грошевой та ін. – Х.: Видавництво “Право”; К.: Концерн “Видавничий Дім “Ін Юре”, 2003.

2. Темченко В.І. Поняття та зміст форм забезпечення прав людини і основних свобод в міжнародних та національних правових актах // Підприємництво господарство і право. – 2005. – № 8.

3. Декларація про право й обов’язок окремих осіб, груп і органів суспільства заохочувати і захищати загально визнані права людини й основні свободи: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 53/144 від 9 грудня 1998 року.

4. Declaration on the Right and Responsibility of Individuals 53/144 G.A. res.53/144 Declaration on the Right and Responsibility of Individuals, Groups and Organs of Society to Promote and Protect Universally Recognized Human Rights and Fundamental Freedoms, G.A. res.53/144, annex, 53 U.N. GAOR Supp., U.N. Doc. U.N. Doc. A/RES/53/144 (1999).

5. Конвенція про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Перший протокол та протоколи № 1, 4, 6, 7, 9, 10 та 11 до Конвенції (Рим, 4.XI.1950) // Офіц. вісн. України – 1998. – № 13.

6. European Convention on Human Rights: as amended by Protocol № 11. – Strasbourg : Council of Europe, 2001. – (European treaty series; 5).

7. Загальна декларація прав людини / М-во юстиції України. – К.: ЛОГОС, 1998.

8. Universal Declaration of Human Rights / UN; Department of Public Information. – New York: UN, 1998.

Стаття надійшла до друку 20.06.2007 р.

Боротьба зі злочинністю і проблеми теорії та практики

УДК.343.13

Михайло Никоненко –

доцент кафедри кримінально-правових дисциплін та профілактики злочинів Академії управління МВС

МІСЦЕ ПІДОЗРІННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПЕРЕСЛІДУВАННІ

У взаємозв'язку розглянуто категорії “підозріння” і “кримінального розслідування”. Досліджено зв'язок між ними і визначено місце підозріння у кримінальному переслідуванні.

The definitions “suspicion” and “criminal investigation” are considered in the correlation. Their relation and a place of suspicion in criminal pursuit have been studied in the article.

Проблемам, пов'язаним з такими процесуальними категоріями як “підозріння” і “кримінальне переслідування”, приділялась і приділяється значна увага науковців. Їх висвітлювали у своїх працях такі науковці, як В.П. Бож'єв, В.С. Зеленецький, О.М. Ларін, П.П. Михайленко, К.В. Скибицький, Л.В. Франк, О.О. Чувильов, А.О. Чувильов та інші. Однак, як правило, названі категорії розглядались відокремлено одна від іншої, що зумовлювалось предметом дослідження. Ми ж маємо намір розглянути їх у взаємозв'язку, адже не викликає сумніву той факт, що вони між собою тісно пов'язані і від того, як ми вирішимо питання щодо поняття, суті і ролі підозріння, залежить як місце цієї правової категорії в кримінальному переслідуванні, так і поняття суть і значення самого кримінального переслідування. Визначення ж моменту виникнення, форм, етапів здійснення кримінального переслідування, прямо впливає на місце і роль в ньому підозріння як категорії в кримінальному процесі. Чітке з'ясування означених питань дасть змогу дослідити зв'язок між підозрінням і кримінальним переслідуванням, а відтак визначити місце підозріння у кримінальному переслідуванні. Визначення ж місця підозріння у кримінальному переслідуванні.

решлідуванні відкриває можливість чіткого з'ясування і однозначного розуміння суті таких важливих категорій у кримінальному процесі як “підозріння” і “кримінальне перешлідування”.

У Юридичній енциклопедії знаходимо, що кримінальне перешлідування – діяльність органів досудового слідства і прокуратури щодо доведення вини підозрюваного і обвинуваченого у вчиненні злочину. Цей термін є близьким, хоч і не тотожним, поняттю “розслідування кримінальної справи” за національним законодавством України [1, 400]. Дійсно ці терміни означають види діяльності, які між собою схожі, але не тотожні.

На наш погляд, визначення поняття “кримінального перешлідування” в названому варіанті подано дещо звужено. У кримінальному перешлідуванні ми вбачаємо діяльність уповноважених державних органів і посадових осіб, яка здійснюється ще до появи в справі підозрюваного.

У названій енциклопедії вказано також на те, що термін “кримінальне перешлідування” не вживається у кримінальному і кримінально-процесуальному законодавстві України. Зауважимо, що не зустрічаємо такого терміну саме в названому поєднанні. Проте, в Кримінально-процесуальному кодексі України (далі – КПК) знаходимо терміни “підозріння” і “обвинувачення” як самостійні процесуальні категорії, тісно переплетені з теоретичним поняттям “кримінальне перешлідування” [2, 26, 75].

Поняття ж “кримінальне перешлідування” ми зустрічаємо в теорії кримінального процесу. Цей термін використовують і працівники слідчих органів. Так, у разі непідтвердження підозріння стосовно конкретної особи, виноситься постанова про припинення кримінального перешлідування. Термін “кримінальне перешлідування” знайшов відображення і в законодавстві окремих зарубіжних країн. Так, наприклад, у Кримінально-процесуальному кодексі Республіки Молдова цьому питанню присвячено розділ перший Особливої частини, який має відповідну назву – “Кримінальне перешлідування” [3, 120]. З огляду на його зміст можна стверджувати, що в ньому під кримінальним перешлідуванням розуміється діяльність, яка здійснюється з моменту, коли уповноваженим органам стало відомо про злочин і до моменту судового розгляду. До речі, в розділі першому зазначено-

го кодексу глава сьома має назву “Перевірка прокурором законності дій і бездіяльності органу кримінального переслідування і органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність”, а глава восьма називається “Судовий контроль за досудовими процесуальними діями”. Цікаво, що обидві названі глави охоплюються розділом, що має назву “Кримінальне переслідування”.

Звертаємо увагу на той факт, що окремі науковці під кримінальним переслідуванням розуміють не лише розслідування кримінальних справ, а ширший діапазон дій, починаючи від порушення кримінальної справи і закінчуючи підтриманням державного обвинувачення в суді [4, 125]. В інших джерелах фактично ставиться знак рівності між порушенням кримінального переслідування і порушенням кримінальної справи, хоча йдеться про правовий документ, який має в одній із глав статтю, що називається “Прохання про порушення кримінального переслідування” [5, 64]. Звичайно, безпосередньо не наголошено на ідентичності названих понять, проте такий висновок вбачається із наведеної назви статті. Проте порушення кримінальної справи – це лише, на наш погляд, оформлення певного висновку про хід кримінального переслідування. А це означає, що кримінальне переслідування починається раніше, ніж виноситься постанова про порушення кримінальної справи. До речі, автори, позиція яких розглядалася вище, фактично це також підтвердили, вказавши на дії прокурора, які полягають у даванні вказівок про порушення кримінальної справи стосовно конкретних осіб [4, 125]. Тобто, вони вказали на діяльність, яка розпочинається ще до порушення кримінальної справи. Цим самим фактично визнали, що діяльність, яка охоплюється поняттям “кримінальне переслідування” розпочинається не з порушення кримінальної справи, а ще до прийняття такого рішення.

Дещо по-іншому побачив кримінальне переслідування О.М. Ларін, вказавши, що це “є таке, що передує вирішенню справи формулювання, обґрунтування і відстоювання слідчим і прокурором висновку про вчинення певною особою злочину чи суспільно небезпечного діяння” [6, 156]. На наш погляд, в цьому визначенні автор тісно пов’язав кримінальне переслідування з процесом доказування.

Однак, на жаль, з цього твердження неможливо з’ясувати момент, з якого, на думку автора, розпочинається кримінальне переслідуван-

ня. Проте далі О.М. Ларін детально розтлумачує як взагалі погляд на початок кримінального переслідування і важливе практичне значення встановлення цього початку, так і на конкретні моменти, з яких розпочинається кримінальне переслідування. Стосовно правильності і точності твердження, що питання про визначення початку кримінального переслідування “має важливе практичне значення, оскільки одночасно з порушенням кримінального переслідування виникає право на захист в кримінальному процесі”, сумнівів не виникає [6, 156]. Більше того, слід зазначити, що в усіх випадках право на захист має виникати саме з початком кримінального переслідування. І навпаки, кримінальне переслідування завжди існує там, де виникло право на захист від підозріння чи обвинувачення. А захищатись особа повинна і від підозріння, і від обвинувачення. Ми не говоримо про допуск захисника, а про більш широке право особи – право на захист. До речі, КПК України передбачає допуск захисника в справі на будь-якій стадії процесу [2, 27]. Слід розуміти, що й на стадії порушення кримінальної справи також. Хоча реально ми спостерігаємо допуск захисника тільки на стадії досудового розслідування, коли в справі з’являється підозрюваний чи обвинувачений. І такий порядок також детально регламентований законом. Проте, якщо вже ми говоримо про право на захист, яке є ширшим від права особи мати захисника, то слід звернути увагу (що буде дуже цікавим в контексті співвідношення виникнення кримінального переслідування і права на захист від підозріння) на рішення Конституційного Суду України від 30 січня 2003 року [7, 245]. Так, згідно з названим рішенням, особа, стосовно якої порушено кримінальну справу, вправі оскаржити таке рішення і така скарга, що є, власне, відносно новим для нашого законодавства, підлягає розгляду ще на стадії досудового слідства. Такий порядок оскарження рішення про порушення кримінальної справи є ще одним підтвердженням нашого висновку про те, що підозріння як частина кримінального переслідування, розпочинається не на стадії досудового розслідування, а на стадії порушення кримінальної справи.

До речі, О.М. Ларін, перераховуючи моменти, з яких розпочинається кримінальне переслідування, назвав з посиланням на проект Кримінально-процесуального кодексу Російської Федерації постано-

ву про порушення кримінальної справи, якщо в ній вказано особу, зазідозрену у вчиненні злочину [6, 156].

Проте не завжди науковці пов'язують початок кримінального переслідування саме з конкретно визначеною особою. Так, В.С. Зеленецький, дотримуючись загалом позиції, яка полягає в тому, що початковим актом кримінального переслідування є порушення (заведення) кримінальної справи, зазначає, що при цьому не має значення встановлення особи, яка вчинила злочин, оскільки, як він пояснює далі, “у відповідності до закону держава переслідує будь-яку, навіть індивідуально не визначену особу, яка стоїть за вчиненим злочинним актом. І робиться це шляхом порушення кримінальної справи за кожним фактом вчинення злочину” [8, 35]. Слід погодитись із В.С. Зеленецьким, адже порушення кримінальної справи, навіть якщо особа, яка вчинила злочин, не встановлена, свідчить про те, що в зібраних матеріалах є достатні дані, які вказують на наявність ознак злочину в її діях. А той факт, що така особа не встановлена на момент прийняття рішення про порушення кримінальної справи, не виключає можливості кримінального переслідування.

З порушенням кримінальної справи пов'язує кримінальне переслідування П.П. Михайленко, зазначаючи, що правильне і своєчасне порушення кримінальних справ свідчить про те, що органи дізнання і слідства, а разом з ними прокуратура і суд негайно реагують на кожний вчинений злочин, розпочинаючи кримінальне переслідування винних [9, 35]. Отже, із сказаного автором випливає, що кримінальне переслідування розпочинається з моменту порушення кримінальної справи. Крім того, слова “негайно реагують” означають, що йдеться про вчинення певних дій. Таким чином, як бачимо, П.П. Михайленко схиляється до думки, що кримінальне переслідування – це діяльність.

Поглянемо на проблему ширше. На нашу думку, кримінальне переслідування розпочинається ще на стадії порушення кримінальної справи, де вперше знаходить свій прояв у такому правовому акті як постановова про порушення кримінальної справи.

На наш погляд, постановова про порушення кримінальної справи вже є оформленням певного висновку і виноситься на підставі даних, які збиралися уповноваженою особою з моменту надходження

заяви (повідомлення) про злочин. Виходить, що підозріння виникло і формувалось вже з моменту надходження заяви (повідомлення) про злочин. Його підтвердження як версії (припущення) є підставою для винесення постанови про порушення кримінальної справи. Це перший процесуальний акт, у якому оформляється кримінальне переслідування у зв'язку з виникненням підозріння. Проте формуватись воно починає раніше, адже процесуальні акти складаються протягом всієї стадії порушення кримінальної справи. Більше того, на стадії порушення кримінальної справи проводяться окремі, дозволені законом, слідчі дії, характерні, в принципі, для стадії досудового розслідування, адже це є основним засобом збирання доказів у кримінальній справі. І коли закон дозволяє проводити їх на стадії порушення кримінальної справи, то вони виконують таку саму роль, як і на стадії досудового розслідування. А це ще раз підтверджує той факт, що кримінальне переслідування розпочинається ще на стадії порушення кримінальної справи. Досить вагомим аргументом у питанні визначення моменту, з якого розпочинається підозріння, є наше припущення щодо того, що пошук відповіді на це питання слід шукати у видах обвинувачення. Як відомо існує три види обвинувачення: приватне, приватно-публічне і публічне. Справи публічного обвинувачення порушуються за наявності для цього підстав, незалежно від того, чи бажає постраждала особа притягнення до кримінальної відповідальності особи, яка вчинила протиправне діяння. До речі, жодного значення при цьому не має встановлення особи, яка вчинила злочин. Держава через уповноважені органи фактично розпочинає діяльність у зв'язку із вчиненням злочину. Тобто, саме кримінальне переслідування. Іншими словами, якщо вчинено діяння, яке передбачене кримінальним законодавством, то виникають кримінально-правові відносини. Однак про кримінальне переслідування ще не йдеться, оскільки не завжди воно розпочинається з цього моменту. Справа в тому, що кримінально-правові відносини не обов'язково тягнуть за собою початок діяльності уповноважених державних органів і посадових осіб у зв'язку з вчиненням такого діяння. Адже про це діяння названі державні органи і посадові особи можуть і не знати, а значить, закон не покладає на них обов'язку здійснювати діяльність, спрямовану на розкриття і розслідування злочинів.

І лише з надходженням заяви (повідомлення) про злочин або в разі безпосереднього виявлення ознак злочину уповноваженою особою відповідна діяльність може розпочинатися. Отож, саме виникнення кримінально-процесуальних правовідносин є моментом, з якого розпочинається процесуальна діяльність, з іншого боку, саме початок кримінально-процесуальної діяльності і породжує кримінально-процесуальні правовідносини. Таким чином, ми можемо говорити, що початок кримінально-процесуальної діяльності і момент виникнення кримінально-процесуальних правовідносин тісно між собою пов'язані. З цього робимо висновок, що і початок кримінального переслідування також дуже тісно пов'язаний з моментом виникнення кримінально-процесуальних правовідносин незалежно від того чи встановлена особа, яка вчинила діяння.

Розглянемо питання, що безпосередньо стосується такої категорії як “підозріння”. Ми вже зазначали про те, що поняття “підозріння” вживається в КПК України, так як і “обвинувачення” [2, 26, 75]. Що собою являє підозріння? Важливість проблеми з визначеністю інституту підозріння підкреслюється в літературі [10, 23]. Знаходимо, що “підозріння – це припущення, основане на сумнівах у правильності, законності чийх-небудь вчинків, в правдивості чийх-небудь слів” [11, 539] Воно завжди, як досить точно зазначив Л.В. Франк, “є і залишається ймовірним судженням”, бо “якщо воно стало достовірним, отримало своє підтвердження як гіпотеза, то породжує процесуальну фігуру обвинуваченого, а не підозрюваного” [12, 76]. Нам необхідно визначити чи є підозріння єдиним поняттям, чи може бути розділене на кілька видів. У літературі зустрічаються три види підозріння: криміналістичне, фактичне, кримінально-процесуальне [13, 125; 10, 24] З нашої точки зору, під криміналістичним і фактичним підозрінням слід розуміти поняття, які між собою схожі, хоча термін “фактичне підозріння” найближче до поняття побутового, тобто загальноживаного терміну “підозріння”, яке не має правового, юридичного значення. Щодо наведеного А. Давлетовим і В. Войтом прикладу, у якому йдеться про фактичне підозріння слід зазначити, що в цьому випадку насамперед проведена аналогія із затриманням, яке дійсно є фактичним [10, 24]. Підозріння, висунуте проти певної особи працівниками міліції в момент його затримання

з явними ознаками вчинення злочину, слід, на наш погляд, називати не фактичним, а криміналістичним підозрінням. Адже воно виникло у працівників міліції в зв'язку з виконанням ними своїх функціональних обов'язків. Повернемося до проведеного А. Давлетовим і В. Войтом поділу підозріння на фактичне і процесуальне, але тепер вже з метою визначення моменту виникнення підозріння процесуального. Як зазначили названі автори, процесуальне підозріння висувається слідчим проти особи актом запобіжного заходу (підписки про невиїзд) [10, 24]. Тобто, А. Давлетов і В. Войт вбачають момент виникнення процесуального підозріння у застосуванні до особи заходу процесуального примусу, а якщо більш точніше – запобіжного заходу. Звичайно, важко заперечити те, що застосування до особи запобіжного заходу буде означати висування проти неї підозріння. Проте, чому лише тоді, коли застосовано запобіжний захід, вважається, що підозріння висунуто? А чи не висунуто слідчим процесуальне підозріння в момент оформлення постанови про порушення кримінальної справи? Залишимо наразі це питання без відповіді і звернемо увагу на те, як момент виникнення процесуального підозріння розуміють інші автори. Так, К.В. Скибицький, наприклад, таким побачив співвідношення між цими двома поняттями – підозрінням криміналістичним і підозрінням процесуальним: “коли нема певних процесуальних умов визнання особи підозрюваною, з'являється криміналістичне поняття підозріння і підозрюваного” [13, 128]. Тобто, слід розуміти, що підозріння з моменту його виникнення є криміналістичним до тих пір, поки не з'являться процесуальні умови визнання особи підозрюваною. Підкреслимо, що цей період між моментом виникнення криміналістичного підозріння і моментом виникнення підозріння процесуального може бути досить значним. Погоджуємося із К.В. Скибицьким, що дійсно потрібні певні процесуальні умови для того, щоб підозріння набуло процесуального характеру. Але чому обов'язково це повинні бути лише умови визнання особи підозрюваною? Адже тоді ми будемо говорити про появу підозрюваного, а це однозначно означає, що підозріння набуло процесуального характеру. Подібної позиції дотримуються А. Давлетов і В. Войт. Так, вони зазначають, що процесуальною формою підозріння може бути не що інше, як процесуальне рішення

– постанова слідчого про визнання підозрюваним чи про притягнення як підозрюваного [10, 26]. Але, як бачимо, йдеться знову ж таки про визнання особи підозрюваною. А якщо у справі не з'являється підозрюваний? Хіба не може бути іншого способу виникнення процесуального підозріння? Ми вважаємо, що підозріння може набути процесуального характеру і в інших випадках. Спробуємо порівняти підозріння процесуальне з іншими видами підозріння. Так, А. Давлетов і В. Войт зазначають, що питання про перехід фактичного підозріння в правове може бути поставлене лише після порушення кримінальної справи [10, 25]. Ми не повністю згодні з такою позицією, оскільки вважаємо, що саме порушення кримінальної справи може вважатись проявом правового, процесуального підозріння. Адже це рішення приймається за наявності достатніх даних, які вказують на ознаки злочину і про це прямо зазначено в ч. 2 ст. 94 КПК України. Тобто, назване рішення є одним із рішень, передбачених нормами кримінально-процесуального права. Хоча стосовно моменту появи підозріння названі автори зазначають, що підозріння може сформуватись після міліцейського затримання чи виникнути значно пізніше – вже в ході досудового розслідування, але в будь-якому випадку воно повинно отримати документований вираз, під якими вони бачать процесуальне рішення – постанову слідчого про визнання підозрюваним чи про притягнення як підозрюваного. Адже, на думку названих авторів, такий порядок появи в справі підозрюваного дозволяє максимально наблизити момент юридичного підозріння до фактичного, створивши необхідні умови не лише для захисту прав і інтересів особи, але й для раціональної діяльності органів досудового слідства [10, 26].

Справді, винесення постанови наблизить момент юридичного підозріння до фактичного, адже буде прийнято процесуальне рішення. Проте наближення юридичного підозріння до фактичного може відбутися внаслідок винесення постанови про порушення кримінальної справи. Тобто, ще на стадії порушення кримінальної справи. І тому слід погодитись із твердженням Л.В. Франка, що підозріння може виникнути як судження у працівника слідства ще до порушення кримінальної справи [12, 76]. Мабуть, саме це мав на увазі і К.В. Скибицький, коли зазначив, що криміналістичне і процесуальне поняття

підозрюваного не різні поняття, а різні етапи єдиного процесу накопичення інформації для переходу від меншої ймовірності до більшої, а від неї – до вірогідності [13, 129].

Ще один аргумент на користь того, що підозріння виникає ще до порушення кримінальної справи, ми маємо намір віднайти саме в питаннях, пов'язаних з існуванням кримінально-процесуальних правовідносин. Так, не підлягає сумніву висловлювання В.П. Бож'єва, що юридичним фактом, який породжує процесуальні відносини, є не рішення про порушення справи (чи навіть про її відмову), а більш ранній факт – надходження відомостей про вчинений чи такий, що готується, злочин [14, 126-127]. Саме з моменту виникнення кримінально-процесуальних правовідносин можливе виникнення певного припущення про вчинення злочину. Коли таке припущення підтверджується, то уповноваженими особами приймається те чи інше рішення, в якому формулюється відповідний висновок. Він є нічим іншим як оформленням підозріння або актом кримінального переслідування. У визначенні поняття кримінального переслідування важливим є з'ясування того, яку роль відіграє при цьому суб'єктивний чинник. Іншими словами, нам необхідно з'ясувати чи може суб'єкт, який веде процес, сам визначати момент, з якого слід розпочинати кримінальне переслідування і момент його закінчення. Якщо це певний стан, припущення, гіпотеза, то зрозуміло, названий суб'єкт не може визначати їх самостійно, оскільки вони формуються завдяки сукупності даних щодо тієї або іншої події. Суб'єкт, який веде процес, може лише констатувати наявність такого факту, який свідчить про те, що такий стан настав, припущення чи гіпотеза виникли. А якщо це діяльність, то тоді момент, з якого вона розпочинається і момент її завершення дійсно може визначати сам суб'єкт, розпочавши таку діяльність за наявності підстав і так само за наявності підстав її завершивши.

Ми вважаємо, що кримінальне переслідування – це діяльність уповноважених державних органів і посадових осіб, початок і завершення якої залежить від рішення конкретних посадових осіб, які діють від імені держави у відповідності до вимог закону. Отже, кримінальне переслідування – це діяльність уповноважених державних органів і посадових осіб. Підозріння – це певний етап накопичення

інформації і формування на цій основі певного судження (припущення) про вчинення особою суспільно-небезпечного діяння. А можливим є накопичення інформації і формування на цій основі певного судження саме завдяки здійсненню такої діяльності як кримінальне переслідування. Названі вище етапи накопичення інформації мають чітку послідовність: підозріння завжди формується першим, а обвинувачення з'являється після підозріння. Хоча не обов'язково кожна справа проходить обидва етапи. Часто на етапі підозріння розслідування може і завершитись, якщо бракує підстав для формулювання обвинувачення.

Отже, підозріння є кримінально-процесуальною категорією, що являє собою один із етапів такого виду діяльності, яким є кримінальне переслідування.

Список використаних джерел

1. Юридична енциклопедія в 6 т. / Ред. кол.: Ю.С.Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 2002. – Т.3.
2. Кримінально-процесуальний кодекс України. – К.: Атіка, 2001.
3. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Молдова. – Chisinau, 2007. – 2007.
4. Чувилев А.А., Чувилев Ан.А. Прокурорский надзор: Вопросы и ответы. – М.: Новый юрист, 1999.
5. Абдрахманов Р.С., Коржов М.В. О демократизации правового положения подозреваемого в советском уголовном процессе // Укрепление законности предварительного расследования в условиях перестройки. – Волгоград, 1990.
6. Ларин А.М., Мельникова Э.Б., Савицкий В.М. Уголовный процесс России. Лекции-очерки / Под ред. проф. В.М. Савицкого. – М.: Изд-во "БЕК", 1997.
7. У справі за конституційним поданням Верховного суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини 3 статті 120, частини 6 статті 234, частини 3 статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора)": Рішення Конституційного Суду України від 30 січня 2003 року // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 6.

8. Зеленецкий В.С. Возбуждение уголовного дела. – Х.: Изд-во “КримАрт”, 1998.

9. Михайленко П.П. Кримінальне право, кримінальний процес та кримінологія України (статті, доповіді, рецензії). У 3-х томах. – К.: Генеза, 1999.

10. Давлетов А., Войт В. Институт подозрения нуждается в совершенствовании // Законность. – 1996. – № 7.

11. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений. Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. – 4-е изд., дополненное. – М.: Азбуковник, 1999.

12. Франк Л.В. Задержание и арест подозреваемого в советском уголовном процессе. (Уголовно-процессуальное и криминалистическое исследование). – Душанбе, 1963.

13. Скибицкий К.В. К вопросу о криминалистическом понятии подозреваемого и сущности подозрения / Труды Киевской высшей школы МВД СССР. – К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1975.

14. Божьев В.П. Уголовно-процессуальные отношения. – М.: Юридическая литература, 1975.

Стаття надійшла до друку 07.09.2007 р.

Теорія і практика оперативно-розшукової діяльності

УДК 351.745.7

Іван Сервецький –

начальник кафедри оперативної роботи ННІПКГБПС Київського національного університету внутрішніх справ

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СУТНОСТІ І ЗМІСТУ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВИХ ЗАХОДІВ

У статті розглянуто актуальні питання щодо сутності змісту оперативно-розшукових заходів, які здійснюють оперативні підрозділи.

The article deals with actual questions about the essence of the definition "operative-search measures" carried out by operative subdivisions.

Брак чіткого визначення оперативно-розшукових заходів нерідко призводить до порушення законності, прав і свобод людини, перевищення або обмеження повноважень, що знижує ефективність діяльності оперативного працівника, а отже ефективність боротьби з особливо тяжкими та тяжкими злочинами. З іншого боку позбавляє науковців можливості визначити суть заходів, правову природу, класифікувати їх за певними ознаками та розвивати й обґрунтовувати кожний з них.

У ст. 2 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність" (далі – закон "Про ОРД") вказано, що оперативно-розшукова діяльність – це система гласних і негласних, пошукових розвідувальних та контррозвідувальних заходів. У ст. 6 цього ж самого Закону, де йдеться про підстави здійснення оперативно-розшукової діяльності, законодавцем визначено, що вона здійснюється за допомогою оперативно-розшукових заходів, а у ст. 7 зазначено, що оперативні підрозділи зобов'язані вжити необхідні оперативно-розшукові заходи щодо попередження, виявлення та розкриття злочину тощо. Стаття 9 визначає умови законності проведення оперативно-розшукових

заходів. Крім того, для їх проведення необхідно завести оперативно-розшукову справу, без якої проведення цих заходів заборонено [1].

У ст. 103 КПК України зазначено, що на органи дізнання покладатиметься вжиття необхідних оперативно-розшукових заходів з метою виявлення ознак злочину й осіб, які його вчинили [2].

Таким чином, законодавець зазначає, що оперативні підрозділи зобов'язані вжити необхідні оперативно-розшукові заходи, але не дає їх переліку.

Класифікація оперативно-розшукових заходів розглядалась лише в аспекті дотримання та захисту прав людини в процесі оперативно-розшукової діяльності. Одними з перших ці проблеми досліджували І.А. Возгрін, В.М. Єгоршин, А.М. Єфремов, Є.Є. Захаров, А.Є. Козак, Д.В. Рівман і А.М. Погорєцький [3]. Водночас їх науковий інтерес становила класифікація оперативно-розшукового заходу, а не його поняття.

З'ясуємо спершу зміст словосполучення “оперативно-розшуковий захід”. Розшук у такому значенні розуміється як збирання доказів. Таким чином, буквально поняття „оперативно-розшуковий захід” означає “сукупність дій зі збирання доказів та дізнання, що передують суду”, а саме: “безпосереднє практичне здійснення пошукових дій”. Як зазначав Я.Ю. Кондратьєв, – це дії, заходи, операції [4].

Не зовсім точним, на нашу думку, є тлумачення оперативно-розшукового заходу, запропоноване К.К. Горяїновим, Ю.Ф. Квашой і К.В. Бабаковим [5, 200]. Для пояснення слів “оперативно”, “оперативність” вони використали поняття “операція” – скоординовані дії, об'єднані загальною метою, або окремі дії в низці інших подібних. На їх думку, слово “оперативність” побічно підтверджує визначення терміна “захід” як комплексу дій, надає їм відтінку швидкості й своєчасності. При цьому “захід” вони також розуміють як сукупність дій [5, 200]. Отже, якщо у словосполученні “оперативно-розшуковий захід” перше й третє слово розглядати відповідно до запропонованого визначення, то в ньому двічі виявиться слово “дія”: оперативність – дія і захід також дія. Це суперечить правилам української мови.

У Науково-практичному коментарі Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність” нами було обґрунтовано систему оперативно-розшукових заходів, що здійснюються гласно та негласно

оперативними працівниками під час виконання завдань оперативно-розшукової діяльності [6].

Крім того, зроблена перша спроба класифікувати оперативно-розшукові заходи та спеціальні оперативно-розшукові операції [7].

Поняття оперативно-розшукового заходу в теорії оперативно-розшукової діяльності, контррозвідки й розвідки, кримінального процесу, криміналістики, а також у законодавстві та практиці належить до фундаментальних категорій. Це зумовлено тим, що вирішення багатьох проблем як у теорії оперативно-розшукової діяльності так і окремих проблем в теорії контррозвідки, розвідки, кримінального процесу й криміналістики в тій чи іншій мірі пов'язане не лише з оперуванням науковою категорією “оперативно-розшуковий захід”, а також з її змістом [8].

Важливе значення поняття оперативно-розшукового заходу і законодавче визначення їх переліку має для розробки окремих норм та правових інститутів законодавчих і відомчих нормативних актів, що регулюють оперативно-розшукову, контррозвідувальну, розвідувальну діяльність та кримінальний процес, наприклад, для законодавчого визначення підстав проведення оперативно-розшукового заходу, використання їх результатів у кримінальному процесі, прокурорського нагляду й судового контролю за їх проведенням тощо [8].

Правова невизначеність поняття “оперативно-розшуковий захід” та брак законодавчого переліку, який саме нами пропонується, негативно позначається на правозастосовному процесі не лише суб'єктів оперативно-розшукової діяльності, які уповноважені здійснювати оперативно-розшукові заходи [9]. Вагомість визначення оперативно-розшукового заходу органами досудового слідства під час розслідування кримінальної справи, органами прокуратури та суду у межах досудового слідства чи судового розгляду кримінальної справи матеріалів оперативно-розшукової діяльності, отриманих в ході проведення оперативно-розшукового заходу, здійсненні прокурорського нагляду і судового контролю за оперативно-розшуковою діяльністю, поновленні прав громадянина, порушених незаконним проведенням оперативно-розшукових заходів та ін [8].

Неоднозначне розуміння поняття оперативно-розшукового заходу в теоретичному плані призводить до того, що в законодав-

стві, відомчих нормативно-правових актах і на практиці нерідко до оперативно-розшукових заходів відносять дії, що не відповідають їх змісту та суті, наприклад, організаційні заходи, що виконуються в межах оперативно-розшукової діяльності, управлінські заходи, які за своєю сутністю мають інше змістовне значення.

Таким чином, наукова й правова невизначеність поняття “оперативно-розшуковий захід” та їх перелік актуалізує теоретичну й законодавчу розробку цієї проблеми, що має практичне значення для підвищення ефективності правозастосовного процесу органів, які ведуть боротьбу зі злочинністю, суду, а також підвищення гарантій забезпечення прав людини, що включається до цієї сфери [8].

Слід зазначити, що сьогодні ані чинний КПК України, в якому термін “оперативно-розшуковий захід” вживається у ч. 1, ст. 103 та ч. 3 ст. 104 поряд з термінами “оперативно-розшукові дії” (ч. 3 ст. 104 КПК), “розшукові дії” (ч. 5 ст. 104 та ч. 3 ст. 114 КПК), ані закон “Про ОРД” не дають його визначення. Крім того, сам термін „оперативно-розшуковий захід” навіть не включається до законодавчого визначення поняття оперативно-розшукової діяльності (ст. 2 закону “Про ОРД”) як невід’ємна її складова, хоча згадується в низці його норм.

Наприклад, у ст. 6 вказані підстави здійснення оперативно-розшукової діяльності за допомогою оперативно-розшукових заходів. У ст. 7 зазначається, що оперативні підрозділи зобов’язані вжити необхідних оперативно-розшукових заходів щодо попередження, виявлення, розкриття злочину тощо. У ст. 9 визначаються умови законності їх проведення.

Поняття оперативно-розшукового заходу як організаційно-правової форми оперативно-розшукової діяльності, що являє собою сукупність управлінських рішень та оперативно-розшукових дій, об’єднаних єдиною метою і спрямованих на вирішення визначених тактичних завдань дається в одному з відомчих нормативно-правових актів СБ України, проте, з одного боку, воно не є загальнодоступним, а з іншого – потребує певних уточнень [8].

Оперативно-розшуковий захід, на думку М.А. Погорецького, можна визначити як сукупність узгоджених, взаємопов’язаних і поєднаних між собою загальною метою та завданнями дій уповноважених

законом “Про ОРД” суб’єктів, що здійснюються переважно негласно шляхом використання оперативних сил, засобів, методів та форм [8].

Оперативно-розшукові заходи, до складу яких входять як розвідувально-пошукові, так і контррозвідувальні, що здійснюються суб’єктами оперативно-розшукової діяльності, слід відрізнити від контррозвідувальних заходів, що проводяться контррозвідувальними підрозділами СБУ для отримання фактичних даних про розвідувально-підривну діяльність спеціальних служб іноземних держав і організацій (регламентуються Законом “Про контррозвідувальну діяльність”, ст. 6, 7, 8 та відомчими нормативно-правових актами), а також від розвідувальних заходів, що здійснюються відповідними органами України з метою отримання інформації, необхідної для забезпечення інтересів безпеки громадян, суспільства й держави і регламентуються відомчими нормативними актами з обмеженим доступом, оскільки Закон України “Про розвідувальні органи України” проведення таких заходів не регламентує, а визначає лише правові основи організації і діяльності спеціальних органів державної влади, які здійснюють розвідувальну діяльність з метою захисту національних інтересів України від зовнішніх загроз, порядок контролю й нагляду за їх діяльністю, а також встановлює правовий статус співробітників цих органів, їх соціальні гарантії [8].

Слід зазначити, що контррозвідувальні підрозділи СБУ здійснюють поряд з контррозвідувальною оперативно-розшуковою діяльністю. Їх правові режими, а також правовий режим розвідувальної діяльності мають різний характер.

Варто зауважити, що в чинному законі “Про ОРД” та у відомчих нормативно-правових актах немає окремої статті, що містила б вичерпний перелік оперативно-розшукових заходів з розкриттям їх змісту, підстав та порядку проведення як, наприклад, у законодавстві про оперативно-розшукову діяльність окремих країн СНД та Балтії [5]. Оперативно-розшукові поряд з іншими заходами, що здійснюються оперативно-розшуковими підрозділами, лише вказані у загальній формі у ст. 8 законі “Про ОРД”. Окремі з них, а також підстави та порядок їх здійснення, документування й надання органам, що здійснюють кримінальне судочинство, передбачені в розрізних відомчих нормативно-правових актах з обмеженим доступом, що унеможливи-

лює звертання до них суб'єктів кримінально-процесуальних відносин (слідчих, прокурорів, суддів, обвинувачених, потерпілих, захисників та ін.). Це значно ускладнює використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності, отриманих в ході проведення таких заходів у кримінальному судочинстві, негативно позначається на ефективності боротьби зі злочинністю та захисті прав і законних інтересів учасників кримінального процесу, а також не відповідає вимогам ч. 2 ст. 19 Конституції України, відповідно до якої органи державної влади та їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах та у спосіб, передбачений Конституцією та законами України [10]. Ця проблема, як вже зазначалося М.А. Погорецьким, потребує свого вирішення шляхом доповнення відповідною нормою закону "Про ОРД", у якій слід визначити поняття, перелік оперативно-розшукових заходів і підстави проведення кожного з них [11].

Таким чином, науковці підкреслюють, що оперативно-розшукова діяльність не обмежується лише проведенням оперативно-розшукових заходів. Так, на нашу думку, до складу оперативно-розшукової діяльності входять сили, засоби, методи. Недоліком запропонованого визначення є те, що воно тлумачиться досить широко і не містить відмінних ознак, властивих саме кожному з оперативно-розшукових заходів.

К.К. Горяїнов, Ю.Ф. Кваша й К.В. Сурков запропонували два тлумачення поняття "оперативно-розшуковий захід". Спершу вони трактують його як оперативно-розшуковий метод – спосіб добування й перевірки інформації, необхідної для вирішення завдань оперативно-розшукової діяльності. Водночас у цій самій роботі називають заходами, які являють собою комплекс оптимальних скоординованих за часом дій, об'єднаних метою пошуку доказів (предметів, обставин тощо), що свідчать про факт вчинення злочину, вказують на осіб, винних у його вчиненні, що дозволяє їх викрити [5, 200]. Якщо дотримуватись такого погляду, то будь-який спосіб добування і перевірки інформації слід визнати оперативно-розшуковим заходом. Викладена теза, на наш погляд, не зовсім точна і обмежено відбиває сутність оперативно-розшукової діяльності загалом.

У теорії оперативно-розшукової діяльності існує думка, що всі оперативно-розшукові заходи безпосередньо спрямовані на отриман-

ня лише оперативно-розшукової інформації. Відповідно до Закону України “Про інформацію” поняття інформації досить широке [12]. Для її отримання необхідно застосовувати негласні сили, засоби, методи та заходи. Це і є одним з відмінних ознак оперативно-розшукового заходу.

Найбільший внесок у дослідження поняття “оперативно-розшуковий захід” вніс О.Ю. Шумилов [13]. Його праці покладено в основу теоретичних питань і мають вагоме значення в оперативно-розшуковій діяльності.

На його думку необхідне впровадження поняття “склад оперативно-розшукового заходу”. Зазначена точка зору є новою для оперативно-розшукового права. Однак прийняття названої новели, а також можливе її подальше законодавче закріплення вимагають ретельного дослідження та глибокого осмислення.

Відповідно до ст. 1 закону “Про ОРД”, саме за допомогою оперативно-розшукових заходів здійснюється оперативно-розшукова діяльність; без установа складу важко оцінити дії працівника карного розшуку як оперативно-розшуковий захід; склад є нормативним “інструментом” для розмежування оперативно-розшукових заходів різних видів; за допомогою складу відбувається розмежування оперативно-розшукових заходів та схожих суспільно корисних поведінкових актів.

Висловлені ідеї є цікавими, хоча не безперечними. До того ж вони не містять, на наш погляд, головного – яке практичне значення матиме нове поняття – “склад оперативно-розшукового заходу”.

У кримінальному праві, наприклад, йдеться про склад саме злочину – незаконної, суспільно небезпечної дії. Стосовно складу оперативно-розшукового заходу йдеться не просто про законні дії, а про дії, проведення яких є обов’язковим для органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність. Таким чином, у діях будь-якого працівника, який здійснює оперативно-розшукову діяльність і сумлінно ставиться до своїх обов’язків, проведення оперативно-розшукових заходів повинно бути повсякденним правилом. Це випливає з вимог закону “Про ОРД”, КПК України, а також із функціональних обов’язків працівників оперативного підрозділу. Навіщо

науково розробляти без практичного значення очевидне явище, що устоялося впродовж тривалого часу?

Отже, О.Ю. Шумилов зазначає, що оперативно-розшуковий захід – це єдність чотирьох елементів: об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта і суб'єктивної сторони. При цьому об'єктом складу оперативно-розшукового заходу, на його думку, є сукупність суспільних відносин (благ, інтересів), які виникають у зв'язку з необхідністю: запобігання вчиненню злочину; виявлення злочину (розшук особи, яка його вчинила); розшуку безвісти зниклого; проведення адміністративно-режимної оперативно-перевірочної роботи; виконання міжнародного зобов'язання тощо.

Об'єктивна сторона оперативно-розшукового заходу – зовнішній акт суспільно корисної поведінки учасника оперативно-розшукової діяльності (оперативного працівника, агента тощо), виражений в активному оперативно-розшуковому діянні, що наповнює реальним змістом суспільні відносини, які становлять об'єкт складу оперативно-розшукового заходу [14, 306].

Суб'єктом оперативно-розшукового заходу є оперативний підрозділ і (або) фізична осудна особа (оперативний працівник, агент тощо), що здійснює одне або кілька суспільно корисних активних діянь, за допомогою яких проводиться оперативно-розшукова діяльність. Суб'єктивна сторона оперативно-розшукового заходу (характерна тільки для заходів, що здійснюються фізичними особами) показує внутрішній, психологічний зміст суспільно корисного активного діяння, що виражається у спрямованій інтелектуальній і вольовій діяльності учасника оперативно-розшукової діяльності в процесі здійснення цього діяння [14, 310-312].

Аналіз цих елементів складу оперативно-розшукового заходу засвідчив, що у всіх оперативно-розшукових заходів один об'єкт – суспільні відносини (блага), для захисту яких провадиться оперативно-розшукова діяльність. Залежно від заходу й ступеня обмеження прав людини, об'єкт може корегуватись, – це так званий “усічений об'єкт” складу оперативно-розшукового заходу. Наприклад, оперативно-розшуковий захід “опитування” може проводитися для запобігання вбивству або для оформлення допуску до відомостей, що становлять державну таємницю. Водночас таке корегування залежить не від сус-

пільних відносин (благ), які слід захищати, а від мети проведення заходів. Під час проведення заходів для оформлення допуску до відомостей, що становлять державну таємницю, у всіх дозволених заходів (а їх менше ніж для запобігання вбивства) об'єкт також буде один.

Суб'єктом оперативно-розшукових заходів може бути оперативний підрозділ відповідно до закону “Про ОРД”, наділений належними правами. У випадку, коли оперативно-розшукову діяльність здійснює не передбачений законом “Про ОРД” орган, дії працівників цього органу будуть оцінені з погляду адміністративного або кримінального права. Виникає питання: навіщо виділяти в самостійний елемент складу суб'єкт, коли кожний з органів, правочинний здійснювати оперативно-розшукову діяльність, може проводити будь-який оперативно-розшуковий захід?

Як бачимо, відмінність між запропонованими О.Ю. Шумиловим чотирма елементами оперативно-розшукових заходів полягає тільки в об'єктивній стороні, що визначається назвою самого заходу (опитування, збирання зразків, спостереження, прослуховування тощо). Тобто, склад оперативно-розшукового заходу по суті зводиться до його назви.

Таким чином, оперативно-розшуковий захід – це сукупність дій спеціально уповноважених на те державних органів і їх посадових осіб, які здійснюються з дотриманням регламентованих законом підстав та умов, що відповідають нормам моралі та законності, й безпосередньо спрямованих на виконання цілей і завдань оперативно-розшукової діяльності.

Список використаних джерел

1. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 року // ВВР України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.
2. Кримінально-процесуальний кодекс України. – К.: Атіка, 2001.
3. Возгрин И.А. Введение в криминалистику. – С.Пб., 2003; Егоршин В.М. Преступность в сфере экономической деятельности. – С.Пб., 2000; Він же: Экономическая безопасность и экономическая преступность в современной России. – С.Пб., 1999; Він же: Проблемы обеспечения экономической безопасности современной

России (теоретико-правовые вопросы). – С.Пб., 1998; Ефремов А.М. Обеспечение прав и свобод человека и гражданина в оперативно-розыскной деятельности: Теоретические и прикладные проблемы: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук – С.Пб., 2001; Захаров Е.Е. Прослушивание телефонных переговоров в международном праве и законодательстве одиннадцати европейских стран / Харьковская правозащитная группа. – Х., 1999; Казак А.Е. Оперативно-розыскная деятельность органов внутренних дел и права человека: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук – С.Пб., 1997; Ривман Д.В. Сущность, задачи, принципы оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел. – С.Пб., 1999; Погорельский М.А. Об'єкт оперативно-розшукової діяльності // Методологічні проблеми теорії та практики оперативно-розшукової діяльності в сучасних умовах: Вісник Луганської академії МВС ім. 10-річчя незалежності України. – 2004. – Спец. вип. № 3. Ч. 1.

4. Кондратьев Я.Ю. Теоретичні, правові та оперативно-тактичні засади запобігання злочинам оперативними підрозділами кримінальної міліції: Монографія. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2004.

5. Горяинов К.К., Кваша Ю.Ф., Сурков К.В. Федеральный Закон “Об оперативно-розыскной деятельности”: Комментарий. – М., 1997.

6. Сервецький І.В. Науково-практичний коментар до Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність”. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2002.

7. Сервецький І.В., Гелетей В.В. Поняття спеціальної оперативно-розшукової операції // Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ України. – 2005. – № 1. – Ч. 2.

8. Погорельский М.А. Оперативно-розшукові заходи: поняття і види // Державна безпека України: Наук.-практ. зб. НАН України і СБ України. – К., 2005. – № 1(3).

9. Сервецький І.В., Шапочка С.В. Теоретичні проблеми класифікації оперативно-розшукових заходів // Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2002. – Вип. 2.

10. Узагальнення практики апеляційного суду Харківської області з питань надання дозволу на зняття інформації з каналів зв'язку та

негласного проникнення до житла чи іншого володіння особи / Харківський Апеляційний суд. – 2003-2004 рр.

11. Погорецький М.А. Межі доручень слідчого органу дізнання про проведення оперативно-розшукових заходів // Право України. – 2000. – № 9.

12. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 року // ВВР України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.

13. Шумилов А.Ю. Юридические основы оперативно-розыскных мероприятий. – М., 1999.

14. Шумилов А.Ю. Состав оперативно-розыскного мероприятия и основы его юридического анализа // Оперативно-розыскная деятельность: Учебник / Под ред. К.К. Горяинова, В.С. Овчинского, А.Ю. Шумилова. – М., 2001.

Стаття надійшла до друку 03.07.2007 р.

УДК 351.745.7+343.982

Сергій Пічуренко –

кандидат юридичних наук, доцент кафедри оперативної роботи ННІПКГБПС Київського національного університету внутрішніх справ;

Сергій Бітний –

старший викладач кафедри оперативної роботи ННІПКГБПС Київського національного університету внутрішніх справ;

Костянтин Блажкун –

старший оперуповноважений в ОВС СВБ ГУБОЗ МВС України

ТАКТИКА ВИКОРИТАННЯ ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ (ПОЛІГРАФА) В ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

В статті розглянуто важливе питання законності проведення опитування з використанням поліграфа як цінної додаткової допомоги при виявленні, попередженні, документуванні, запобіганні, розкритті злочинів, інших протиправних діянь, а також застосуванні в оперативно-розшуковій діяльності.

The article observes the important problem of legality of polygraph questioning as a valuable additional aid while detecting, preventing, recording, solving crimes and other wrongful acts as well as its application in operative-search activities in criminal investigation process.

Застосування поліграфа для розкриття злочинів та добору кваліфікованих працівників – один із шляхів покращання використання технічних засобів в ОРД.

Провідним користувачем перевірок на поліграфі є США, що використовують цей метод з часів Першої світової війни. У цій країні існує загальнонаціональна організація – Американська асоціація операторів поліграфа та кілька регіональних асоціацій, що об'єднують фахівців з окремих штатів.

Активно застосовується поліграф в американській поліції. Кількість поліцейських підрозділів, що використовують поліграф, зросло з 16 відсотків у 1962 р. до 75 відсотків у 1991 р. У середині 90-х рр. XX ст. 60 відсотків значних і 13 відсотків невеликих поліцейських підрозділів країни вдаються до поліграфічних перевірок осіб, які бажають вступити на службу до поліції.

Користувачами поліграфа є також Канада, Японія, Ізраїль, що застосовують цей метод з середини 50-х рр. Поліграф активно використовується в Південній Кореї (з 50-х рр.), Мексиці та на Тайвані (з 60 -х рр.), в Індії (з 70-х рр.), Туреччині (з 80-х рр.), від початку 60 -х рр. у поліцейській практиці деяких країн Східної Європи.

За оцінкою американських спеціалістів у 1998 р. перевірки на поліграфі одержали поширення в Боснії, Хорватії, Румунії та Словенії.

Триває активне освоєння поліграфа пострадянськими країнами.

У Росії прикладне застосування поліграфа розпочалось з 90-х років. Вирішальну роль у його використанні для розкриття злочинів зіграв “Закон про оперативно-розшукову діяльність”, що забезпечив правову основу практичного застосування. Зараз у різних структурах – суб’єктах ОРД визначено правовий статус перевірок на поліграфі. Практичне застосування поліграфа в МВС РФ регламентує “Інструкція про порядок застосування поліграфа під час опитування громадян” (інструкція введена в дію в грудні 1994 р.).

Використання комп’ютерних поліграфів органами внутрішніх справ України здійснюється відповідно до ст. 28 Конституції України та на підставі Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність”.

Проведення опитування з використанням поліграфа – цінна додаткова допомога у виявленні, запобіганні, документуванні, розкритті злочинів, інших протиправних діянь, проведенні кадрових перевірок і вирішенні питань внутрішньої безпеки, а також застосуванні в оперативно-розшуковій діяльності. Воно здійснюється не як заміна, а одночасно з регламентованими видами заходів (психофізіологічні дослідження, спеціальні перевірки, оперативно-розшукові та слідчі дії тощо). Дані, отримані в ході застосування поліграфа мають використовуватися оперативними та кадровими підрозділами як орієнтовна

інформація, що вказує на критичні (такі, що потребують особливої уваги) напрями проведення заходів.

Як приклад можна навести ефективне використання комп'ютерного поліграфа у межах оперативно-розшукових заходів під час розслідування прокуратурою АР Крим кримінальної справи за фактом вчинення умисного вбивства. Поліграф застосовувався з метою встановлення можливості причетності до злочину двох осіб, підозрюваних у замовленні вбивства (вони не визнавали своєї вини); оцінки об'єктивності добровільних свідчень особи, яка підозрювалася у виконанні замовлення та обставин вчинення злочину.

Підозрюваний у виконанні замовлення дав добровільну згоду на опитування з використанням поліграфа, що дозволило зробити висновки про об'єктивність його свідчень. Ймовірні замовники відмовилися від тестування, про що було складено відповідні довідки. Все це дало змогу в подальшому використати необхідні оперативні та слідчі заходи для розкриття злочину. Поліграф дозволив усунути сумніви щодо свідчень особи, яка підозрювалася у виконанні замовлення, встановити замовників, уточнити фактуру, склад злочину та розподіл ролей.

Коли йдеться про напрями використання поліграфа, не можна забувати його значення у профілактиці правопорушень. Потенційному правопорушнику, який знає про існування неупередженого приладу, доведеться серйозно замислитися щодо наміру вчинити протиправне діяння. Це робить поліграф ще більш цінним в руках правоохоронних органів.

Цей прилад є, власне, вимірювачем психологічного напруження, може успішно використовуватися в усіх випадках, коли перетинаються два завдання: з одного боку – необхідність одержати інформацію, а з іншого – необхідність приховати інформацію.

Викриття злочинів за допомогою поліграфа уможливорює вирішення найширшого кола завдань:

- виявлення серед підозрюваних осіб дійсно причетних до вчинення злочинів чи іншої протиправної діяльності; звуження кола підозрюваних;
- усунення підозри у вчиненні злочину, якщо в обстежуваного немає алібі;

- уточнення фабули та складу злочину, змісту іншої протиправної діяльності; скорочення кількості версій;
- виявлення членів та визначення структури злочинної групи, встановлення учасників групового злочину, ролі кожного злочинця;
- виявлення місця, де сховано крадене або знаряддя вбивства, місця поховання трупа;
- пошук безвісти зниклих осіб;
- пошук замовників вбивства та його безпосередніх виконавців;
- виявлення неправдивих свідчень та встановлення особи чи групи осіб, що ініціювали приховування об'єктивної інформації;
- встановлення місцезнаходження осіб, які перебувають у розшуку;
- виявлення псевдопотерпілих;
- виявлення осіб, які передають оперативну інформацію злочинним елементам;
- визначення вірогідності оперативної інформації, яка надходить від громадян;
- проведення упізнання;
- проведення обшуків приміщень;
- виявлення випадків самообвинувачення тощо.

На ініціатора поліграфного опитування покладається обов'язок його організаційного та оперативного забезпечення на всіх стадіях. Він відповідальний за надання спеціалісту всієї наявної інформації, а також за одержання тієї інформації, яку спеціаліст вважає необхідною для проведення дослідження.

Особи, які безпосередньо працюють з можливим кандидатом, у спілкуванні з ним не повинні повідомляти теми майбутньої перевірки та не розголошувати відомості, які можуть бути відомі лише винному. Наприклад (перелік не є остаточним): умови вчинення злочину; проникнення і відхід злочинця; завдана шкода; показання свідків; знаряддя вчинення злочину; наявність особливих ознак об'єкта та місця вчинення злочину; характерні ознаки жертви; докази, залишені на місці злочину; особливі прикмети особи, яка вчинила злочин;

предмети, вилучені злочинцем з місця події та їхня кількість; місце зберігання викраденого; транспорт, що використовувався злочинцями.

Процедуру поліграфічної перевірки доводить до відома кандидата відповідний спеціаліст. Зокрема, кандидату пояснюється: опитування буде проводитись тільки після його письмової згоди; попередньо він буде ознайомлений із загальним змістом запитань; він має право в будь – який момент відмовитися відповідати на поставлене запитання і від подальшої участі в опитуванні; результати опитування будуть використані лише компетентними органами у межах, передбачених метою опитування; результати опитування не можуть використовуватися як доказ і мають ймовірний характер.

Досить часто, намагаючись отримати добровільну згоду на проведення опитування з використанням поліграфа, спеціаліст змушений долати опір кандидата. Як свідчить досвід, більшість тих, хто відмовляється – особи, які безпосередньо причетні до розслідуваного злочину або вчинили у своєму житті протиправні діяння, розкриття яких не бажане. Щоб схилити кандидата до співпраці, слід встановити з ним психологічний контакт.

Особливу увагу, як свідчить практика, оперативним працівникам потрібно виявляти під час збирання матеріалів та складання тестів. Необхідно враховувати наступне.

Умови вчинення злочину:

- місце;
- час доби;
- характерні погодні умови;
- спосіб проникнення і відходу злочинця;
- завдана шкода;
- показання свідків;
- знаряддя злочину.

Особливості об'єкта та місця вчинення злочину:

- перешкоди для вчинення злочину;
- умови, що полегшували вчинення злочину.

Характерні ознаки жертв:

- стать, вік, зріст, статура тощо;
- особливі прикмети;
- фасон і колір одягу;

Докази, залишені на місці злочину:

- особисті речі;
- знаряддя злочину;
- особливі прикмети особи, яка вчинила злочин;
- предмети, вилучені злочинцем з місця події, та їхня кількість;
- місця зберігання викраденого;
- транспорт, що використовувався злочинцями.

Під час складання тестів необхідно активно використовувати матеріали експертиз.

Висновки, зроблені спеціалістом, мають бути вільні від будь-яких гіпотез і містити лише факти, отримані після інтерпретації результатів опитування. Будь-які сумніви щодо результатів опитування мають трактуватись на користь опитуваного.

Таким чином, опитування з використанням поліграфа – цінна допомога в оперативно-розшуковій діяльності для запобігання, виявлення, документування, розкриття злочинів та інших протиправних діянь.

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28 червня 1996 року // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 року № 565-ХІІ // ВВР України. – 1991. – № 4. – Ст. 20.
3. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 року № 2135-ХІІ // ВВР України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.
4. Про службу безпеки України: Закон України від 25 березня 1992 року № 2229-ХІІ // ВВР України. – 1992. – № 27. – Ст. 382.
5. Філонов Л.Б. Психологические способы изучения личности обвиняемого. – М., 1983.
6. Андросюк В.Г. Психологія слідчої діяльності. – Київ: Нац. акад. внутр. справ України, 1994.
7. Федоренко В.И. История полиграфа в развитии // Специальная техника. – 1998. – № 3.

8. Холодный Ю.И. Полиграфы (детекторы лжи) и безопасность. Справочная информация и рекомендации. – М.: Мир безопасности, 1998. – Вып. 1. (Серия “Библиотека полиграфии”).
9. Варламов В.А. Детектор лжи. – Краснодар, 1998.
10. Полмар Н., Ален Т.Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН – ПРЕС, 1999.

Стаття надійшла до друку 06.07.2007 р.

УДК 343.982.9+343.352

Микола Корчовий –

кандидат юридичних наук, доцент,
начальник кафедри теорії та
практики організації оперативно-
розшукової діяльності Академії
управління МВС

Олександр Байда –

магістр за спеціальністю “Право-
знавство” Академії управління МВС

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ МЕТОДИКИ ВИЯВЛЕННЯ ТА ДОКУМЕНТУВАННЯ ХАБАРНИЦТВА

Розглянуто оперативно-розшукові та кримінально-процесуальні аспекти методики виявлення та документування хабарництва.

The operative-search and criminal procedure aspects of methodology of detection and recording bribery are considered.

На сьогоднішній день проблема боротьби з хабарництвом в Україні є однією із найактуальніших серед групи злочинів економічної спрямованості, що вчиняються у сфері службової діяльності. Це зумовлено тим негативним впливом, який хабарництво справляє на діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, реформування економіки і моральний стан суспільства.

Така соціальна і юридична аномалія, як хабар, стала звичним явищем, яке проникло практично у всі сфери суспільного життя нашої країни. Власне вже йдеться не просто про “епідемію” хабарництва, а про те, що воно стало системним елементом державного управління в Україні [1, 13].

Хабарництво слід розглядати не тільки як сукупність певних кримінальних діянь, а також як соціальне явище, яке безпосередньо пов’язане з основними соціально-економічними процесами, що відбуваються в нашій країні.

Факти хабарництва мають місце майже у всіх сферах соціального життя. Проте за результатами соціологічних опитувань першість серед них традиційно відводиться діяльності органів виконавчої влади

та місцевого самоврядування, системі освіти, сфері підприємницької діяльності.

Однією з негативних тенденцій, що характеризують хабарництво на сучасному етапі розвитку нашого суспільства, є, так би мовити, його політизація. Йдеться про проникнення цього явища у сферу політичних відносин, прийняття політичних рішень, вирішення кадрових питань тощо [1, 19].

Категорія “хабарництво” входить однією зі складників корупція. І за своєю природою хабарництво найбільш точно відображає суть корупції. Ці дві категорії є органічно взаємопов’язаними і впливають одна з іншої.

Кримінальним законодавством України хабарництво визнається найбільш суспільно небезпечним діянням серед службових злочинів. Поняття “хабарництво” є родовим, що охоплює три самостійних, але взаємопов’язаних між собою склади злочинів: одержання хабара (ст. 368), давання хабара (ст. 369) та провокація хабара (ст. 370) [2, 197–199].

Предметом хабара визнаються гроші, цінні папери, платіжні документи, речі, продукти харчування тощо, тобто усе, що має матеріальну цінність. Крім того, також можуть бути надані особі права або послуги матеріального характеру: свідоцтво на передачу права власності; здійснення будівельних робіт, отримання житла тощо. Викриття та подальше розслідування цього виду злочинів суттєво ускладнює та обставина, що хабародавець є зацікавленою особою і також несе кримінальну відповідальність.

Підставами для порушення кримінальної справи про хабарництво є письмові та усні повідомлення про вчинені або вчинювані злочини, що надходять до ОВС; явка з повинною; публікації в ЗМІ; відомості про вчинений злочин, безпосередньо виявлений оперативно-слідчими підрозділами або судом.

До суб’єктів хабарництва належать державні службовці, службові особи, які працюють у державних органах, організаціях або установах, отримують заробітну плату за рахунок державних коштів або ж перебувають у штатах муніципальних органів, а також здійснюють функції представника влади чи наділені організаційно-розпорядчими або адміністративно-господарськими обов’язками, чи виконують та-

кі обов'язки за спеціальними повноваженнями. Крім того, це можуть бути службові особи комерційних і громадських установ, організацій та підприємств, а також керівники різних асоціацій та об'єднань, які мають статус юридичної особи, а також фізичні чи юридичні особи, які надають двом вищеназваним категоріям службових осіб різного роду послуги.

Виявлення та документування фактів хабарництва проводиться за певною схемою дій, відповідно до вимог чинного законодавства та практичного досвіду працівників правоохоронних органів.

Для документування факту хабарництва насамперед необхідно прийняти заяву від особи про вимагання хабара, що оформляються відповідно до вимог ст. 95 КПК України. Саме наявність заяви громадянина, відповідно до ст. 6 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність" (далі – закон "Про ОРД"), дає підстави для проведення оперативно-розшукової діяльності, яка може здійснюватись паралельно з виконанням вимог ст. 97 КПК. Для проведення таких заходів необхідно завести оперативно-розшукову справу (ст. 9 Закону "Про ОРД") [3, 384].

У ході перевірки інформації про хабарництво необхідно: вивчити структуру та умови роботи організації, в якій працює службова особа, підозрювана у вимаганні хабара; ознайомитися з колом її обов'язків, щоб встановити можливість вчинення того чи іншого діяння; вивчити необхідні документи, ознайомитись з порядком їх проходження, організацією обліку, звітності та станом контролю, щоб переконатися, чи могли мати місце підстави (умови) вимагання хабара; вивчити матеріали наявні у розпорядженні органів внутрішніх справ (прокуратури); отримати консультації у відповідних фахівців.

З метою документування злочинних дій складається відповідний план, у якому доцільно викласти типові версії: викладений у заяві факт вимагання хабара мав місце; заява про факт вимагання хабара є намаганням заявника вчинити наклеп; вимагали кошти (цінності) не як хабар, а як погашення боргу, позику тощо; службова особа дійсно має намір виконати в інтересах заявника певні дії, але не за хабар; вимагання хабара мало місце, але не службовою особою (помилка заявника або шахрайство) [3, с.385].

У межах документування фактів хабарництва необхідно враховувати те, що особи, винні у одержанні хабара, наділені певною владою, перебувають на відповідних посадах. Ця категорія осіб здебільшого позитивно характеризується за місцем роботи, вміє гідно триматись, емоційно впливати на співрозмовника.

Для створення умов для одержання хабара, можливості документування і фіксації факту одержання хабара найчастіше необхідно використовувати оперативні та оперативно-технічні можливості.

Особливу увагу слід звернути на документальне оформлення предмета хабара. Як правило це гроші. У разі надання коштів заявником, він має написати відповідну заяву. Також складається протокол, в якому фіксується: які саме гроші вручаються заявнику, сума, кількість, номінал купюр, їхні номери, серії, спосіб, яким помічені купюри, їх пакування. Безпосередньо перед проведенням заходу фахівцем на купюри наносяться певні помітки з використанням хімічних речовин тощо [3, 386].

На застосування технічних засобів отримання інформації (ст. 8 Закону “Про ОРД”) необхідно отримати відповідний дозвіл суду. Спеціаліст має перевірити працездатність технічного засобу шляхом виконання контрольного запису, який залишається на фонограмі, а також фіксується у протоколі. Подальші дії проводяться на підставі п. 7 ст. 8 Закону “Про ОРД” відповідно до вимог щодо негласного виявлення і фіксації слідів тяжкого злочину, документів та інших предметів, які можуть бути джерелом доказів готування або вчинення такого злочину [4].

Під час планування операції необхідно передбачити можливі варіанти поведінки одержувача хабара. Слід враховувати можливість використання посередників, вибір місця, де ускладнений технічний чи візуальний контроль (автомобіль, безлюдне або, навпаки, багатолюдне місце й т. ін.), раптову зміну попередньо узгоджених умов передачі хабара.

Момент затримання хабарника необхідно обирати оперативним працівникам і слідчим відповідно до наміченого плану чи ситуації, яка виникла, а також на підставі наслідків візуального спостереження, пояснень заявника про місце перебування предмета хабара, передбачивши при цьому заходи, які б унеможливили його зникнення

тощо. Як правило, дії з пошуку і фіксації фактичних даних про протиправні діяння особи чи групи осіб повинні оформлятися слідчим як огляд місця події відповідно до ст. 190 КПК; згідно зі ст. 85 та 195 КПК необхідно ретельно описати розташування приміщень, меблів та ін., а також місце знаходження грошей. Всі купюри описуються. У разі, коли посадова особа висловить бажання щиро розповісти про одержання хабара, виходячи з реальної оцінки ситуації, можна відразу відібрати в неї зізнання. Ці матеріали можуть слугувати підставою для порушення кримінальної справи, що має бути відображено в постанові про порушення кримінальної справи (ст. 94 КПК, ст. 10 Закону “Про ОРД”) [3, 387].

Після затримання посадової особи в момент одержання хабара слідчим складається протокол виїмки у заявника технічних засобів, які застосовувались під час операції (у порядку, передбаченому статтями 178–183, 186, 188, 189 КПК України) [5]. У цьому протоколі необхідно провести їх повний опис з відображенням ідентифікаційних ознак, оглянуті технічні засоби, аудіо- та відеокасети, вилучені предмети хабара і т. ін., які відповідно до ст. 78 та 79 КПК долучаються до справи як речові докази. Слідчий разом з оперуповноваженим, заявником і спеціалістом розшифровують записи розмови, про що складається відповідний протокол.

Подальша оперативно-розшукова діяльність проводиться також за дорученням слідчого відповідно до спільних оперативно-слідчих планів.

Отже, для документування фактів хабарництва працівникам правоохоронних органів необхідно дотримуватись певного алгоритму дій, методики викриття хабарництва, які сприяють одержанню позитивних результатів у протидії цьому кримінальному явищу.

Список використаних джерел

1. Мельник М.І. Хабарництво: загальна характеристика, проблеми кваліфікації, удосконалення законодавства – К.: Парламентське видавництво, 2000.
2. Кримінальний кодекс України. – К.: ЕксОб, 2001.

3. Корчовий М.М., Кислий А.М. Деякі питання методики викриття хабарництва // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – 2005. – № 10.

4. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 року № 2135-ХІІ // ВВР України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.

5. Кримінально-процесуальний кодекс України (за станом законодавства на 20 вересня 2001 року). – К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2001.

Стаття надійшла до друку 22.06.2007 р.

Національне законодавство: стан, проблеми, шляхи реформування

УДК 340.132

Олександр Мурашин –

доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, начальник навчально-наукового інституту підготовки управлінського персоналу ОВС Академії управління МВС;

Микола Пихтін –

начальник УМВС України в Миколаївській області

ПРАВОВЕ МОДЕЛЮВАННЯ У ПРАВООХОРОННІЙ СФЕРІ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У представленій статті звертається увага на важливість правового моделювання у сфері боротьби зі злочинністю, охорони прав, свобод і законних інтересів особи. Автори доходять висновку що правове моделювання є надзвичайно перспективною формою правотворчості. Це особливо актуально для України у зв'язку з гармонізацією власного законодавства з міжнародним правом.

The article is devoted to the importance of legal modelling in crime fight sphere, protection of rights, freedoms and legal interests of a person. The authors come to the conclusion that legal modelling is an extraordinarily perspective form of legal creativity which is especially actual for Ukraine because of harmonization of proper legislation with an international law.

У наш динамічний час, коли все більшого розвитку набирають тенденції до зближення інтересів різних держав для спільного вирішення проблем у найважливіших сферах їх життя з урахуванням глобальних процесів, що відбуваються в світі, та потреб забезпечення сталого правопорядку як у міжнародному масштабі, так і в середині окремих країн модельна правотворчість з особливою переконливіс-

то доводить свою доцільність [1,88;103–106]. Вона є дійовим інструментом на шляху утворення узгодженого міждержавного правового простору, який сприяв би всебічному розвитку правоохоронних та інших зв'язків між різними країнами, плідно впливав би на розвиток прогресивних процесів не тільки в їх зовнішніх відносинах, а й у внутрішньодержавному житті, забезпеченні правових реалій життя і діяльності людей.

Таке феноменальне явище як правове моделювання ще мало вивчається теоретиками-правознавцями, недостатньо глибоко і всебічно досліджені його прогресивні начала і потенційні можливості.

Модель у широкому розумінні – це образ (у тому числі умовний чи уявний; зображення, опис, схема, план тощо) чи прообраз (зразок) будь-якого об'єкта чи системи об'єктів (“оригіналу” цієї моделі). Під моделюванням розуміють дослідження властивостей будь-якого об'єкта, процесу чи явища за допомогою моделі, побудову і вивчення моделей реально існуючих явищ та об'єктів, що конструюються (для визначення їх характеристик, раціоналізації способів побудови тощо) [1, 167–173].

У сучасному житті методи моделювання широко використовуються в процесі створення нормативно-правових актів. Багато типів моделей і методів моделювання розроблено і втілюються в Україні.

Моделювання як науковий інструмент при використанні його на практиці правотворчості є настільки ж перспективним, як і складним. Це пов'язано насамперед з багатофакторністю соціально-правових явищ і процесів, наявністю суб'єктивного чинника, що зумовлює їх стохастичність (випадковість), через що моделі часто мають не стільки детерміністський, скільки стохастичний характер, до того ж чинники і умови, що визначають такі явища, складаються переважно з якісних ознак, які складніше піддаються кількісному описові, ніж природні процеси. І нарешті, соціально-правові явища і процеси зазнають постійних змін, які не завжди можуть враховуватися в межах однієї моделі [5, 26].

За останні роки метод моделювання привернув пильну увагу юридичної науки, оскільки інтенсивне застосування моделей відкриває

більш ефективний шлях вироблення правових актів [8; 3, 103; 2; 7, 32–36].

Центральне місце у правовому моделюванні посідає модельний правовий акт. Це документ рекомендаційного характеру, в якому містяться типові норми, що дають нормативну орієнтацію для законодавця. Він не є обов'язковим для законодавчих органів, а покликаний перш за все виконувати функцію певного нормативно-орієнтуючого стандарту.

Світовий досвід свідчить, що правове моделювання і особливо розробка модельних правових актів потрібна насамперед у сфері боротьби з економічними злочинами, а також у іншій правоохоронній діяльності. Адже там, де є незаконний обіг товарів та послуг, необхідно створювати ідентичне кримінальне, митне, податкове законодавство країн-учасників інтегративних економічних зв'язків.

Водночас, слід усвідомлювати, що правове моделювання – це не тільки елемент законотворчого процесу, а й серйозна теоретико-прикладна наука, яка формується виходячи безпосередньо з практики та вимог життя, спираючись на величезний обсяг знань, накопичених усім цивілізованим людством досвід минулого.

Ще у Російській імперії, до складу якої входила й Україна, рівень законотворчого процесу був досить високим навіть у порівнянні з найбільш розвинутими державами світу. Такий акт, як Кримінальне уложення 1903 року і зараз вважається одним з кращих зразків в історії законотворчості, шедевром юридичної техніки, який віддзеркалював об'єктивні суспільні потреби свого часу. Це уложення діяло у Польщі, Фінляндії ще довгий час після їх відділення від Російської імперії. Створення подібних законів вже тоді вимагало довгої і складної підготовчої роботи.

Правове моделювання є перспективною формою правотворчості. Воно одержує подальше міжнародне визнання. За останні роки правове моделювання широко застосовується і у Співдружності незалежних держав в рамках Міжпарламентської Асамблеї держав-учасниць СНД.

Важливе значення в цьому відношенні має схвалений Міжпарламентською Асамблеєю у травні 1995 року рекомендаційний акт "Про нормативні правові акти держав-учасниць СНД". Він спрямований на

впорядкування системи діючих в країнах співдружності нормативно-правових актів, створення необхідних стандартів підготовки і оформлення їхніх проектів, підвищення юридичної культури правотворчості, забезпечення законності у процесі прийняття правотворчих рішень і верховенства закону в загальній системі правових актів.

Серед модельних правових актів пальма першості безумовно належить законіві, який найбільш глибоко повно і всебічно орієнтує законодавців у національній правотворчості. Текстуальне і структурно оформлений модельний акт являє собою закон у традиційному розумінні, прийнятому в державах континентальної правової сім'ї. Тут чітко викладення змісту поєднується з логічною постатейною побудовою. Це означає, що модельний правовий акт (МПА) може бути запропонований до розгляду у національних парламентах. Однак на практиці парламентарі далеко не завжди у своїй законотворчій діяльності враховують тексти модельних актів, вони часто не відіграють роль зразка, на який би орієнтувався законодавець.

Пропозиції законодавчих рекомендацій у вигляді модельних законів спираються на багату практику інтеграції у європейських країнах. Але там порядок їхньої підготовки, як і впровадження, суттєво відрізняється від того, який склався в СНД.

У європейських державах метою таких законів (вони називаються зразковими, типовими, рекомендаційними тощо) є внесення змін у національне законодавство, причому ці зміни повинні бути однаковими для всіх держав і розглядаються парламентами у повному обсязі, а якщо і мають якісь відмінності, то мінімальні. Там інакше розставлені акценти в процедурі їхньої підготовки.

Що стосується модельних законів в СНД, то вони проходять дві стадії обговорення: спочатку готуються у Міжпарламентській Асамблеї, а потім переробляються у національних парламентах. У європейських державах основна робота з підготовки цих законів покладена на інтеграційні органи, які готують акти з таким ступенем їхньої узгодженості, щоб "перетворення" їх в акт національного законодавства проходило без внесення суттєвих поправок до них.

Для України, у зв'язку з прийнятим курсом на гармонізацію національного законодавства з європейським правом, постає питання відповідності правового простору СНД правовому простору Євро-

пейського Союзу, у цьому випадку можна говорити про взаємоповнення процесів уніфікації законотворчої діяльності у рамках двох міжнародних організацій як доцільність більш активної участі України в розробці МПА СНД та підготовці рекомендаційних правових актів у рамках Ради Європи.

Діяльність Міжпарламентської Асамблеї та її структур, зокрема розробка модельних законів відповідними фахівцями, ефективного використання кадрового потенціалу країн СНД – оптимальний варіант спільних підходів до правотворчої, правозастосовчої та правоохоронної діяльності.

За 10 років існування Міжпарламентської Асамблеї держав-учасниць СНД було прийнято понад 150 різних модельних законів і рекомендацій. Серед модельних актів останніх років можна назвати модельні закони “Про експортний контроль”, “Про екологічну безпеку”, “Про екологічну експертизу”, “Про міграцію”, “Про зовнішню розвідку”, “Про парламентський контроль над військовою організацією”, а також модельні кодекси: кримінальний, кримінально-процесуальний, кримінально-виконавчий; низка модельних законів про протидію організованих злочинності, боротьбу з корупцією та іншими найбільш небезпечними кримінальними проявами.

Крім модельних законів і кодексів Міжпарламентською Асамблеєю прийнято ряд інших документів модельного характеру, зокрема звернення Міжпарламентської Асамблеї держав-учасниць СНД про координацію дій парламентів держав світу у боротьбі з міжнародним тероризмом, конвенцію про екологічну колективну безпеку тощо.

Підготовлені проекти модельних правових актів, як правило, надсилаються для відгуків і зауважень до парламентів країн СНД або державних відомств цих країн, за профілем діяльності яких готується проект. Наприклад, проект модельного закону “Про прокуратуру” надсилався до Генеральної прокуратури України. Щодо нього до Асамблеї були надіслані відповідні висновки, зауваження і пропозиції.

Враховуючи реальні обставини, обсяг і характер спільних завдань щодо боротьби зі злочинністю, здійснення іншої правоохоронної ді-

яльності модельні законодавчі акти з точки зору їхнього застосування поділяються на такі види:

- повнотекстові модельні акти;
- акти, що встановлюють загальні або узгоджені принципи регулювання;
- модельні акти, спрямовані на врегулювання цієї сфери, щодо якої в майбутньому будуть прийняті конкретні національно-державні законодавчі акти;
- модельні акти, в яких містяться взірцеві норми, що без змін можуть вводитись в закон, а також варіантні положення, що дають можливість вибору тих або інших правових рішень;
- модельні адресні законодавчі акти, в яких міститься вказівка на відповідні органи та інші суб'єкти права, або “невизначені”, що дає законодавчому органу можливість їхнього прийняття з урахуванням особливостей тієї чи іншої країни.

Як свідчить накопичений досвід з підготовки модельних правоохоронних законів, то слід зазначити, що їхнє запровадження у національному законодавстві є досить складною справою. Тут не може бути поспішності й копіювання готових текстів, потрібної нормативної однаковості. Необхідно ретельно зважувати потреби у майбутньому законодавчому регулюванні правоохоронної діяльності, враховуючи існуючі реальні умови та зацікавленість у прийнятті відповідних законодавчих актів. Реагування законодавчого органу на модельний правоохоронний акт може бути різним – урахування, розгляд, ігнорування, використання, схвалення. Разом з тим практика застосування модельної законотворчості у правоохоронній сфері свідчить на її безумовну користь.

Слід підкреслити, що окремі модельні закони спрямовані на боротьбу зі злочинністю суттєво випереджають законодавство в державах СНД. Цьому сприяє розробка програм модельної законотворчості на певні періоди, що додає процесу правового моделювання необхідної передбаченості, планомірності і динамізму. У створюваних програмах визначаються пріоритетні напрямки інтеграційного співробітництва у галузі правоохорони, зокрема охорони прав і свобод людини і громадянина, протидії організованій злочинності.

Законопроектні рекомендації, які приймаються Асамблеєю, використовуються не тільки у нормотворчій діяльності національних парламентів, комітети і депутати яких беруть активну участь у процесі їхньої розробки, обговорення та прийняття. Їх використовують й інші органи СНД. Так, пакет модельних законів щодо протидії організованій злочинності, боротьби з корупцією та іншими найбільш небезпечними злочинними проявами одержав високу оцінку на засіданні глав держав СНД 25 січня 2000 року. На основі цих модельних законів готувалися нормативно-правові документи так званої прямої дії про співробітництво в боротьбі з цими негативними явищами, зокрема Договір про протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних незаконним шляхом, а також проект угоди про співробітництво у боротьбі з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів. При цьому Міжпарламентській Асамблеї було запропоновано розробити додатково 9 модельних законів з даної проблеми з метою встановлення однакової правозастосовчої практики і координації профілактичної роботи.

За останні роки все більше розвивається практика укладання договорів і угод між державами Співдружності, а також з окремими країнами далекого зарубіжжя в галузі правоохоронної діяльності. Це одна із сфер, де модельні правила і положення можуть відігравати свою позитивну роль. Для таких договорів слід було б розробляти поряд із загальними принципами також окремі модельні статті, особливо коли планується укладення кількох договорів чи угод з певного питання, зокрема статті, спрямовані на вирішення міждержавних спорів з приводу їхнього виконання або праворозуміння та тлумачення.

Україна, як і інші держави, є учасницею кількох міждержавних об'єднань. У цих об'єднаннях виникають різні пріоритети. Але всі стандарти, що підпали під дію офіційних міждержавних домовленостей щодо боротьби зі злочинністю та виконання інших правоохоронних функцій мають бути реалізовані. Разом з тим, постають питання що саме вважати найбільш важливим, що має робитись у першу чергу, що повністю, а що частково. Проблема неоднакового значення міжнародних стандартів стала непростотою для різних дер-

жав. Орієнтації щодо її вирішення можуть закладатися у модельних нормах для країн-учасниць цього об'єднання. Однак на їхнє практичне застосування іноді суттєво впливає політична кон'юнктура в тій чи іншій державі, зовнішній тиск чи непередбачені міжнародні обставини. Останнє викликає нестабільність у міждержавних відносинах, негативно впливає на імідж держави, яка не дотримується власних договірних зобов'язань.

На жаль, у Верховній Раді України ще й досі відсутня будь-яка організована системність щодо використання рекомендацій МПА та належного застосування норм модельних законів. Ці питання належним чином не врегульовані і в Регламенті Верховної Ради України.

В умовах перехідного періоду, в якому перебуває Україна, складного багатofакторного процесу суспільного розвитку під впливом реальних соціально-історичних явищ, функціонування в суспільстві різних політичних партій і рухів, ставлення до модельних законів далеко не однозначне – від позитивної оцінки до неприйняття. За наявності опозиції майже завжди присутня протилежна думка, незгода, гостра дискусія аж до прямої конфронтації, тому під час використання модельних законів у законотворчому процесі потрібна особлива увага, підвищена увага до національних інтересів, що зможуть краще реалізуватися за умов гармонізації законодавства; створення загального правового простору, сприятливих умов для співробітництва, досягнення паритету, взаємовигідних результатів, зосередження спільних зусиль у боротьбі зі злочинністю та здійснення узгодженої політики у правоохоронній сфері.

Визнаючи позитивний досвід, накопичений у створенні модельних законів, спрямованих на вдосконалення правоохоронної діяльності необхідно звернути увагу на низку проблем, пов'язаних із недостатньо досконалою підготовкою МПА щодо регулювання правоохоронних відносин. Деякі з них не мають необхідного науково-концептуального і практичного обґрунтування, носять декларативний характер, неактуальні, а іноді дублюють чинні закони, раніше прийняті рекомендації, внаслідок чого з самого початку не мають перспектив швидкої та повноцінної реалізації, а іноді залишаються зовсім невitreбуваними. Щоб уникати помилок в оцінці таких МПА, не допустивши їх необачного застосування, необхідно

ретельно вивчати такі документи, проводити експертні оцінки їх юридичної якості щодо можливості використання для розробки й прийняття відповідних національних правових актів з урахуванням умов, що склалися в країні. Ці вимоги мають застосовуватися і до модельних документів міжнародних організацій, таких як СНД, ООН, Рада Європи, їхніх структур тощо.

Модельна правотворчість – це породжене життям правове явище. Воно є ефективним інструментом уніфікації та зближення національних законодавств, їх збагачення і динамічного розвитку за умов нових економічних і політичних реалій, що сприяє всебічному міждержавному співробітництву різних країн у вирішенні нагальних проблем та досягненні спільної мети, утворення взаємоузгодженого правового поля для проведення спільної діяльності щодо здійснення прогресивних соціальних, економічних та інших перетворень, об'єднанню зусиль у боротьбі з організованою злочинністю, міжнародним тероризмом, організації надійного захисту прав людини і громадянина, забезпеченні сталого правопорядку як на міжнародному рівні, так і безпосередньо в тих чи інших державах. Модельна правотворчість одержує все більш широке визнання та розвиток. За нею майбутнє.

Список використаних джерел

1. Козаков В.Н. О некоторых чертах современного международного правопорядка // Гос. и право. – 2003. – № 4.
2. Скурко Е.В. Метод социально-правового моделирования в решении задач правотворчества // Гос. и право. – 2003. – № 1.
3. Бірюков Б.В., Гастев Ю.А., Геллер Е.С. Моделирование // БСЭ. – 2-е изд. – М., 1974. – Т. 16.
4. Варламова Н. Конституционная модель Российского федерализма // Российский федерализм: конституционные предпосылки и политическая реальность: Сб. докладов. – М., 2000.
5. Горьова С. Нормотворча діяльність в умовах побудови в Україні правової держави // Право України. – 2000. – № 4.
6. Количественные методы в социологии. – М.: Наука, 1966.

7. Солом'янюк Л.П., Сирота А.І. Економіко-правова модель приватизації в Україні // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. Вип. 75. Правознавство. – Чернівці.: Рута, 2000.

8. Тихомиров Ю.А. Курс сравнительного правоведения. – М.: НОРМА.–1997.

Стаття надійшла до друку 27.07. 2007 р.

УДК 341.0

Володимир Шилінгов –

кандидат юридичних наук, доцент,
начальник кафедри державно-
правових дисциплін та дотриман-
ня прав людини Академії управлін-
ня МВС

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ УДОСКОНАЛЕННЯ НОРМАТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються актуальні проблеми законодавчого забезпечення наукової та освітньої діяльності в Україні, зокрема акцент робиться на необхідності проведення кодифікації законодавства у цій сфері.

The actual problems of legislative base of scientific and education activities in Ukraine are considered in the article; in particular, the necessity of legislation codification in this sphere is being emphasized.

Освіта – це основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального та економічного розвитку суспільства і держави.

Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, формування високих моральних якостей, виховання громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення його освітнього рівня [1].

Вітчизняна система вищої освіти, отримана Україною як історичний спадок, потребує докорінних змін. Радянську систему вищої освіти – централізовану, ідеологізовану і повністю контрольовану державою слід змінити якомога швидше. Головною метою реформи має стати свобода викладання та автономія навчальних закладів. Стратегічним завданням цих змін є перетворення вищої освіти на “виробника знань” у суспільстві.

Метою статті є дослідження проблем ефективного правового упорядкування суспільних відносин у сфері наукової та освітньої діяльності в Україні.

Погляд на реформування вищої освіти в Україні не може оминати відповідних глобальних тенденцій та їх передумов. Світ, який ми знали змінився назавжди, процес бурхливої глобалізації трансформував його в безпрецедентних масштабах. Світ, який ми сприймали в категоріях філософії, соціології, політичних наук або політичної економії, тобто залежно від дисципліни: сучасний розумний і раціональний світ з його мрією про суспільне взаєморозуміння і суспільний порядок, світ, поділений на національні територіальні одиниці і обмежений формулою “нація – держава”, світ соціального контракту, в якому існує чіткий зв’язок між “державою загального добробуту”, капіталізмом та демократією, зрештою світ, в якому наочним пріоритетом політики є економіка, цей світ розвалюється просто на наших очах під тиском глобальної ери [2, 15].

У зв’язку із цим можна виділити два основні напрями розвитку національної системи вищої освіти, а саме:

- а) послаблення ролі національної держави в епоху глобалізації (зокрема в системі освіти);
- б) перехід від елітарного до масового характеру вищої освіти.

Ефективним засобом здійснення структурної перебудови освітнього та наукового потенціалу має бути національне законодавство та прийняті на його основі нормативно-правові акти, які регламентують весь комплекс відносин, пов’язаних з науково-освітнім розвитком країни.

Розробка правової інфраструктури, необхідної для забезпечення наукової та освітянської діяльності, є, можливо, одним із найвагоміших завдань, з якими коли-небудь мали справу вітчизняні фахівці-юристи, що займаються законотворчими пропозиціями у сфері правової реформи. Вирішення цього завдання передбачає необхідність комплексного підходу до проблеми правового забезпечення наукової та освітянської діяльності, розробки нових моделей правових інститутів, що покликані регламентувати, стимулювати та охороняти цю важливу, але вкрай складну сферу суспільних відносин.

На сьогодні діяльність у сфері науки і освіти регламентується низкою законів та підзаконних актів, зокрема законами України “Про освіту”, “Про наукову і науково-технічну діяльність”, “Про вищу освіту” та іншими нормативно-правовими актами. Як бачимо, ство-

рена відповідна нормативна база, яка упорядковує відносини у галузі освіти і науки. З іншого боку, значна кількість нормативно-правових актів призводить до їх дублювання, колізій та інших непорозумінь, тому назріла необхідність систематизації.

Систематизація законодавства – один із ефективних засобів реформування правової системи загалом. Адже саме в процесі систематизації з'являються можливості усунути недоліки, анахронізми, повторення тощо [3, 121].

Систематизація – це упорядкування чинних законів, нормативно-правових актів, приведення юридичних норм до узгодженої системи.

Закони, інші нормативні юридичні акти видаються у будь-коли, з огляду на різноманітні обставини, нерідко вони бувають неузгодженими, суперечливими. Все це створює труднощі у використанні, знижує ефективність законодавства. Звідси – необхідність систематизації.

У прав існує дві основні форми систематизації:

- кодифікація;
- інкорпорація [4, 103].

Одним із найефективніших шляхів систематизації законодавства є кодифікація. Як більш високий рівень систематизації законодавства вона передбачає таку переробку нормативно-правових актів, що не тільки виключає повтори, але й усуває суперечності, заповнює прогалини і тим самим забезпечує цілісність, системність, внутрішню узгодженість та повноту правового регулювання суспільних відносин. Кодифікація – це різновид законотворчості, який одночасно узгоджує значну частину чинного законодавства і доповнює його [3, 123].

Водночас слід звернути увагу на небезпеку формального розуміння поняття кодекс, інакше ми неминуче прийдемо до того, що досить перейменувати закон про освіту у Кодекс законів про освіту і виникне нова кодифікація. Це, зрозуміло, не так. Кодекс є результатом кодифікації, а не навпаки. В Україні, на жаль, зазначена аксіома зрозуміла не всім, тому багато кодексів перестали бути кодифікаціями.

Кодифікація – це тяжка, кропітка, інколи невдячна праця, результатом якої є кодифікований акт. Кодифікувати означає об'єднати роз-

осереджені за різними джерелами права юридичні норми. За таких умов необхідно зазначити, що не існує успішного кодексу без соціальної потреби в ньому, тобто кодекс повинен виходити не тільки і не стільки “зверху”, скільки “знизу”. Тут на перший план знову таки виходить функціональний критерій кодифікації, оскільки правозастосовнику байдужі наукові амбіції розробників кодексу і навіть назва останнього. Йому потрібна “правова визначеність” – можливість без зайвих зусиль і неймовірних затрат часу знайти всі необхідні для застосування у конкретному випадку правові норми [5, 21].

Ми переконані, що в Україні існує потреба у кодифікації законодавства, яке регулює освітній процес. Необхідно створити Кодекс законів про освіту, де в загальній частині сформулювати мету, завдання, принципи освіти, освітньо-кваліфікаційні стандарти тощо, а в особливій частині зафіксувати види освіти, галузеву спрямованість, а також відобразити особливості діяльності відомчих навчальних закладів. Запропонований нормативно-правовий акт повинен закріпити стратегію розвитку освіти, міжнародно-правові (зокрема, європейські) стандарти.

На нашу думку, проект цього кодексу має пройти широке обговорення як науково-педагогічним складом навчальних закладів, так і відповідними державними органами та широкими колами громадськості, тобто серед тих, хто користується послугами навчальних закладів.

У зазначеному акті необхідно відобразити ті суттєві зміни, що відбулися у ставленні до освіти багатьох країн світу. Це стосується і новітніх способів управління, підзвітності, орієнтованості на замовника, глобалізації навчання та досліджень, нових технологій навчання.

У світі, який швидко глобалізується, слід ретельно стежити за тенденціями світового масштабу. Насамперед це стосується держав, в яких відбуваються суттєві соціальні та економічні зміни (до них, зокрема, належить і Україна). Навіть незначне відставання призведе до негативних наслідків. Україна, що на сьогодні володіє значним науково-освітнім потенціалом, може його втратити і опинитись на узбіччі світового розвитку. Тому ми вважаємо, що роботи у цьому напрямі необхідно не просто прискорити, а проводити у форсованому режимі.

Список використаних джерел

1. Про освіту: Закон України від 23.05.1991 р. // ВВР України. – 1991.– № 34, Ст.451
2. Квіск М., Фініков Т. Польське законодавство про вищу освіту: досвід та уроки: Пер. з англ. – К.: Таксон, 2001.
3. Систематизація законодавства України: проблеми та перспективи вдосконалення: Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003.
4. Алексеев С.С. Государство и право: Учеб. пособие. – М.: ТК Велби, изд-во Проспект, 2007.
5. Кабрियाк Р. Кодификации / Пер. с фр. Л.В. Головки. – М.: Статут, 2007.

Стаття надійшла до друку 25.06.2007 р.

УДК 343.1

Пепеляєв Сергій –

кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін та профілактики злочинів Академії управління МВС

ШЛЯХИ РЕФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРАВА

У статті розглянуто одну з ланок судово-правової реформи – розробку і прийняття нового КПК України, який повинен втілити гуманістичні ідеї, закріплені в Конституції, стати взірцем передових наукових положень та досвіду практичної діяльності судів, а також правоохоронних органів.

One of the most important parts of judicial-legal reform is an elaboration and adoption of a new Criminal Procedure Code of Ukraine intended for embodying humanistic ideas set in the Constitution. It must be a model of scientific provisions and experience of courts' and law enforcement agencies' practical activities.

Обираючи шляхи реформування кримінально-процесуального права України та визначаючи верховенство права за основу реформування, а не закону, сучасне українське правознавство виходить із визначення нової сутності права, яку мають створювати лише загальнолюдські цінності. Але новий підхід щодо розуміння права не ігнорує значення держави для формального визначення норм права та їх захисту, вводить поняття правового закону, нормативно-правового акта, визначає необхідність конституційності й законності діяльності законодавчої, виконавчої, судової влади та органів місцевого самоврядування. Серед науковців розгорнулася напружена робота зі створення законодавчої бази як державно-правової реформи взагалі, так і Кримінально-процесуального кодексу (далі – КПК). Однією з найважливіших ланок судово-правової реформи є розробка і прийняття нового КПК України, який повинен втілити гуманістичні ідеї, закріплені в Конституції, стати взірцем передових наукових положень та досвіду практичної діяльності судів, а також правоохоронних органів. У ньому необхідно врахувати досвід зарубіжних держав у сфері законодавчого регулювання кримінально-процесуального законодавства

та загальновизнані міжнародні стандарти, що забезпечують права і свободи людини. Гуманізм як теоретичне вчення, на якому базується європейське право, є продуктом раціонального осмислення людьми своєї історії, найбільш яскраво проявився в західноєвропейській культурі, в її філософських, політичних, економічних, релігійних та художньо-творчих доктринах. Не вдаючись до їх ґрунтового аналізу, покажемо лише сутність європейської культури, яка тривалий час уособлювала вищі ідеали загальнолюдських цінностей. В аспекті нашого дослідження необхідно показати ті цінності, які притаманні цій цивілізації, місце і роль права як такої соціальної цінності, що сприяла розвитку західноєвропейської культури й обумовила витоки сучасного поняття “європейське право”.

Відомо, що Рада Європи у складі фундаментального конституційного принципу верховенства передбачає такі елементи:

- кожний (фізична або юридична особа) є суб’єктом права;
- для кожного мають бути забезпечені розуміння й доступність прав і обов’язків згідно з законом.

Виходячи з вище зазначеного, європейський правовий гуманізм спрямований на демократичне забезпечення прав і свобод громадянина. Демократія і гуманізм нерозривно пов’язані між собою як за змістом понять, так і за практичним втіленням: чим більше демократичних основ у побудові політичної системи суспільства, тим більша можливість вияву його гуманістичних засад. У науково-практичному коментарі КПК України професором М.М. Михеєнком зазначено: “Кримінальне судочинство може бути джерелом підвищеної небезпеки для індивідуума і суспільства загалом, якщо воно не ґрунтується на демократичних і гуманістичних принципах або останні проголошені, але не додержуються”. Це відповідно відображається в юридичній захищеності людини, її прав, що становить одну з фундаментальних ознак європейських правових держав [5, 39–40].

Розглядаючи морально-гуманістичну спрямованість реформування судово-правової системи України з орієнтації входження в Раду Європи, виділимо такі аспекти:

По-перше. Україна не може копіювати систему судочинства жодної з Європейських країн, оскільки, з одного боку, всі правові системи дотримуються морально-національної традиції, історичного духу

нації будь-якого народу. Право як духовне утворення, відображає ті звичаї, обряди, культурно-естетичну та релігійну образність і певну міфологічність, що із стародавніх часів ірраціонально немотивованої символічності спадковує в раціонально визначені юридичні норми. З іншого – правові системи, водночас і судочинства, мають власну логіку і відносну самостійність від інших форм суспільної свідомості. Правосвідомість має свою власну традицію, певною мірою незалежну від моральної, вона може відставати або “випереджати” моральну свідомість. Гасло Цицерона: “Право безсиле, якщо зіпсовані звичаї” підкреслює різнобічність моралі та права, хоча подальший хід культурно-історичного процесу дещо спростував його.

По-друге. Західноєвропейське кримінально-процесуальне право як континентальне, так і англійське, визначається стабільністю, оскільки політично-правова система цих країн, що йшли шляхом розвитку демократії, розвивається століттями і в нього вносяться лише зміни, які за своїм характером є далекими від тих революційних перетворень, що зазнало кримінально-процесуальне законодавство на теренах України у ХІХ–ХХ ст. Так, у ФРН КПК, прийнятий у 1887 році, і нині діє в редакції від квітня 1987 року. Хоча з 1964 року почалось його реформування, відоме як мала реформа кримінального процесу ФРН, що триває до теперішнього часу. Отже, будь-який процес перебудови кодексів є кропітким і тривалим. США, проголосивши в 1776 році незалежність Північно-Американських колоній, вже через 5 років створили свою правову систему, а також й кримінальний процес, що діє й сьогодні майже у незмінному вигляді.

У Франції впродовж 150 років, з деякими змінами і доповненнями, діяв Кодекс Наполеона 1808 року, і лише в 1959 році набув чинності КПК, який містить понад 800 статей та характеризується, як зазначають фахівці, високим рівнем законодавчої техніки і деталізації.

Найдавнішою кримінально-процесуальною системою є кримінально-процесуальне право Англії, яке засновано на судових прецедентах, що виступають джерелом права, а тому ще й сьогодні в Англії користуються процесуальними актами із “Великої Хартії Вольностей” 1215 року. Отже, європейське кримінально-процесуальне право багато в чому повчальне для української кримінально-процесуальної науки, яка не має через своє політико-правове ста-

новище, як підневільної у минулих століттях країни, таких вагомих історичних традицій. Хіба що судочинство Запорізької Січі може бути зразком для сучасного нормотворення в плані самовиразу української національної правосвідомості. За часів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. та під час громадянської війни 1917–1920 років на теренах України діяв Статут кримінального судочинства 1864 року. В УРСР КПК приймався тричі: у 1922, 1927, 1960 роках. Хоча він й зазнавав постійних змін, але все ж таки здебільшого повторював нормативи СРСР. Так чи інакше систему побудови чинного Кримінально-процесуального кодексу засновано на романо-германських традиціях публічного та приватного права.

Сьогодні, коли здійснюється напружена робота з реформування всієї державно-правової системи, новий КПК має бути не лише принципово новим, а й, зберігати історичні надбання і внутрішню логіку переходу від попереднього нормативно-правового акта, що містить “застарілі” кримінально-процесуальні норми, до нового закону. Він враховує не лише сучасні реалії кримінально-процесуальних відносин, а й перспективи їх подальшого демократичного розвитку. Новий КПК України має бути узгодженим як з іншими новими кодексами та законодавчими джерелами різних галузей права (цивільного, господарського, шлюбно-сімейного, банківського тощо), так і з основними новелами теперішнього КПК, тими змінами і доповненнями, які були внесені законодавцем у роки розвитку незалежності, особливо після прийняття 28 червня 1996 року Конституції України. За оцінками європейських експертів, розроблені у нас деякі процесуальні норми та інститути є більш демократичними за суттю, ніж європейські. Зокрема це стосується інституту потерпілого і законодавства щодо прокурорського нагляду в Україні, яке реально забезпечує захист прав людини. Про це йшлося на міжнародній науково-практичній конференції в Національній юридичній академії імені Ярослава Мудрого [7, 158]. Один з авторів розробки нового Кримінально-процесуального кодексу, провідний знавець кримінально-процесуального права професор М.М. Михеєнко в 1994 році писав: “Ми хочемо зробити такий Кримінально-процесуальний кодекс, щоб нарешті, врахувавши міжнародні стандарти прав і свобод людини, гарантувати права і свободи будь-якої особи, яка втягнута у сферу кримінального процесу [5, 46].

По-третє. За своїми концептуальними підходами до побудови кримінального судочинства окремі європейські країни суттєво відрізняються між собою. Так, кримінально-процесуальне право України писане і кодифіковане. Воно виступає тільки у вигляді законів, прийнятих Верховною Радою України. Юридичною базою для КПК є Конституція України, якій не відоме прецедентне право. Ні рішення Пленуму Верховного Суду України як вищої судової інстанції в системі загальних судів, ні накази, інструкції та розпорядження Генерального прокурора України, Міністра юстиції України чи керівництва інших державних відомств, до складу яких входять органи досудового розслідування або виконання судових рішень (МВС України, Служба безпеки України, Державний департамент з питань виконання покарань тощо), не є джерелом права, як скажімо, в Англії, де рішення Апеляційної Палати лордів з конкретних кримінальних справ є обов'язковими для інших судів під час вирішення ними аналогічних справ. Хоча із середини XIX ст. почалася офіційна публікація прецедентів загалом, її кримінально-процесуальне право не є кодифікованим. Англійський кримінальний процес є обвинувальним, в якому весь процес зумовлюється зусиллями обвинувача. Основна турбота щодо встановлення істини лягає на формально-рівноправні сторони – обвинувача й обвинуваченого, суд є лише арбітром у їх спорі. Виграш у цьому спорі залежить від професійної підготовки адвоката, який може знайти докази й перебороти супротивника завдяки знанням громіздких і заплутаних правових положень, накопичених протягом століть. У збереженні таких правил англійці вбачають основні гарантії їх свободи.

На відміну від Англії, у США кримінальний процес, як змагальний, серед своїх джерел, має і частково кодифіковане кримінально-процесуальне право. Крім того, паралельно існують кримінальне, кримінально-процесуальне право федерації і штатів. Джерелом кримінально-процесуального права виступають різноманітні джерела, як судові прецеденти, так і видані федеральними виконавчими органами підзаконні акти. Захисники – адвокати самі збирають докази, відбирають свідків з кожної сторони, оскільки на обвинувачення не покладено обов'язок об'єктивного всебічного і повного розслідування справи.

Кримінально-процесуальне право Франції є змішаним, в якому чітко розмежовуються стадії розслідування і судового розгляду. Особливістю цього процесу є те, що в ньому як орган дізнання діє прокуратура, якій допомагає судова, загальна і спеціальна поліція, а досудове слідство здійснюється слідчими суддями як органами досудового слідства першої інстанції. Другою інстанцією у досудовому слідстві є обвинувальна камера – орган, що невідомий більшості країн європейського континенту. Судовий процес побудовано на принципах гласності, усності, безпосередності та змагальності процесу.

У Німеччині діє кримінально-процесуальне право багато в чому подібне до системи кримінально-процесуального права нашої країни, оскільки засноване на принципах Римського права, з його розподілом на приватне і публічне право. Йдеться про такі принципи, як незалежність суддів; розподіл функцій обвинувачення та вирішення справ; створення самостійної прокуратури; гласність та усність судового розгляду; участь у кримінальному правосудді народних представників (шеффенів та присяжних); вільна оцінка доказів; захист прав та свобод особи від зловживання та свавілля у кримінальному судочинстві [6, 46].

Отже, у західноєвропейському кримінально-процесуальному праві загальним є особлива і вирішальна роль суду у вирішенні звинувачення і захисту прав людини. Судочинство має значимий процедурний характер як самодостатня і незалежна інстанція, що відіграє визначальну роль у всій правовій системі. Судовий процес максимально демократизований, у ньому беруть активну й рівноправну участь всі учасники процесу, де змагальність і гласність підкріплюються широко розвинутим законодавством, що має багатовікові традиції. Роль професіонала-юриста піднесена до рангу провідної сили. Щодо моральних засад судочинства, то вони побудовані на загальнолюдських принципах відстоювання прав і свобод громадян правової держави, хоча невпорядкованість і невизначеність ролей багатьох учасників процесу робить його дещо довільним, ускладненим, дорогим. Показово й те, що в багатьох країнах скорочене або взагалі відсутнє досудове слідство, що розумно поєднується у вирішенні справ різнопланове за процедурою суддівства (одноособове чи колегіальне) та інше, що забезпечує демократизм судочинства. Все це може бути розумно

використано новою кримінально-процесуальною системою України. Позитивним є те, що в проекті нового Кримінально-процесуального кодексу багато з цих положень вже враховані, але залишається безліч не вирішених проблем, що стосуються практичного забезпечення тих положень і законодавчих актів, які реально гарантують соціальний, правовий, матеріальний захист суддям та працівникам інших правоохоронних органів.

Закон України від 15 грудня 1992 року “Про статус суддів”, постановно вписує вимоги, обов’язки і гарантії, пов’язані з діяльністю суду та суддів. Але практика віддалена щодо втілення їх у життя. Пункт 3 ст. 3 цього ж Закону декларує, що держава “... гарантує фінансове та матеріально-технічне забезпечення суддів і судів...”, але впровадження цієї вкрай необхідної вимоги далеко від реального життя. У правовому розумінні давно вже назріло питання, про яке постійно говорять науковці, це розробка і прийняття Кодексу про судову владу в Україні, який свідчив би про вищий рівень законотворчості з цього питання. Відповідно до Конституції України в ньому можуть бути докладно врегульовані принципи питання організації і діяльності судової влади, пов’язані з формуванням корпусу судів, визначенням правового статусу суддів різних сфер і ланок судової системи, атестацією і дисциплінарною відповідальністю суддів, їх соціальним і матеріально-технічним забезпеченням, суддівським самоврядуванням, статусом і діяльністю допоміжного персоналу судів, державним захистом суддів і допоміжного персоналу .

Ще не так давно процесуальне законодавство покладало на суд обов’язок “... вжити всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного і об’єктивного дослідження обставин справи...” (ст. 22 КПК в редакції на 21 червня 2001 року). Сама по собі норма в такій редакції нічого неправосудного не передбачала. Але в дійсності, як відзначали практичні працівники сфери кримінальної юстиції, вона призводила до ситуації, коли суд у більшості справ змагався сам із собою або із стороною захисту, привласнивши собі функцію звинувачення. Це було зумовлено також тим, що на суд процесуальним законом до 29 червня 2001 року покладалися обов’язки, притаманні стороні звинувачення (проголошення обвинувального висновку на початку судового слідства, можливість постановлення обвинувального

вироку в ситуації, коли прокурор відмовився підтримувати державне обвинувачення тощо) [7, 97]. Нині це вже усунуто з національного кримінального процесу і під час судового розгляду створено певні умови для змагання сторін. Цей рішучий крок законодавця свідчить, що кримінально-процесуальне законодавство України розвивається за традиціями європейського правового гуманізму.

Список використаних джерел

1. Бринцев В.Д., Гавриш С.Т. Змагальність у кримінальному судочинстві як один з механізмів захисту прав і інтересів особи // Пробл. організації прокуратури і оптимізації її діяльності в сучасних умовах: Зб. наук. праць. – Х., 1998.

2. Гвоздік О.І. Можливості використання формалізованої дедукції в слідчій практиці // Філософські пробл. права та правоохоронної діяльності співробітників ОВС. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 1995.

3. Гуценко К.Ф., Головка Л.В., Филимонов Б.А. Уголовный процесс западных государств. – М.: Зерцало-М, 2001.

4. Дубинський А.Я., Михеєнко М.М., Шибіко В.П. Науково-практичний коментар КПК України // Бюл. законодавства і юридичної практики України. – 1995. – № 4–5.

5. Михеєнко М.М. Проблеми розвитку кримінального процесу в Україні: Вибрані твори. – К., 1999.

6. Молдован В.В., Молдован А.В. Порівняльне кримінально-процесуальне право. – К., 1999.

7. Проблеми організації прокуратури і оптимізації її діяльності в сучасних умовах: Зб. наук. праць. – Х., 1998.

Стаття надійшла до друку 10.05.2007 р.

УДК 351.753+623.428.3

Ігор Воронов –кандидат юридичних наук, доцент
кафедри кримінально-правових
дисциплін та профілактики злочинів
Академії управління МВС

ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ПНЕВМАТИЧНОЇ ЗБРОЇ В УКРАЇНІ

Чинне законодавство України не забороняє громадянам придбання, зберігання та передавання іншим особам пневматичної зброї калібру 4,5 мм незалежно від швидкості польоту кулі. Неврахування законодавцем характеристик сучасної 4,5 мм зброї призвело до її вільного обігу попри потенційну суспільну небезпеку, що створює сприятливі умови для вчинення правопорушень та злочинів.

Current laws allow Ukrainian people to use pneumatic weapon. Owners of airgun must recognize quarry and knowing when and where the safest circumstances arise for a quick kill. There is currently no license required in our country to sell or buy any airgun if it has caliber 4.5 and not more velocity than 100 meters per second. Airgun crime has not been counted as a firearms offence, but people who break the law should pay the penalties applicable. Some progress has been made on this issue in other countries and it is disappointing that we are not in the forefront of this global initiative.

Незадовільний стан правової регламентації обігу деяких предметів і речей, які мають потенційну суспільну небезпеку, але не належать до сфери дії дозвільної системи, справляє негативний вплив на гарантування правопорядку, захист прав і свобод людини. Яскравим прикладом цього є вільний обіг деяких зразків пневматичної зброї.

Попри суттєві технічні досягнення виробників пневматичної зброї в Україні та державах СНД, їхні вироби поки що не можуть на рівних конкурувати із закордонними зразками. За рахунок нових розробок початкова швидкість польоту кулі іноземного виробництва досягає принципово нових показників від 305 до 375 м/с [1, 18]. Отже, її вражаюча здатність виходить далеко за межі звичних для нас уявлень.

Аналіз норм вітчизняного законодавства щодо правового регулювання пневматичної зброї дозволяє зробити висновок, що вони є занадто сприятливими, що й зумовлює наявність численних потужних моделей закордонного виробництва на українському ринку.

Попит на пневматичну зброю в Україні зумовлений найширшим колом причин:

- можливість використання в різних сферах (самооборона, початкове навчання стрільбі, спортивна стрільба, полювання на деяких тварин, застосування з протиправною метою);
- невисока вартість;
- вільний продаж;
- можливість конструктивної модернізації або переробки.

Розглянемо їх докладніше.

Бажання мати пневматичну зброю у особистому користуванні зумовлене кількома чинниками, серед яких, зокрема, й традиційний стереотип сприйняття зброї як предмета, що втілює силу та мужність.

Пневматична зброя приваблива як перший “тренажер” для стрілецьких вправ. Посібники зі стрільби рекомендують починати снайперську кар’єру саме з неї [2]. Вона проста у користуванні й дозволяє ефективно відпрацьовувати прийоми влучної стрільби. Відсутність віддачі дозволяє зосереджуватись на плавності натискання спускового гачка, а незначна гучність пострілу не відволікає від утримання кінцевої фази прицілювання. Використання пневматичної зброї дозволяє легко виявити помилки, а навчання можна проводити навіть у мінімально достатніх умовах [3, 15]. Вартість самої зброї та набоїв роблять таке навчання цілком доступним.

Схожі чинники вплинули й на популярність пневматичної зброї у відповідних видах спорту.

З метою раціонального використання мисливських угідь, охорони диких тварин, а також середовища їх проживання полювання із застосуванням пневматичної зброї заборонено [4]. Не заборонені законом моделі пневматичної зброї, які сьогодні перебувають на українському ринку, дозволяють за своїми показниками потужності полювати (мається на увазі не юридичний, а технічний аспект) на деякі види птахів та тварин, а така її властивість як безшумність є привабливим

чинником використання. На відміну від полювання з вогнепальною зброєю значно спрощується процес придбання пневматики.

Попит на пневматичну зброю зумовлений також її доступною ціною і вільним продажем без обмежень, встановлених дозвільною системою (від 300 гривень).

Дозвільна система являє собою особливий порядок виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, обліку і використання спеціально визначених предметів з метою охорони інтересів держави та безпеки громадян [5]. Відповідно до чинних вимог завданням органів внутрішніх справ є запобігання порушенням порядку виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання пневматичної зброї калібру понад 4,5 мм та швидкістю польоту кулі понад 100 м/с [6]. Як бачимо, пневматична зброя калібру менше 4,5 мм незалежно від швидкості кулі не потребує дозволу на придбання та реєстрацію після здійснення такої купівлі. Торгівля такою зброєю та боєприпасами до неї не належить до господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню [7].

Суттєва зміна становища на ринку пневматичної зброї та перспективи подальшого розширення асортименту “пневматики” за рахунок імпорту вимагають прийняття правових рішень на випередження.

Законодавством встановлена лише адміністративна відповідальність за порушення правил його придбання, зберігання, перевезення, використання і реалізації (ст. 133, 174, 190 195 КУпАП). Така ситуація зумовлена тим, що встановлені параметри обігу пневматичної зброї у нашій державі відповідають вузьким завданням дозвільної системи органів внутрішніх справ. Кримінальна відповідальність за порушення порядку обігу пневматичної зброї, виключеної з вільного обігу, не передбачена, оскільки ст. 263 КК України не розглядає її як предмет злочину. Перевезення пневматичної зброї пасажирськими рейсами авіаційного транспорту дозволяється незалежно від калібру та початкової швидкості кулі. Вона перевозиться в розрядженому, розібраному (якщо це можливо) вигляді як зареєстрований багаж, у спеціальному переносному металевому контейнері з надійним замком у багажному відсіку повітряного судна у місці недоступному для пасажирів та екіпажу під час польоту. Упакована належним чином вона не підлягає візуальному огляду.

Фізичні особи пред'являють для перевезення пневматичну зброю в зачохленому, розрядженому та розібраному (якщо це можливо) вигляді. Контроль за безпекою такого багажу здійснюється за допомогою спеціальних технічних засобів. Дозвіл на ввезення із-за кордону та вивезення з України пневматичної зброї міністерствам та іншим центральним органам виконавчої влади, підприємствам, установам, організаціям, господарським об'єднанням, а також іноземним фірмам надає Департамент громадської безпеки МВС України на підставі міжнародних угод та договорів [8].

Зауважимо, що для перевезення вогнепальної, холодної зброї та боєприпасів у межах України фізичні особи під час реєстрації авіаквитків повинні пред'являти дозвіл на право зберігання та носіння кожної одиниці зброї, виданий відповідним органом внутрішніх справ або дублікат дозволу на придбання зброї з відміткою торговельної організації про реалізацію зброї. Закономірно постає питання, який документ необхідно пред'являти власникам пневматичної зброї. Припустимо, що це може бути технічний паспорт виробу, проте встановити за його допомогою будь-який зв'язок між власником та пневматичною зброєю неможливо, оскільки у ньому зафіксовано лише технічні характеристики, вимоги до зберігання та використання. Ідентифікаційних даних власника у документах на моделі, які перебувають у вільному продажу немає. Таким чином, відсутність у паспорті виробу даних власника, серійного номера документа й маркування на зброї створює трикутник невизначеності: власник – документ – зброя.

Аналіз правової регламентації обігу пневматичної зброї у США, Канаді, ФНР, Великій Британії, інших країнах Європи свідчить про те, що поліція намагається повністю взяти обіг пневматичної зброї під контроль. Наприклад, продаж зброї дозволено лише спеціальним установам, які мають ліцензію та зареєстровані у відповідному поліцейському відомстві. Придбати можуть лише особи, які досягли 18-річного віку й не стоять на обліку в поліції або медичному чи психіатричному закладі [9]. Після придбання відбувається реєстрація у відповідному поліцейському підрозділі, де й засвідчують особу власника та встановлюють початкову швидкість для порівняння зі швидкістю, заявленою виробником. Такі заходи безпеки почали

впроваджуватись після численних правопорушень і навіть вбивства за допомогою пневматичної зброї [10].

Аналіз стану обігу пневматичної зброї в Україні показує, що сьогоднішні тенденції в цій сфері, численні випадки поранень громадян значною мірою зумовлені недосконалістю нормативного врегулювання питань виробництва, володіння, зберігання, користування та розповсюдження сучасної пневматичної зброї, а також браком правового забезпечення контролю.

Список використаних джерел

1. Корецкий Д. Правовой режим пневматического оружия // Защита и безопасность. – 2000. – № 4.
2. Лучков Г.Б. Энциклопедия охоты. – 2003.
3. Беляков Д. Охота без пороха // Популярная механика. – 2005. – № 5.
4. Про мисливське господарство та полювання: Закон України від 22 лютого 2000 року № 1478-III.
5. Про затвердження Положення про дозвільну систему: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 1992 року № 576.
6. Про затвердження Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної і холодної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та зазначених патронів, а також боеприпасів до зброї та вибухових матеріалів: Наказ МВС України від 21 серпня 1998 року № 622.
7. Про ліцензування певних видів господарської діяльності: Закону України від 1 червня 2000 р.
8. Про затвердження Інструкції про порядок перевезення зброї та боеприпасів авіаційного транспорту: Наказ МВС України від 18 березня 2005 р. № 199.
9. Ел. ресурс.: <<http://www.pyramydair.com/site/articles/silencers/>>.
10. Ел. ресурс.: <<http://www.wessexscene.co.uk/article.php?sid=631>>.

Стаття надійшла до друку 11.05.2007

Організація та діяльність міліції України та поліції зарубіжних країн

УДК 347.513

Олег Лов'як –

кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін Академії управління МВС

ОСОБЛИВОСТІ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ В ХОДІ ПРОВЕДЕННЯ АНТИТЕРОРИСТИЧНИХ ОПЕРАЦІЙ

*Розглядаються особливості відшкодування шкоди, завданої антите-
рористичною діяльністю та співвідношення взаємних прав та обов'язків
осіб, які постраждали внаслідок терористичних актів.*

*The peculiarities of compensation of the damage done in the process of
antiterrorist activity and correlation of rights and obligations of the persons suffered
as the results of terrorist acts are considered in the article*

Процеси становлення України як незалежної суверенної правової держави поставили перед правоохоронними органами якісно нові завдання щодо забезпечення законності та правопорядку.

Аналіз міжетнічних конфліктів, які хвилюю накрыли пострадянські країни такі як Росія, Вірменія, Азербайджан, Грузія, Абхазія, Південна Осетія, Туркменістан, Таджикистан, Узбекистан та деякі інші свідчить, що їх головною причиною стало не вирішене протиріччя між двома взаємно усуваючими міжнародними принципами: правом націй на самовизначення і принципом цілісності території та непорушності кордонів [1].

Загрози для нашої держави з боку екстремістів останнім часом набирають реального змісту. У Криму простежується тенденція радикалізації структур кримсько-татарського національного руху. Положення про меджліс кримсько-татарського народу визначає “національно-державне визначення на своїй національній території”

(п. 2.1). У програмних документах національної партії “Адалет” передбачається створення загонів “аскерів” [2].

У цьому контексті стає зрозумілим, що міжнародні й національні проблеми, зумовлені протидією терористичним загрозам, є взаємопов’язаними. Для запобігання можливим проявам такої діяльності, слід узгодити дії на цих рівнях й налагодити своєчасне надходження та обмін інформацією про діяльність, наміри таких угруповань, створення відповідних спецпідрозділів та прийняття законодавчих норм відносно боротьби з тероризмом. У цьому аспекті зазначимо, що така діяльність проводиться. Так, наприкінці вересня 2004 року в Ліллегаммері (Норвегія) відбулась перепідготовча сесія для випускників Національної академії ФБР під гаслом “Протидія міжнародній організованій злочинності” за участю представників від України. Всі учасники сесії визнали, що міжнародний тероризм є “проблемою проблем” щодо протидії організованій злочинності. Представники ФБР ознайомили присутніх з новою контртерористичною структурою підрозділів цього відомства, зосередивши увагу на таких моментах:

- створення нових відділів, що займаються аналізом отриманих даних, налагодження обміну інформацією з ЦРУ, іншими федеральними правоохоронними агенціями та військовими;
- запровадження цілодобового чергування групи спеціального призначення, яка здатна миттєво здійснити виліт до будь-якої точки земної кулі;
- випробування віртуальної тренувальної системи протидії тероризму та ін. [3, 26].

Законодавчо недостатньою є розробка питання захисту та правового статусу осіб, які опинилися в зоні впливу соціально-політичного конфлікту, співвідношення взаємних прав та обов’язків осіб, які постраждали від терористичних актів та органів державної влади, а також правомірного заподіяння майнової шкоди працівниками правоохоронних органів під час проведення антитерористичних операцій та механізму їх відшкодування в період реформування національного законодавства. “Однією з цілей під час вчинення терористичних актів є бажання терористів змусити державу застосувати до них найжорстокіші засоби покарання, що за певних обставин може призвести до

порушень прав людини” [1, 210]. У свою чергу, Закон України “Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю”, де йшлося про відповідальність чи відшкодування шкоди прямої норми не передбачає, але у п. 4 ст. 22 зазначає: “фізичні та юридичні особи мають право в порядку, встановленому законодавством України, оскаржити до суду дії співробітників спеціальних підрозділів з боротьби з організованою злочинністю та інших органів, зазначених у ст. 5 цього Закону, які вони вважають неправомірними” [4]. У ст. 25 Закону України “Про міліцію” передбачено, що працівник міліції у межах повноважень, наданих цим Законом та іншими законодавчими актами, самостійно приймає рішення і несе за свої протиправні дії або бездіяльність дисциплінарну чи кримінальну відповідальність. При порушенні працівником міліції прав і законних інтересів громадянина міліція зобов’язана вжити заходів до поновлення цих прав, відшкодування завданих матеріальних збитків, на вимогу громадянина публічно вибачитися. Працівник міліції, який виконує свої обов’язки відповідно до наданих законодавством повноважень та у межах закону, не несе відповідальності за завдані збитки. Такі збитки компенсуються за рахунок держави. Дії працівника міліції можуть бути оскаржені у встановленому порядку до органів внутрішніх справ, суду або прокуратури. Службова особа міліції, яка порушила вимоги закону або неналежно виконує свої обов’язки, несе відповідальність у встановленому порядку [5].

Вважаємо за потрібне надати власну оцінку законодавчому обґрунтуванню положень, що містяться в цій нормі закону.

По-перше, ч. 1 ст. 25 передбачає за протиправні дії дисциплінарну чи кримінальну відповідальність. Настання відповідальності за непередбачені законом дії є логічним елементом структури норми права. У цьому випадку в законі чітко визначено два види відповідальності, виключаючи тим самим цивільно-правову відповідальність.

Частина 2 цієї самої статті передбачає, що в разі порушення працівником міліції прав і законних інтересів громадян міліція зобов’язана вжити заходів з відновлення цих прав, відшкодування завданої майнової шкоди. Під час застосування норм ст. 25 Закону України “Про міліцію” можуть виникнути труднощі в тлумаченні терміна “вжити заходів з відшкодування завданої шкоди”. Для їх подолання необхід-

но встановити чи збігається зміст понять “вжити заходів” та “відшкодувати шкоду”. Якщо ні, слід з’ясувати стосовно кого повинні вживатися заходи та у які терміни. Як бачимо, ст. 25 Закону України “Про міліцію” не стільки вирішує питання відшкодування шкоди, скільки породжує додаткові суперечності.

По-друге, ч. 3 ст. 25 гарантує працівникові правоохоронного органу недоторканість. “Працівник міліції, який виконує свої обов’язки відповідно до наданих законодавством повноважень та у межах закону, не несе відповідальності за завдані збитки”. Можна зробити висновок, що положення цивільного законодавства, яке регулює значну сферу людських відносин, зовсім не враховувалось при обговоренні й прийнятті Закону України “Про міліцію”.

По-третє, “завдані працівником збитки компенсуються за рахунок держави”. Це нормативне положення статті закону виключає притягнення до цивільно-правової відповідальності особисто працівника правоохоронного органу. Цілком можна погодитись з думкою І.А. Бірюкова, що було б доцільним положення про відшкодування шкоди у ст. 25 Закону України “Про міліцію” сформулювати таким чином: “відшкодування шкоди, завданої працівником міліції громадянам та юридичним особам, проводиться на підставі і в порядку, передбаченому цивільним законодавством та іншими нормативними актами, з урахуванням специфіки діяльності органів внутрішніх справ” [6, 10].

У разі проведення антитерористичної операції керівник оперативного штабу спільно з відповідними органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування організовує надання допомоги потерпілим, визначає заходи щодо усунення та мінімізації наслідків терористичного акту, організовує їх здійснення. Зауважимо, що дії працівника ОВС під час виконання покладених на нього завдань зі знешкодження терористичних проявів можуть супроводжуватися відсутністю свободи вибору більш сприятливих обставин та шляху до поставленої мети.

Перелік таких обставин давати недоцільно, оскільки кожна оперативна ситуація моделює свої обставини. Так, А.Я. Волков наголошує, що питання про відшкодування шкоди в подібних випадках слід вирішувати залежно від наявності чи відсутності складу цивільного

правопорушення [7]. У цьому випадку психологічні чинники нестандартності та швидкоплинності подій відіграватимуть головну роль у формуванні складу цивільного правопорушення.

Під час виконання професійних дій високого ступеня відповідальності, що потребують пошуку нестандартних варіантів виходу з напруженої ситуації, спостерігаються такі явища: розгубленість (24 відсотки), зниження координованості й точності рухів (29,85 відсотка), уповільнення реакції (27 відсотків), порушення логіки міркувань (18 відсотків), зниження критичності мислення (11 відсотків), розлади сприймання і уваги (8,9 відсотка). За даними опитування проведеного МВС РФ, під час припинення масових безчинств, вимогами закону керувались 32 відсотки працівників, приблизно 40 відсотків виходили з власних моральних принципів, 8 відсотків визначали свою поведінку як таку, що детермінувалась самозбереженням [8].

Відшкодування шкоди, заподіяної громадянам терористичним актом, проводиться за рахунок коштів Державного бюджету України відповідно до закону та з наступним стягненням суми цього відшкодування з осіб, якими заподіяно шкоду, в порядку, встановленому законом. Відшкодування шкоди, заподіяної організації, підприємству або установі терористичним актом, проводиться в порядку, визначеному законом.

Правоохоронні органи на вимогу громадянина повинні вживати заходів з відшкодування завданої йому шкоди. Зазначені органи зобов'язані роз'яснити громадянину, як того вимагає Кримінально-процесуальний кодекс України, порядок відновлення порушених прав та вжити відповідних заходів. Згідно зі ст. 28 КПК України особа, яка зазнала матеріальної шкоди від злочину, має право під час провадження у кримінальній справі пред'явити до обвинуваченого або до осіб, які несуть матеріальну відповідальність за дії обвинуваченого, цивільний позов, що розглядається судом разом з кримінальною справою [9]. Слід погодитись з думкою В.М. Тертишного щодо недосконалості цивільного позову, оскільки він не окреслює підходи до захисту честі та гідності людини, захисту права інтелектуальної власності, відшкодування моральної шкоди, заподіяної злочином [10]. З іншого боку, за наявності достатніх даних про те, що злочинном завдана матеріальна шкода або зазнали витрат заклади охорони

здоров'я на стаціонарне лікування потерпілого від злочину, орган дізнання, слідчий, прокурор, суд зобов'язані вжити заходів для забезпечення цивільного позову (ст. 29 КПК України). Проте згідно зі ст. 49 КПК України потерпілим визнається особа, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду. Тобто бачимо наявність трьох видів шкоди, а цивільний позов спрямований на відшкодування лише двох видів шкоди. Отже, на відміну від Цивільного, Кримінально-процесуального законодавства не містить принципу повного відшкодування шкоди, а передбачає таке відшкодування в загальних рисах.

За таких обставин, привертає увагу ст. 1172 ЦК України, відповідно до якої юридична або фізична особа відшкодовує шкоду, завдану їм працівником під час виконання ним своїх трудових (службових) обов'язків. Суб'єкт відповідальності у цій статті визначений родовим поняттям "організація". У ній відсутнє посилання на особливості структури організації, не виділяється визначена сфера діяльності відповідального суб'єкта й специфіка виконуваних ним функцій. Тому до суб'єктів відповідальності можуть бути віднесені будь-які види організацій, у тому числі органи внутрішніх справ. Встановлюючи підстави відповідальності за шкоду, заподіяну працівником юридичної або фізичної особи, законодавець передбачає такі особливості складу даного цивільного правопорушення:

- наявність трудових правовідносин між суб'єктом, зобов'язаним відшкодувати шкоду, та безпосереднім її заподіювачем;
- заподіяння шкоди працівником під час виконання ним трудових (службових) обов'язків.

Правовий зв'язок між юридичною чи фізичною особою та працівником втілюється в трудових відносинах незалежно від їх характеру: постійні, тимчасові, сезонні або виконання іншої роботи за трудовим договором (контрактом); у цивільно-правових підрядних відносинах; у відносинах участі (членства) у підприємницьких товариствах чи кооперативах і в службових правовідносинах, що є характерними для різних видів службовців. Під виконанням трудових (службових) обов'язків необхідно розуміти виконання працівником роботи, обумовленої трудовим договором (контрактом), розпорядчим актом разово або тимчасово на території юридичної чи фізичної особи та поза нею протягом робочого часу. Це можуть бути дії виробничого,

господарського, технічного й іншого характеру, виконання яких безпосередньо належить до службових обов'язків працівника.

У цьому делікті слід розмежовувати особу, яка безпосередньо заподіяла шкоду, та особу, яка має нести відповідальність. Так, безпосереднім заподіювачем шкоди ЦК України називає працівника (службовця), підрядника й учасника (члена) підприємницького товариства чи кооперативу. А відповідальність за дії таких осіб покладається відповідно на юридичну чи фізичну особу, з якою заподіювач шкоди перебуває в трудових (службових) відносинах, замовника за договором підряду та підприємницькі товариства, кооперативи, учасником (членом) яких він є. Цей підхід до відшкодування шкоди не означає повне звільнення працівника, підрядника чи учасника підприємницького товариства або кооперативу від відповідальності. Відповідно до ч 1 ст. 1191 ЦК України, відшкодувавши шкоду, юридична чи фізична особа має право зворотної вимоги (регресу) до винної особи в розмірі виплаченого відшкодування, якщо інший розмір не встановлено законом.

Зазначимо, що специфіка відповідальності за ст. 1172 ЦК України проявляється в тому, що заподіювач шкоди, по-перше, має особливе правове становище – він перебуває в службових відносинах з певною організацією, тому необхідно встановити, що шкода завдана службовою особою саме цієї організації, а не іншою особою; по-друге, він наділений цією організацією певними повноваженнями, характер яких проявляється видом виконуваних обов'язків при завданні шкоди [11].

Підкреслимо, що працівники органів внутрішніх справ завдають шкоду громадянину, не тому що вони цього прагнуть (прямий умисел), а тому що діють недостатньо продумано, часом забуваючи про уважне ставлення до охоронюваних інтересів громадян, ставлячи на перше місце інтереси служби. Крім того законодавча база в нашій державі не є достатньо дієвою та досконалою. Науково-технічний прогрес ставить великі вимоги до всіх професій, насамперед тих, які пов'язані з використанням особливо небезпечних приладів, машин тощо. Досліджуючи спеціальні умови цивільно-правової відповідальності стосовно діяльності ОВС, вбачається необхідним наголосити на посиленні відповідальності за вчинення дій через неосвіченість.

Таке формулювання було б застереженням для тих, хто, усвідомлюючи свій низький професійний рівень, береться за роботу, яка потребує високої професійної кваліфікації.

З іншого боку, виконання спеціального завдання спрямованого на попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи, що є виконанням службового обов'язку, має дещо специфічний характер вчинюваних дій. Так, Закон України “Про організаційно-правові заходи боротьби з організованою злочинністю” регламентує систему органів та державних структур для боротьби з організованою злочинністю. Оскільки організована злочинність – це сукупність злочинів, що вчиняються у зв'язку зі створенням та діяльністю організованих злочинних угруповань, то і боротьба з такими проявами повинна здійснюватись державою (системою органів – ст. 5 зазначеного вище Закону). Виходячи з цього міркування, постає питання доцільності відшкодування шкоди, завданої виконанням спеціального завдання спрямованого на попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи, покласти на організацію, враховуючи, що таких організацій, згідно із законом, декілька. На наш погляд, таке відшкодування доцільно покласти на державу, адже держава виступає у таких відносинах гарантом їх належного забезпечення.

У статті 22 Закону України “Про боротьбу з тероризмом” передбачено: “якщо під час проведення антитерористичної операції вимушено заподіяна шкода життю, здоров'ю і майну терористів, військовослужбовці та інші особи, які брали участь в антитерористичній операції, звільняються від відповідальності за цю шкоду відповідно до законів України” [12]. Зміст визначеної норми дозволяє констатувати, що Закон не передбачає відшкодування громадянам та юридичним особам шкоди, завданої під час проведення антитерористичної операції особами, які проводили ці спецоперації, а прямо вказує на звільнення від відповідальності за заподіяння шкоди майну терористів. У статті 19 Закону також передбачено, що “відшкодування шкоди, заподіяної громадянам терористичним актом, провадиться за рахунок коштів Державного бюджету України відповідно до закону та з наступним стягненням суми цього відшкодування з осіб, якими заподіяно шкоду, в порядку, встановленому законом. Відшкодування шко-

ди, заподіяної організації, підприємству або установі терористичним актом, провадиться в порядку, визначеному законом” [12].

З окресленої норми випливає висновок, що основним відповідачем за заподіяння шкоди є терорист або терористична організація, але про осіб, які діяли в складі спецгруп з припинення терористичної діяльності мова не йде, отже, виникає певна невідповідність аналізованого Закону цивільно-правовим нормам.

Але й така постановка питання потребує певного переосмислення, оскільки у більшості країн дальнього зарубіжжя створені певного роду державні фонди та широка мережа страхувальних організацій. Не останню роль в цьому процесі відіграє Закон України від 7 березня 1996 року (зі змінами у 2005 році) “Про страхування”, що спрямований на захист майнових інтересів громадян та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), а також Постанова Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2002 року “Про затвердження Порядку і правил проведення обов’язкового страхування цивільної відповідальності суб’єктів господарювання за шкоду, що може бути заподіяна пожежами та аваріями на об’єктах підвищеної небезпеки...” та спрямована на забезпечення відшкодування шкоди, заподіяної життю, здоров’ю та майну третіх осіб, а також доквітлю, внаслідок пожеж, аварій на об’єктах підвищеної небезпеки [13, 14]. Цікавим є біполярне трактування основ страхування перерахованих вище нормативних актів. Привертає увагу ст. 26 Закону України “Про страхування”, в якій говориться, що “...підставою відмови страховика у здійсненні страхових виплат або страхового відшкодування є:

- навмисні дії страхувальника або особи, на користь якої укладено договір страхування, спрямовані на настання страхового випадку. Зазначена норма не поширюється на випадки пов’язані з виконанням ними громадянського чи службового обов’язку, в стані необхідної оборони (без перевищення її меж) або захист майна, життя, здоров’я, честі, гідності та ділової репутації...”.

Згадана вище Постанова КМУ у п. 13 передбачає, що “страховик має право відмовити у виплаті страхового відшкодування у випадках, передбачених ст. 26 Закону України “Про страхування”, а також у разі: коли шкоду, заподіяну внаслідок стихійного лиха, неможливо було передбачити; коли страховий випадок стався внаслідок воєнних

дій, масових заворушень, порушень громадського порядку, терористичного акту. Таким чином, страхові виплати не передбачаються за умов скоєння терористичного акту, хоча й дії учасників антитерористичної операції носять правомірний характер, оскільки така діяльність відбувається в межах понять “громадський” або “службовий” обов’язок”.

У цьому аспекті слушною є думка І. Малютіна щодо створення в Україні громадського фонду для відшкодування шкоди, завданої власності потерпілого, кошти якого повинні формуватись за рахунок благодійних внесків та розробка надійного та дієвого пакету документів, що відображали б особливості розрахунку, умови й розміри компенсаційних виплат потерпілим від злочинів [15, 62-67].

З метою мінімізації наслідків майнового характеру під час проведення антитерористичної операції керівники ОВС, а також працівники спеціальних підрозділів повинні усвідомлювати, що:

- 1) заподіяння майнової шкоди під час проведення антитерористичних операцій (або здійсненні служби) – це особливий вид цивільно-правових відносин, що характеризується наступними ознаками:
 - а) однією з сторін таких правовідносин є представник влади або уповноважена (наділена владними функціями) особа;
 - б) заподіяння шкоди має здебільшого правомірний характер і є результатом конфлікту інтересів між терористом, громадянином (юридичною особою) та представником влади;
 - в) такого роду цивільні правовідносини містять неповний (усічений) склад цивільного правопорушення, за якого можуть бути відсутні основні його складові;
 - г) такі відносини характеризуються як загальними ознаками (умовами) цивільного делікту, так і спеціальними, що притаманні діяльності правоохоронних органів або іншим силовим структурам (швидкоплинність ситуації, екстримальність та інше);
 - д) відшкодування заподіяних збитків може здійснюватись за рахунок установи чи організації, де працює особа, що заподіяла майнову шкоду;

- е) реалізація цивільно-правової відповідальності до такого роду відносин характеризується принципом диспозитивності. Вимагати відповідальності – це право, а не обов'язок суб'єкта цивільних правовідносин.
- 2) службова діяльність працівників ОВС здійснюється в складних, конфліктних умовах, за значного психічного та фізичного навантаження, під час вирішення службових завдань, пов'язаних з людським фактором, тобто з бажаннями, потребами;
- 3) проведення антитерористичних операцій передбачає випадки правомірного заподіяння шкоди (необхідна оборона, крайня необхідність).

Список використаних джерел

1. Ліпкан В.А., Никифорчук Д.Й., Руденко М.М. Боротьба з тероризмом. – К.: Знання України, 2002.
2. Антипенко В.А. Тероризм та іслам: зв'язок мимоволі // Держава і право: Зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. – 1999. – Вип. 4.
3. Протидія організованій злочинності // Міліція України 2004. № 11.
4. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України від 30 червня 1993 року // ВВР України. – 1993. – № 35. – Ст. 358.
5. Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 року № 565-ХП // ВВР України. – 1991. – № 4. – Ст. 20.
6. Цивільне право України. Особлива частина. Недоговірні зобов'язання: Навч. посіб. / І.Е. Берестова, С.С. Бичкова, І.А. Бірюков та ін.; За заг. ред. С.С. Бичкової. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2005.
7. Волков А.Я., Паращенко В.Н., Колбасин Д.А. Юридическая ответственность работников милиции за вред причиненный гражданину или организации: Учеб. пособие – Минск: ВШ МВД СРСР, 1991.
8. Юридична психологія: Підручник / За ред. Я.Ю. Кондратьєва. – К.: Ін Юре, 2000.
9. Науково-практичний коментар Кримінально-процесуального кодексу України: За станом законодавства та Постанов Пленуму

Верховного Суду України на 15 серпня 1997 року / М.М. Михеєнко, В.П. Шибіко, А.Я. Дубинський; Відпов. ред. В.Ф. Бойко, В.Г. Гончаренко. – К.: Юрінком Інтер, 1997.

10. Тертишний В.М. Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України. – К.: А.С.К., 2002. – (Нормативні документи та коментарі).

11. Цивільний кодекс України: Коментар. Видання друге зі змінами за станом на 15 січня 2004 року – Х.: ТОВ “Одісей”, 2004.

12. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20 березня 2003 року № 638-IV // ВВР України. – 2003. – № 25. – Ст. 180.

13. Про страхування: Закон України від 07 березня 1996 року // ВВР України. – 1996. – № 18. – Ст. 78.

14. Про затвердження Порядку і правил проведення обов’язкового страхування цивільної відповідальності суб’єктів господарювання за шкоду, яка може бути заподіяна пожежами та аваріями на об’єктах підвищеної небезпеки, включаючи пожежовибухонебезпечні об’єкти та об’єкти, господарська діяльність на яких може призвести до аварій: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2002 року № 1788 // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 47. – Ст. 2163.

15. Малютін І. Проблеми відшкодування шкоди потерпілим державою // Право України. – 2002 р. – № 10.

Стаття надійшла до друку 18.05.2007 р.

УДК 351.745

Іван Братков –

кандидат юридичних наук, доцент,
начальник ад'юнктури, професор
кафедри адміністративного права
та організації адміністративної ді-
яльності Академії управління МВС;

Олександр Янків –

старший викладач кафедри такти-
ко-спеціальної підготовки Академії
управління МВС

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ ПРОБЛЕМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОСОБИСТОЇ БЕЗПЕКИ ПРАЦІВНИКІВ МІЛІЦІЇ УКРАЇНИ

У статті розглянуто організаційно-правові питання забезпечення особистої безпеки працівників міліції. Автори дають своє бачення поняття особистої безпеки та її структуру і приходять до висновку щодо необхідності внесення доповнень до Закону України "Про міліцію".

The article deals organizational and legal questions of coordination of personal security of militiamen of Ukraine. The authors gives his point of view of the since of the personal security of militiamen and its structure and comes to the conclusion that some changers should be added to the Law of Ukraine "About Militia".

За сучасних умов діяльності органів внутрішніх справ питання забезпечення особистої безпеки працівників міліції під час виконання оперативно-службових завдань є вкрай актуальним.

Проведене нами дослідження статистичних даних свідчить, що від 7 до 12 відсотків працівників органів внутрішніх справ гинуть, зазнають тяжких фізичних та психічних травм під час виконання службових обов'язків. Діяльність працівників міліції пов'язана з ризиком та екстремальними ситуаціями, тому втрати особового складу є неминучими, але зниження їх до мінімального рівня є першочерговим завданням. Крім правового забезпечення потрібно створювати необхідні умови для безпечного виконання працівниками органів внутрішніх справ професійних обов'язків, здійснювати якісну під-

готовку молодих фахівців та подальше удосконалення професійної майстерності.

Численні факти злочинних зазіхань на життя і здоров'я працівників ОВС України під час виконання ними службових обов'язків (причому останні досить часто виступають безпосереднім об'єктом нападу або ж перешкодою на шляху досягнення основної злочинної мети) потребують теоретичного аналізу і детальної розробки обґрунтованих науково-практичних рекомендацій щодо забезпечення їх особистої безпеки. Однак, ця проблема у сучасній спеціальній літературі практично не представлена, що зумовлює необхідність у визначенні та висвітленні її базових понять.

На думку деяких науковців особиста безпека – це система організаційно-правових, фізичних і тактико-психологічних заходів, що дозволяють забезпечити збереження життя та здоров'я працівника ОВС та підтримання високого рівня ефективності його професійних дій [1, 2].

Особиста безпека насамперед ґрунтується на достатньому рівні професійно-психологічної готовності працівника.

Професійно-психологічна готовність працівника – це сукупність якостей і властивостей особистості, що зумовлює стан змобілізованості психіки, налаштованість на найбільш доцільні, активні та рішучі дії в складних чи небезпечних для життя і здоров'я умовах виконання службових обов'язків. Ми вважаємо, що особиста безпека є результатом реалізації комплексу заходів, спрямованих на зниження рівня професійного ризику до реально можливого мінімуму, що дозволяє гарантувати збереження життя і здоров'я, нормального психічного стану та дієздатності працівника міліції під час ефективного вирішення оперативно-службових завдань.

На наш погляд, особиста безпека визначається специфікою умов, змісту та форм професійної діяльності; ступенем професійної захищеності працівника, у тому числі – наявністю спеціальних заходів організаційно-правового, управлінського та матеріально-технічного характеру; рівнем професійно-психологічної підготовленості працівника і наявністю у нього спеціальних знань та вмінь щодо забезпечення особистої безпеки під час вирішення професійних завдань або у ситуаціях, пов'язаних з професійною діяльністю.

Аналіз оперативно-службової діяльності працівників ОВС, відповідно до чинного законодавства України, дозволяє виділити головні напрями забезпечення особистої безпеки працівників ОВС у переважній більшості ризикованих оперативно-службових ситуацій. Такими напрямами слід вважати формування:

- тактико-психологічних прийомів забезпечення безпеки під час затримання правопорушників та взаємодії з об'єктами професійної діяльності;
- вмінь і навичок протидії шантажу та провокаціям;
- вмінь і навичок безпечної поведінки, спілкування на службі та в побуті;
- вмінь безпечного вирішення конфліктних ситуацій;
- психологічної готовності до застосування прийомів і заходів фізичного впливу;
- психологічної готовності до застосування зброї на ураження.

Таким чином, безпека працівника ОВС складається з таких блоків: організаційно-правовий – комплекс об'єктивних передумов для ефективного та безпечного здійснення професійної діяльності; мотиваційно-особистісний – достатній рівень психологічної готовності діяти в умовах “на виживання”, тобто дотримання норм, правил і спеціальних процедур, що гарантують особисту безпеку.

Суб'єктами першого блоку є відповідні державні інституції (Кабінет Міністрів України, Міністерство фінансів України, МВС України та ін.), головним завданням яких є науково обґрунтована реалізація правових, економічних, матеріально-технічних та інших можливостей, що надані державою для забезпечення захисту як системи в цілому, так і її конкретних працівників. Значну роль відіграє МВС України і в питаннях забезпечення соціально-психологічної захищеності: формує позитивний імідж міліції через засоби масової інформації та суспільні організації, створює у колективах ОВС сприятливу соціально-психологічну атмосферу, удосконалює стиль керівництва тощо.

Також суб'єктами першого блоку виступають керівники органів і підрозділів ОВС, які для ефективного вирішення питань особистої безпеки працівників повинні: аналізувати організаційно-правові та соціально-економічні умови здійснення правоохоронної діяльнос-

ті та чинники, що визначають реальний рівень професійного ризику; формулювати та подавати пропозиції до відповідних державних структур щодо підвищення рівня захищеності і безпеки працівників, забезпечувати впровадження науково-практичних розробок із зазначеної проблеми; здійснювати результативні контакти з державними органами (у тому числі з іншими правоохоронними органами і органами юстиції), громадськими і приватними організаціями та об'єднаннями, засобами масової інформації, населенням з метою забезпечення вищого рівня професійної захищеності і безпеки працівників; мобілізувати наявні економічні і матеріально-технічні можливості для підвищення рівня особистої безпеки працівників ОВС; приймати спеціальні управлінські рішення з метою підвищення рівня професійної захищеності та безпеки; організувати навчання працівників ОВС стратегії та тактиці; ознайомлювати із засобами забезпечення особистої безпеки як у системі бойової та службової, так і в системі професійно-психологічної підготовки (відповідно до Концепції психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності підрозділів органів внутрішніх справ України).

Суб'єктами другого блоку є працівники ОВС. Для забезпечення особистої безпеки вони повинні: знати і неухильно виконувати відповідні директивні вказівки керівництва МВС, ГУМВС; знати основні тактико-спеціальні та психологічні прийоми забезпечення особистої безпеки у різноманітних ситуаціях професійної діяльності; уміти аналізувати і узагальнювати досвід безпечної поведінки колег та інших працівників у екстремальних умовах оперативно-службової діяльності; знати, застосовувати і творчо збагачувати тактику, прийоми і засоби забезпечення особистої безпеки та безпеки колег.

Слід наголосити, що будь-які організаційно-правові матеріально-технічні, управлінські та інші заходи не можуть бути ефективними без усвідомлених і цілеспрямованих зусиль самого працівника.

Передусім – це діяльність з підвищення свого професійного рівня, активне осмислення професійного досвіду своїх колег. Крім цього, необхідно постійно вивчати і удосконалювати стратегію, тактику, засоби і прийоми забезпечення особистої безпеки, особливо якщо йдеться про виконання оперативно-службових завдань в екстремальних умовах. І, найголовніше, слід не тільки засвоювати такі знання і

уміння, а й формувати готовність до їх реалізації під час вирішення оперативно-службових задач.

Аналіз загального масиву спецповідомлень про надзвичайні події з фізичними наслідками за період 2000–2006 років дозволив виділити низку найпоширеніших, типових ситуацій, у яких відбуваються тимчасові чи безповоротні втрати особового складу [3, 4, 5, 6].

Динаміка випадків надзвичайних подій з фізичними ушкодженнями чи загибеллю працівників дає підстави зробити такі висновки: *по-перше*, загальна тенденція до збільшення частоти надзвичайних подій з фізичними наслідками, що виявляється вже після трьох років роботи в органах внутрішніх справ, аналогічна зареєстрованій у дослідженнях попередніх років і певним чином пов'язана з феноменом психологічної професійної деформації; *по-друге*, відносно стабільний рівень фізичного травматизму у діапазонах 3–10 та більше 10 років стажу роботи в ОВС, очевидно, свідчить про брак ефективної системи заходів з перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників ОВС. На користь останнього припущення свідчать і абсолютні, і розрахункові дані щодо рівня надзвичайних подій з фізичними наслідками у працівників зі стажем роботи до року, тобто тих, які нещодавно закінчили початкову підготовку, мають щойно набуті навички і дотримуються правил безпеки.

Визначено, що в загальній структурі втрат як і раніше переважає кількість надзвичайних подій з фізичними наслідками виникає під час: дорожньо-транспортних пригод; затримання правопорушників та злочинців; раптового нападу та фізичній протидії з боку правопорушників.

При цьому приблизно у 60–70 відсотків випадків має місце комбінація чинників травмування, наприклад, фізична протидія і використання зброї злочинцем під час його затримання. Залишаються невинувато високими показники травматизму та загибелі працівників у побуті, частка яких становила від 18 до 22 відсотків [7, 4].

За частотою виникнення надзвичайних подій, які призвели до загибелі працівників ОВС, перші три місця посідають: ДТП на особистому транспорті; ДТП на службовому транспорті; раптовий напад однієї чи більше осіб.

Фізичні ушкодження виникали під час: фізичної протидії правопорушників; затримання однієї чи більше осіб; ДТП на особистому транспорті.

Особиста безпека працівника значною мірою залежить від психологічних чинників, що передують небезпечній ситуації або безпосередньо формують її. Серед них вирішальним є психологічна готовність працівника до професійно-ефективних і, водночас, безпомилково безпечних дій.

З огляду на специфіку професійної діяльності міліції, необхідно враховувати і такий показник, як випадкові втрати особового складу, тобто такі, що сталися в ситуаціях, які не можуть бути передбачені чи усвідомлені людиною. Виявилось, що майже третина випадків поранень та загибелі працівників ОВС відбувалася у ситуаціях запланованих дій, до яких слід віднести і випадки суїциду (разом 37 відсотків); фізичні втрати у несподіваних та випадкових ситуаціях загалом склали 40 відсотків[7, 4].

Очевидно, що рівень професійної підготовки для безпечного виконання службових обов'язків не відповідає вимогам сьогодення і потребує докорінного покращання.

За цих умов не є стовідсотково повною інформація щодо випадків травматизму чи загибелі працівників при "інших" обставинах, тобто не пов'язаних із виконанням службових обов'язків. Це насамперед стосується надзвичайних подій у побуті. Інформація щодо відповідних видів подій обмежується лише врахуванням випадків суїциду, ДТП, раптових нападів та несподіваної смерті внаслідок соматичних захворювань.

Особливості надзвичайних подій, що закінчилися пораненнями працівників проявилися у ситуації запланованих дій – частка поранених при спільних діях (23 відсотки) значно перевищує частку поранених працівників, які були наодинці (9 відсотків), також частіше реєструються фізичні ушкодження під час некваліфікованих дій у парі (у складі групи). У ситуаціях випадковості чи несподіваності показники поранень не відрізняються. Таким чином, вищенаведене дає підставу для висновку щодо наявності суттєвих вад у професійній підготовці працівників саме для спільних дій у виконанні службових обов'язків.

Як і у попередні роки, загибель працівників ОВС в більшості випадків не пов'язана з виконанням службових обов'язків, тоді як розподіл надзвичайних подій з фізичними ушкодженнями має зворотну тенденцію. Так само реєструються непоодинокі випадки втрат особового складу під час прямування до дому чи до місця служби, що, враховуючи специфіку діяльності працівника міліції, дозволяє розглядати їх як надзвичайні події, пов'язані з травматизмом та загибеллю особового складу під час виконання службових обов'язків.

За видами подій і обставинами типи надзвичайних подій мало чим відрізняються від суто службових, окрім двох, важливих з точки зору особистої безпеки працівника: відсутність табельної зброї, засобів індивідуального захисту і зв'язку; на шляху додому – виснаженість і втома працівника наприкінці робочого дня чи чергування.

Статистичні дані загальної кількості випадків фізичного травматизму та загибелі працівників свідчать про необхідність подальшого удосконалення дієвих управлінських заходів МВС України щодо запобігання цим негативним явищам.

Першочергової уваги щодо вжиття невідкладних заходів підвищення безпеки професійної діяльності насамперед потребують патрульно-постова служба міліції, служба дільничних інспекторів, державна автомобільна інспекція і карний розшук.

Необхідно зосередити увагу на проведенні профілактично-виховних заходів щодо запобігання втратам особового складу у побуті.

Для кожної конкретної ситуації неможливо дати єдино правильний алгоритм дій, проте дотримуючись у службовій діяльності основних порад, запропонованих у роботі, можна сподіватись на безпечну працю та збереження життя і здоров'я працівників органів внутрішніх справ, а також забезпечення їх захищеності у службових і поза-службових небезпечних ситуаціях.

Крім того, доцільно внести в Закон України "Про міліцію" розділ, який би відображав особисту безпеку працівників міліції з урахуванням обставин сьогодення.

Список використаних джерел

1. Ануфрієв М.І., Кондратьєв Я.Ю. Забезпечення особистої безпеки працівників ОВС при виконанні службових обов'язків. Навч.-практ. посіб. – К., 1999.
2. Папкин А.И. Личная безопасность сотрудников ОВД. – М., 1996.
3. Про заходи щодо забезпечення особистої безпеки персоналу та підвищення його професійного рівня: Вказівка МВС України від 10 серпня 2004 року № 716.
4. Аналітична довідка щодо травматизму, загибелі особового складу ОВС при виконанні службових обов'язків. – К., 2002.
5. Аналітичний огляд стан та вдосконалення організації проведення спеціальних операцій службами і підрозділами органів внутрішніх справ України в сучасних умовах / Під. ред. А.І. Пясецького. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2000.
6. Криволапчук В.О. Особиста безпека. – К.: ВПЦ при МВС України, 2006.
7. Про виконання вимог Комплексної програми вдосконалення бойової та психологічної підготовки у 2006 році і про стан транспортної дисципліни в ОВС, та заходи щодо його покращення: Рішення МВС України № 820/ПВ від 5 січня 2007 року.
8. Заходи щодо запобігання втрат особового складу під час проведення спеціальних операцій по затриманню озброєних злочинців та дій в естремальних ситуаціях: Методичні рекомендації ГУАСМ МВС України. – К.:ГУАСМ МВС України, 1996.
9. Про затвердження положення про службу державного нагляду за охороною праці системи МВС України: Наказ МВС України від 11 листопада 2003 року № 1338.
10. Про зміцнення кадрового потенціалу та підвищення рівня професіоналізму працівників ОВС: Рішення колегії МВС України від 6 лютого 2004 року 1 км/1.
11. Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 року. – № 565-ХІІ // ВВР УРСР. – 1991. – № 4.

Стаття надійшла до друку 02.07.2007 року

УДК 351.75

Вікторія Басс –

викладач кафедри адміністративного права та організації адміністративної діяльності Академії управління МВС

ДЕЯКІ ВИДИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МІЛІЦІЇ УКРАЇНИ І ПОЛІЦІЇ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Проаналізовано питання порівняльної характеристики основних видів адміністративної діяльності міліції України та поліції Великої Британії, Канади та США. Розглянуто систему відповідальності за скоєння адміністративного правопорушення, а також підстави і порядок затримання та засудження правопорушників.

The questions of comparative characteristics of main kinds of administrative activity of militia of Ukraine and police of Great Britain, Canada and USA and analyzed in the article. The system of punishment for small crimes (administrative transgression the grounds, reglamentation of detention and presses of conviction of transgressions is considered too).

Перш ніж охарактеризувати такий специфічний вид діяльності як адміністративна, слід визначити поняття адміністративної діяльності, її зміст та принципи, на підставі яких вона здійснюється в названих країнах.

Між цими поняттями в Україні та закордоном існує низка вагомих розбіжностей. Інакше трактуються деякі правові явища, зокрема, й власне поняття правопорушення, у тому числі адміністративне. Іншими є також принципи організації адміністративної діяльності.

Для проведення порівняльного аналізу доцільно скористатися поділом правових систем зарубіжних країн на загальну або британську систему (систему статутного права, до яких належать Велика Британія і Канада), континентальну систему, представником якої є Франція та змішану (США) [1].

Для цього існує кілька причин. Головною з них є та, що в країнах континентального права існують “писані”, тобто прийняті вищими органами законодавчої влади кримінальні, кримінально-процесуальні

чи інші кодекси, які регламентують діяльність правоохоронних органів, виявлення правопорушень і запобігання їм, а також покарання правопорушників.

У країнах загального (статутного) права таких детальних систематизованих кодексів немає, діяльність правоохоронних органів регламентується статутами (актами парламенту), які приймаються щорічно або судовими прецедентами.

У Великій Британії існує усталена система статутів, прийнятих парламентом, які, з певними припущеннями, можна вважати кодифікованим законодавством, що регулює діяльність правоохоронних органів та поліції зокрема [2; 3].

Характеризуючи зміст та принципи адміністративної діяльності міліції України можна з певністю стверджувати, що вона відрізняється від аналогічної діяльності поліції зарубіжних країн.

Перш за все треба відмітити, що ця діяльність охоплює понад дві третини всієї діяльності міліції України. Підтвердженням цьому є відповіді на анкетне опитування працівників міліції Житомирської та Хмельницької областей за результатами наукових досліджень [3; 4].

Великий обсяг дій, пов'язаних з адміністративною діяльністю міліції в Україні є наслідком багатьох чинників, серед яких можна вважати:

1. Детальну регламентованість суспільного життя адміністративним законодавством на відміну від зарубіжних країн, де більшість відносин регулюються кримінальним законодавством.
2. Відносну пасивність більшості державних органів, які повинні спостерігати за дотриманням адміністративного законодавства. На місцях деякі з них (відповідальні за дотриманням адміністративного законодавства) існують лише на папері. Це, наприклад, комісії з боротьби з пияцтвом та алкоголізмом або комісії у справах неповнолітніх та деякі інші громадські і державні формування.
3. Існування системи “показників” у діяльності міліції, які змушують її працівників імітувати активність і таким чином збільшувати обсяг адміністративної діяльності.
4. Наявність права у міліції приймати рішення у справах про порушення адміністративного законодавства, що нібито дає

можливість запобігати правопорушенням та припиняти їх, насправді є додатковим тягарем для органів внутрішніх справ.

У діяльності поліції зарубіжних країн, цих чинників немає.

У юридичній науці України існує кілька поглядів на те, що розуміти під поняттям “адміністративна діяльність”. Розглянемо найбільш вживані визначення.

Деякі дослідники вважають, що головне в адміністративній та управлінській діяльності – це видання нормативних та індивідуальних актів [1].

Інші автори визначають адміністративну діяльність як діяльність органів державної виконавчої влади, спрямовану на забезпечення охорони прав громадян, громадського порядку та громадської безпеки, виявлення, припинення правопорушень та запобігання їм [5].

У юридичній літературі України та країн СНД також поширена думка, що сутністю адміністративної діяльності є реалізація функцій щодо практичного забезпечення особистої безпеки громадян, охорони громадського порядку та громадської безпеки. З огляду на це вона має складники, тобто поділяється на адміністративно-наглядову, адміністративно-розпорядчу та адміністративно-юрисдикційну [1].

Адміністративно-управлінська діяльність міліції України має дві сторони: внутрішньо-організаційну діяльність, тобто управління в системі МВС загалом шляхом видання наказів, інструкцій, доручень та інших документів, та зовнішньо-організаційну діяльність, спрямовану на управління у сфері охорони громадського порядку та громадської безпеки шляхом видання постанов як загального, так і індивідуального характеру. У цьому плані вона тісно пов’язана з адміністративно-розпорядчою діяльністю.

У внутрішньо-організаційній адміністративно-управлінській діяльності вищі органи та посадові особи керують підлеглими підрозділами та працівниками міліції, конкретизуючи їх права та обов’язки, визначають порядок їх роботи, здійснюють розміщення кадрів, планують роботу, застосовують заходи заохочення, накладають дисциплінарні стягнення, контролюють виконання тощо. Під час здійснення керівництва підлеглими органами та формуваннями використовуються специфічні методи адміністративно-юрисдикційної діяльності: видання наказів, розпоряджень, узагальнених вказівок тощо.

Зовнішньо-організаційна адміністративно-управлінська діяльність спрямована за межі апарату органів внутрішніх справ і адресована громадянам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам, приватним підприємствам та установам, іншим суб'єктам. Вона чітко регулюється адміністративним законодавством [6].

Адміністративно-наглядова діяльність здійснюється лише у вигляді зовнішньоорганізаційної і за своїм змістом та засобами вираження розглядається як засіб впливу на формування суспільних відносин, процесів поведінки та діяльності людей. Вона розуміється як здійснення уповноваженими та суб'єктами систематичного нагляду за діями і поведінкою людей, їх юридичною оцінкою з позиції відповідності правовим установкам та припинення правопорушень, а також виявлення протиправних дій та осіб, які їх скоїли.

У тому значенні, у якому адміністративна діяльність розвинулась в Україні, в більшості західних країн вона не зустрічається. Основне значення терміну “адміністративна діяльність” для поліції західних країн – це підготовка матеріалів до суду та управлінська діяльність з організації діяльності поліції.

Юридичний словник Блека дає визначення адміністративної діяльності як практичного управління та керування різними органами та агенціями, які не є частиною державної влади [7].

Якщо порівняти з наведеною вище класифікацією, яка застосовується в Україні, то це адміністративно-управлінська внутрішньо-організаційна діяльність, що здійснюється шляхом видання наказів, інструкцій та інших актів, які регламентують діяльність поліцейських структур.

Словник Гарнера визначає адміністративну діяльність як діяльність, що визначає разом з адміністративним законодавством відносини між законодавцями, судовою владою та громадянами [8].

Порівняно з системою поділу адміністративної діяльності в Україні це визначення охоплює частину адміністративно-процесуальної діяльності та адміністративно-розпорядчої діяльності.

У діяльності поліції Великої Британії термін “адміністративна діяльність” застосовується досить часто. Але на практиці адміністра-

тивна діяльність, яка охоплюється цим терміном визначає діяльність поліції в таких сферах:

1. Підготовки протоколів, довідок, свідчень та інших матеріалів для розгляду у суді.
2. Перевірки протоколів, проведення запитів, додаткових оглядів місць правопорушення, виявлення додаткових обставин скоєння правопорушення, якщо такі є.
3. Допитів свідків, правопорушників, опитування населення та інші дії з метою встановлення найбільш повної картини скоєння правопорушення.

Щодо західних країн, то у Великій Британії рішення у справах приймаються винятково судами, тому поліція не має жодної причетності до прийняття рішень та їх виконання.

Робота британської поліції з охорони громадського порядку, запобігання правопорушенням, затримання та ізоляції правопорушників, видання окремих розпоряджень та нормативних актів, спрямованих на покращання стану громадського порядку та громадської безпеки, не має назви адміністративна діяльність. У низці випадків вживається термін “охорона королівського порядку” та запозичений з Америки термін охорона “публічного” порядку [9].

Питання про те, хто дбає про охорону громадського порядку та запобігання правопорушенням в юридичній літературі Великої Британії також не ставиться. Оскільки йдеться про те, що всі поліцейські, які носять форму мають цим займатися [10].

“Адміністративна діяльність” до переліку обов’язків поліції не входить, але, як свідчить статистика, робота щодо запобігання злочинам та правопорушенням, охорони громадського порядку та громадської безпеки охоплює понад 55–60 відсотків усього робочого часу поліції Великої Британії [10].

Англійські фахівці підраховали, що поліцейський у Лондоні може побачити вуличне пограбування на відстані 100 ярдів (близько 100 метрів) раз на вісім років, а скласти протокол про дрібні правопорушення, який розглядає суд магістрату, йому доводиться приблизно кожні три–чотири дні [11].

Таким чином, ще раз можна констатувати, що британська поліція більшість часу приділяє адміністративній діяльності, хоча вона має іншу назву.

Деякі автори називають адміністративну діяльність, яка виділяється в роботі поліції Великої Британії “паперовою” оскільки під час її виконання використовується багато паперів внаслідок чого її зміст можна визначити як юрисдикційну діяльність, спрямовану на фіксування правопорушень та роботу з підготовки притягнення правопорушників до відповідальності.

У США поліцейські відомства стверджують, що їх основне завдання – це боротьба із злочинністю. Однак статистика стверджує, що понад 50 відсотків усієї роботи поліції США – це рутинна повсякденна діяльність, спрямована на охорону громадського порядку та громадської безпеки, виявлення, попередження та запобігання дрібним правопорушенням, підготовка матеріалів для розгляду в судах та інша діяльність, що має назву охорона публічного (громадського) порядку [10].

Джордж Ф. Коул з Конектикутського університету (США) проаналізував діяльність понад 900 поліцейських США в процесі виконання ними своїх службових обов’язків. У результаті він отримав такі цифри:

1. У середньому впродовж доби за час виконання своїх службових обов’язків на злочини проти особи поліцейські витрачають лише 3 відсотки свого робочого часу.
2. До 15 відсотків свого робочого часу витрачається на розкриття злочинів, пов’язаних з власністю, розшуком злочинців, які їх вчинили та пов’язані з цими злочинами дії.
3. На регулювання дорожнього руху у випадку ДТП та інших подій, спостереження за дорожнім рухом, перевірку водіїв та інші дії втрачається 9-11 відсотків часу.
4. Частина часу, яка витрачається поліцейськими США на допомогу потерпілим, тим, хто заблукав, літнім, на пошуки загублених речей, зниклих тварин тощо – приблизно 12-13 відсотків.
5. Решта часу –приблизно 60 відсотків – витрачається на адміністративну діяльність.

До адміністративної діяльності в цьому випадку включається проведення нарад, підготовка матеріалів для розгляду в судах, виконання різних доручень, свідчення в судах, спілкування з потерпілими, їх допит, допит свідків та правопорушників, написання рапортів та збирання різних довідок.

Кількість часу, яку витрачає в середньому поліцейський США на різні види діяльності під час виконання своїх службових обов'язків розподіляється таким чином:

- розкриття злочинів проти особи – 2,96 відсотка;
- розкриття злочинів, проти власності – 14,82 відсотка;
- регулювання дорожнього руху – 9,2 відсотка;
- нагляд за станом громадського порядку – 9,2 відсотка;
- соціальна допомога малозабезпеченим верствам населення – 13,7 відсотка;
- адміністративна діяльність, тобто підготовка матеріалів для розгляду в судах, збирання різних довідок та допит свідків і потерпілих, переміщення правопорушників до суду, свідчення в судах – 50,19 відсотка [10].

Частка годин, що витрачається на “адміністративну діяльність”, “регулювання дорожнього руху” та “соціальну допомогу (службу)” збільшується, оскільки основний напрям роботи поліції США (як і багатьох поліцій інших країн Заходу) – це так зване “комунальне” або місцеве (зональне) поліціювання. Така система насамперед, передбачає постійне перебування поліцейського у зоні обслуговування (районі, комуні), бажано пішки, а головною метою його діяльності є налагодження тісної взаємодії з населенням території з метою запобігання правопорушенням. Працюючи за цим методом, поліцейський використовує, крім адміністративної, також інші види діяльності.

Характерними ознаками постійного зростання кількості часу, який витрачається поліцією США та Канади з цією метою, є також інші показники.

Президентська комісія з контролю за роботою поліції та запобіганням злочинності в межах власного дослідження виявила, що поліцейський може зіткнутись з тяжким злочином, наприклад вуличним пограбуванням, раз на 14 місяців, водночас з будь-яким дрібним

правопорушенням він зустрічається раз на 2–3 тижні. Однак ця діяльність у США не має назви адміністративної. Це робота з охорони громадського (публічного) порядку та оформлення документів на правопорушників [9].

Приблизно така сама картина зафіксована і в Канаді. Згідно зі статистичними даними поліцейський офіцер реєструє правопорушення, яке може мати кримінальний характер приблизно раз на тиждень. Але порушник не обов'язково має бути засуджений. Тобто, це так зване “сумарне” правопорушення, за яке він може бути притягнений до відповідальності суддею одноособово, але може й не бути засудженим. Обґрунтовує необхідність судового переслідування поліцейський Канади в середньому раз на 9 місяців.

Проте порівнювати засудження громадянина Канади та громадянина України можна лише умовно, оскільки в Канаді немає поняття адміністративного правопорушення і він може бути засуджений як за дрібне правопорушення, так і за тяжкий злочин [10].

Більша частина роботи поліції США, і Канади – це розбирання різного роду інцидентів, сімейних сварок, дрібних порушень громадського порядку, порушень та пригод, пов'язаних з вуличним рухом тощо. Реальні злочини та правопорушення, тобто ті, які вимагають оперативного втручання поліції, вчиняються не так часто, як це подають засоби масової інформації [10].

Можна констатувати, що поліція Великої Британії, як і поліція США та Канади понад половину всього робочого часу приділяють діяльності, яка збігається з адміністративною діяльністю міліції України. Схожими є принципи та зміст, але назва цієї діяльності різна. З іншого боку, адміністративною діяльністю в юридичній літературі країн загального права зветься діяльність з підготовки матеріалів для розгляду в судах і в деяких випадках діяльність з управління силами та засобами поліції.

Якщо порівнювати з класифікацією, прийнятою на Україні, то це частини адміністративної діяльності, тобто адміністративно-процесуальна діяльність та внутрішньо-організаційна адміністративно-управлінська діяльність.

Список використаних джерел

1. Pomorsky S American Common Law and Principle Nullum Crimean Sine Liege. – Warszawa, 1985.
2. English I, Card R, Butterworth's Police Law 6-th edition. – Butterworth London, 1999.
3. Гончарук С.Г. Адміністративні правопорушення та компетенція органів внутрішніх справ у боротьбі з ними. К.: КВШ МВС СРСР, 1987.
4. Чабан В.П. Акти адміністративного примусу в діяльності міліції України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2001.
5. Науково-практичний коментар до Закону України “Про міліцію”. – К.: УАВС, 1996.
6. Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ: Підручник / Під заг. ред. І.П. Голосніченка, Я.Ю. Кондратьєва.– К.: УАВС, 1994.
7. Black H.C., Black's Law Dictionary, edition, west Publishing company 1990.
8. Garner B.A. Dictionary of modern Legal Usage, edition, Oxford University Press, New-York, 1995.
9. Административная деятельность органов внутренних дел: Учебник / Под ред. А.П. Коренева. – М.: Изд-во “Щит-М”, 1997.
10. Заросило В.О. Порівняльний аналіз адміністративної діяльності міліції України та поліції зарубіжних країн (Великобританії, США, Канади та Франції).– К.: НАВСУ, 2002.

Стаття надійшла до друку 19.06.2007 р.

Психолого-педагогічне та кадрове забезпечення

УДК 351.745.5

Вадим Барко –

доктор психологічних наук, доцент
проректор Академії управління МВС;

Оксана Овсієнко –

ад'юнкт ад'юнктури Академії управління МВС

ДИНАМІКА ПРОЦЕСУ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ КЕРІВНИКІВ ОВС УКРАЇНИ

Аналізується проблема самореалізації особистості людини в сучасних умовах суспільної трансформації з урахуванням поглядів на окреслену проблематику в теорії самореалізації провідних вчених.

The case study of self-realization of the personality of the person in modern conditions of public transformation with allowance for of views of the leading scientists on the given problem in theory self-realizations is carried conducted.

Актуальність дослідження проблеми самоактуалізації керівника органів внутрішніх справ полягає в тому, що керівник міліції відіграє помітну роль в суспільній трансформації, що склалася в Україні на сьогодні.

Потреба в саморозвитку, прагнення до самовдосконалення та самореалізації мають велику цінність самі по собі. Вони є показником особистісної зрілості й водночас умовою досягнення. Постійне прагнення до саморозвитку не тільки приносить та закріплює успіх у професійному плані, а й сприяє професійному довголіттю, що неодноразово підтверджувалось експериментальними даними.

Метою статті є спроба розкрити поняття “самоактуалізація” та виявити властивості особистості, за наявності яких керівник може самоактуалізуватися.

Концепції вітчизняних науковців синтезували у собі поведінковий, когнітивний та екзистенційно-гуманістичний напрями сучасної

психології особистості. Особистісні трансформації у поведінковому аспекті проявляються у типологічних реакціях та паттернах поведінки, емоційній лабільності; у когнітивному – це зміни структури особистісної свідомості; в особистісно-екзистенційному – смислоутворення, внесок у культурну спадщину людства (культуралізація) та інших людей (персоналізація). Результати порівняння основних наукових категорій для визначення самореалізації як процесу приведено у табл. 1.

Рушійною силою особистісного зростання, самоактуалізації, поштовхом до перегляду світоглядних позицій Т. Титаренко та М. Гасюк вважають життєві кризи, що розділяють етапи життєвого шляху й змінюють спосіб детермінації процесів розвитку. Саме у критичній життєвій ситуації людина постає перед необхідністю перегляду, критичної оцінки, зміни окремих цінностей, стосунків, діяльностей та цілого світу як такого. Кризова ситуація спонукає осмислити, сформулювати, викристалізувати життєвий задум, змушує оцінити минуле, теперішнє й майбутнє, усвідомити їх нерозривний зв'язок, обумовленість одне одним. Імовірно, що життєві кризи можуть бути спричинені як внутрішніми (біологічні зміни організму, внутрішньоособистісні зміни, що супроводжують процес розвитку), так і зовнішніми (об'єктивні життєві умови) чинниками або зовнішніми та внутрішніми одночасно, оскільки особистість здатна до рефлексії та саморефлексії.

Вагомим внеском у розвиток теорії самореалізації є, на нашу думку, доробок Л.О. Коростильової [1]. Вчена запропонувала структурно-функціональну модель самореалізації особистості, компонентами якої є блоки з умовними назвами “*хочу*”, “*можу*”, “*треба*” та “*прийняття рішення*” (рис. 1). Ця модель функціонує таким чином: у визначенні життєвого завдання людина керується провідним компонентом *хочу*, що супроводжується проявами смислоутворення. У оцінюванні своїх можливостей та виборі інструментальних засобів – *можу* – на фоні смислоутворення основним стає смислоусвідомлення. У фазі здійснення рішення – *треба* – приєднуються та стають провідними (на рівні смислової регуляції) процеси смислоутворення. Все це відбувається у взаємодії з *прийняттям рішення*, зі смисложиттєвими та ціннісними орієнтаціями, мотиваційно-потребовою сферою. У значимій

життєвій ситуації акценти можуть зміститися: спочатку ініціюється компонент *можу*, потім *хочу* (з корекцією на автентичність) і *треба* (з переважанням конативного компонента). У стресових ситуаціях першими можуть активізуватись *треба* та *можу*.

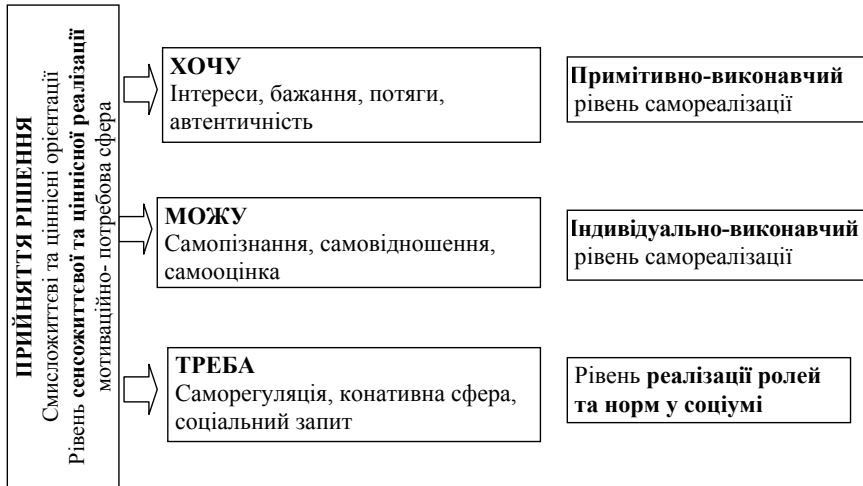


Рис. 1. Модель та рівні самореалізації особистості за Л. Коростильовою

Процесу самореалізації притаманні стійкий або нестійкий характер та певна міра адекватності. Стратегії самореалізації можуть бути скеровані на здійснення як прогресивної моделі саморозвитку, так і регресивної [2]. Прогресивна модель включає екологічний і ноосферний компоненти, тобто скерована людиною на розвиток себе, інших, соціуму та світу. У ході самореалізації людина докладає зусиль для розкриття своїх потенціалів, що припускає використання певних стратегій самореалізації. Передусім ці стратегії повинні відповідати *критерію* задоволення – корисності (продуктивності) протягом всього життєвого шляху стосовно як самої людини, так і соціуму та світу загалом. У разі порушення необхідних умов самореалізації під впливом регресивних тенденцій самореалізація викривляється, набуває нестійкого та неконструктивного характеру.

Л.О. Коростильова вводить поняття актуальної самореалізації, тобто самореалізації “тут і тепер”, яка відповідає ситуації, що ак-

туальна з погляду суб'єкта, виділяє особистісно-ситуативний та мотиваційно-смысловий аспекти самореалізації. Це означає, що за допомогою низки актуальних самореалізацій можуть бути здійснені потенційні можливості та задуми людини. Важливим є виділення чотирьох рівнів самореалізації особистості.

- примітивно-виконавчий;
- індивідуально-виконавчий;
- реалізації ролей та норм у соціумі (з елементами духовного та особистісного росту);
- сенсожиттєвої та ціннісної реалізації (реалізації сутнісної автентичності) [1].

Підкреслюючи переважно свідомий характер процесу самореалізації, але враховуючи його несвідому складову та автентичність загалом, дослідниця описує адекватну і неадекватну стратегії самореалізації особистості. Неадекватна стратегія може бути дифузною, недиференційованою, хаотичною, стихійною, стереотипною тощо. Адекватна стратегія – це управління людиною процесом самореалізації, що базується на адекватних здібностях і можливостях, далекоперспективних планах та прогнозах, осягненні особистістю своїх сенсожиттєвих та ціннісних орієнтацій. Вона "...є унікальною, оптимізуючою і такою, що розвиває ресурси особистості" [2, 59]. Відзначається багатомірність стратегій самореалізації, котра виражається у внутрішніх (Я – Я) та зовнішніх проявах (Я – Інші, Я – Соціум, Я – Світ).

На найнижчому рівні самореалізації (рис. 1) внаслідок малорозвинутої рефлексії для особистості характерна малоактивна та малоусвідомлена життєва позиція. Стратегії самореалізації зумовлені блоком *хочу*, що часто проявляється у гедоністичній позиції. Переважають бажання, водночас мало представлені інтереси, емоційний (афективний) компонент явно домінує над когнітивним. На цьому рівні самореалізації переважають сильні ситуації, що свідчить про низьку саморегуляцію та самоуправління. Внаслідок слабкорозвинутої рефлексії може бути ускладнене свідоме керування своєю поведінкою, котра стає неадекватною процесу самореалізації, утруднена корекція у вигляді зворотнього зв'язку внаслідок малодиференційованої самооцінки та слабковиражена ціннісна орієнтація.

На індивідуально-виконавчому рівні самореалізації особистості може спостерігатись характерне рефлексивне “застрягання”, що зумовлює труднощі при прийнятті рішень: фіксація на блоці *можу* (чи *можу?*). Стратегії самореалізації базуються на малоактивній життєвій позиції та недостатній диференційованості (неадекватності) самоствавлення, самооцінки й самопізнання. Це проявляється у переважанні слабких і нечастому виникненні сильних для особистості ситуацій, оскільки останніх людина уникає. Іншими словами: “хочу чи не хочу, але не можу” або “не хочу, бо не можу, і чи хочу взагалі”.

На рівні реалізації ролей та норм у соціумі переважає ідентифікація стосовно соціальної групи. Блок *хочу* діє на фоні недостатньої автентичності, власні інтереси особистості не усвідомлені, слабовиражені, блок *треба* набуває примусового характеру – “треба, бо так хочуть інші”. Блок *прийняття рішення* діє неавтентично, нетворчо.

На найвищому рівні самореалізації спостерігається баланс блоків *хочу*, *можу*, *треба* і *прийняття рішення* у провідній ролі сенсожиттєвих та ціннісних орієнтацій і адекватному розвитку мотиваційно-потребової сфери. Блок *прийняття рішення* відображає когнітивну орієнтацію, обумовлену пріоритетом звернення до пізнавальних процесів, але не на шкоду емоційним, що коректується блоком *хочу*, який включає у себе інтереси, бажання та автентичність.

На думку П. Лушина, відмінну від думки К. Роджерса, конструктивною умовою особистісного зростання є некогруентність – “призупинення актуальних переживань, коли їх суб’єкт постає перед необхідністю переоцінити основи власних дій і відповідно доповнити чи змінити уявлення про самого себе (“Я” – образ), що і є особистісним зростанням” [3, 90]. На шляху особистісного зростання, який ніколи не є рівномірно поступальним, виникають об’єктивні та суб’єктивні перешкоди, подолання яких саме по собі обумовлює просування вперед.

Глибинний рівень трансформації особистості носить, як правило, непередбачуваний характер і прямо пов’язаний, на думку В.С. Братуся, з духовною, “морально-ціннісною площиною розвитку особистості”[4]. Така точка зору співвідноситься з поглядами С.Л. Франка. Він стверджує, що “вища, духовна самість” конституює те, що ми називаємо особистістю.

Таблиця 1
Основні наукові категорії для визначення поняття самореалізації

Автор Категорія	Н.В. Борисова	К.О. Абульхана-Славська	Л.М. Коган	В.І. Муляр	Л.В. Сохань і ін.	Л.О. Коростильова
Чинник, умова, передумова	-	-	Самопізнання, внутрішня активність	Рушійні сили – діалектичні суперечності	Осмислена побутова життєвого шляху	-
Детермінанти	-	Внутрішня потреба + зовнішні спонуки	Суперечності між цілями та ступенем їх реалізації	Потреби, інтереси, цілі, ідеали	-	-
Форма (спосіб)	Цілеспрямована діяльність, творчість	Активність, самовираження, прояв власного "Я"	Практична перетворююча діяльність, самопізнання	Соціальна активність, творчість, життєтворчість	Продуктивна праця, будь-яка соціальна діяльність	-
Динаміка (рівнева структура)	Рівні: низький, середній, високий, найвищий	-	-	Творчість, внутрішній діалог особистості	Усвідомлення свого Я; пошук та вибір ідеалу, цінностей; самопізнання; саморозвиток	1.ХОЧУ 2.МОЖУ 3.ТРЕБА 4.ПРИЙНЯТТЯ РІШЕННЯ
Показники, критерії	Ступінь сформованості провідних компонентів: мотиваційно-оціночного; емоційно-вольового; діяльностно-практичного	1. Особистість – суб'єкт життєдіяльності; 2. Наявність чи відсутність сенсу життя	-	Технологічний аспект (способи + засіб), діяльнісний аспект: основна мотивація + самовтілення (потреби, інтереси)	-	1. Особистісно-ситуативний; 2. Мотиваційно-смісловий

Продовження таблиці 1

Автор Категорія	Н.В. Борисова	К.О. Абульханова-Славська	Л.М. Коган	В.І. Муляр	Л.В. Сохань і ін.	Л.О. Коростильова
				-	-	1.Примітивно-виконавчий; 2.Індивідуально-виконавчий; 3.Реалізації ролей та норм у соціумі; 4.Сенсожиттєва і ціннісна реалізація
				-	Виконання життєвих цілей, реалізація життєвих цінностей	Здійснення цілей, життєвих планів (сенсожиттєвих та ціннісних орієнтацій)
				Самотворення, самоздійснення, творчість, життєтворчість	-	1.Адекватна і неадекватна; 2.Далекої і близької перспективи
				Культура + усі сфери діяльності людини	-	Особисте життя та професійна діяльність

На глибинному рівні трансформації відбувається віднайдення власної особистості, переживання цінності, глибини й повноти особистісного буття. Разом з тим, глибинна, сутнісна модальність і цінність смислових процесів не піддаються зовнішньому та раціональному виявленню. Будь-яка особистість чи духовна істота є таємницею у розумінні, що “ми не можемо вичерпати конкретний склад особистості ніяким логічним аналізом, комплексом абстрактних ознак, що сам рід її реальності в його загальній сутності є дивом, яке перевершує всі наші поняття” [5].

Особистісні зміни як результат нового символічного досвіду проживаються, рефлексуються, осмислюються і закріплюються в свідомості як структури досвіду. Цей екзистенційний досвід персоналізується, засвоюється, особистістю на рівнях нормативного, мотиваційно-соціокультурних смислів і стосунків. Цей рівень і є, на думку О.Ф. Бондаренка, вищим рівнем персоналізації “Я”, процесу ставання самим собою, проживання і усвідомлення свого “Я” як цінності [6]. С.Л. Франк називає цей рівень “трансраціональним”.

О.Ф. Бондаренко розглядає становлення особистості через розвиток і корекцію особистісної самосвідомості. Основним предметом діяльності при такому підході виступає “Я” людини не лише в її самопереживанні, представленості собі та іншим, а й у співвіднесенні переживання даності з психодинамічними тенденціями від невідрефлексованого до відрефлексованого “Я” та Я-концепції загалом [6, 96].

Найпершим об’єктом усвідомлення, а потім основою свідомості на етапі самопізнання вважається переживання, яке є вихідним моментом психічного буття людини, “передумовою і водночас умовою розгортання психічного буття як такого – від психофізіологічного стану організму до вищих і значущих відображень особистісного буття людини” [6, 97-98].

Особистісне буття людини та її свідомості визначається сенсами. Джерелом сенсів як особистісного утворення є персоналізовані, тобто інтеріоризовані, присвоєні, трансформовані, селектовані та індивідуалізовані у процесі особистісних переживань стосунки. Утворені сенси самі стають джерелом особистісних і трансперсональних пере-

живань, які й визначають особистісно неповторний, унікальний спосіб буття “Я” у всіх його проявах.

Вершиною існування особистості та її ознакою особистості як персоналізованого індивіда є смислогенез. Особистісне зростання відбувається насамперед за рахунок розвитку суб’єктності “Я”, прийняття “Я-концепції”, здійснення рефлексії “Я” та катарсичного переживання. Розвиток суб’єктності “Я” включає рівні інтернальності, довільності власних переживань, незалежності у соціальних та між-особистісних стосунках та здатності до самовизначення. Умовами смислогенезу є персоналізація, тобто процес появи й розростання суб’єктності “Я”, а також зростання особистісної самосвідомості та відповідних їм засобів вираження.

У кожному індивідуальному випадку логіка глибинних змін особистості є самобутньою і пов’язана з конкретними проблемами, переживаннями, ситуаціями та обставинами життя людини. У результаті змін особистість звільняється від ситуацій, залежності від них, виникає відчуття повноти буття, злиття й водночас свободи. Вони проявляються в усіх сферах життя індивіда та в його професійній діяльності.

Феномен самореалізації відрізняється багатоаспектністю та багатоплановістю, є нерозривно пов’язаним і тісно інтегрованим у складну динамічну багаторівневу структуру під назвою “особистість”. Здатність до самореалізації впливає зі здатності людини до активності, внутрішньої і зовнішньої діяльності, спрямованості особистості. Самореалізація є одночасно їх наслідком і причиною.

Потреба у самореалізації є властивою людині від природи, впливає із інших природних потреб особистості, сама з одного боку породжується ними, з іншого – спричиняє, підпорядковує собі потреби особистості. Необхідними передумовами самореалізації є внутрішня активність особистості, усвідомлення життєвих цілей як елемент самовизначення, самопізнання та самосвідомості.

Підсумовуючи зазначимо, кожному працівнику необхідні:

- 1) стійке прагнення до виявлення і розкриття сутнісних сил і можливостей;
- 2) активність, виявлення волі та наполегливості в досягненні поставлених цілей;

- 3) здатність до рефлексії, само рефлексії та саморегуляції;
- 4) стійкість та адекватність самооцінки;
- 5) свобода, відповідальність та самостійність у виборі діяльності для реалізації можливостей тощо.

Отже, за умов суспільної трансформації у силу вступають нові критерії розвитку особистості, формується інше, більш уважне, але й вимогливіше ставлення до особистості. У зв'язку з цим система МВС потребує введення програми самореалізації особистості співробітників ОВС, зокрема, керівників, з розвитку високорозвиненої особистості, якій властивий певний рівень самосвідомості, самовизначення, рефлексії, самопізнання та яка досягла рівня самотворення, виробила і виробляє самоставлення.

Список використаних джерел

1. Коростылёва Л.А. Уровни самореализации личности // Психологические проблемы самореализации личности. – СПб., 2000. – Вып. 4.
2. Коростылёва Л.А. Особенности стратегий самореализации и стили человека // Психологические проблемы самореализации личности. – СПб., 2000. – Вып. 4.
3. Лушин П.В. Неконгруэнтность как конструктивное условие личностного развития // Практична психологія: теорія, методи, технології. К.: Ніка-Центр, 1977.
4. Братусь С.Б. К проблеме развития личности в зрелом возрасте // Вестн. Моск. ун-та. – 1980. – № 2. – Сер. 14. (Психология).
5. Фейдимен Дж., Фрейгер Р. Личность и личностный рост: Пер. с англ. – М., 1994.
6. Бондаренко А.Ф. Социальная психотерапия личности. – К.: КГПИИЯ, 1991.

Стаття надійшла до друку 27.06.2007 р.

УДК 351.745.5

Володимир Якшин –

головний спеціаліст управління професійної підготовки Департаменту роботи з персоналом МВС України;

Ігор Янко –

головний інспектор управління професійної підготовки Департаменту роботи з персоналом МВС України;

Вадим Бабенко –

кандидат педагогічних наук, начальник кафедри вогневої та фізичної підготовки Академії управління МВС

ОСНОВИ ОЗДОРОВЧОЇ РОБОТИ ПЕРСОНАЛУ МВС УКРАЇНИ

Підвищення вимог всебічної підготовленості персоналу диктується інноваційним розвитком усіх сфер виробництва й суспільного життя. Воно ставить завдання щодо реалізації гармонійного професійно-фізичного вдосконалення людини в різних галузях сучасної діяльності.

The rise of requirements of comprehensive preparedness of personnel is dictated by innovative development of all spheres of production and public life. It puts the task in relation to realization of harmonious professional-physical perfection of man in different industries of modern activity.

Сучасні вимоги до персоналу практичних органів і підрозділів внутрішніх справ України передбачають надзвичайно високий рівень фізичної підготовленості. Здатність пристосовуватись до впливу різноманітних негативних чинників сприяє швидкій адаптації працівників ОВС до відповідних кризових процесів і явищ [13–15]. Незначні відхилення у стані здоров'я працівників призводять, як правило, до неадекватної й непередбачуваної реакції організму на будь-які навантаження оперативно-службової діяльності, пов'язаної з високим професійним ризиком [2].

Мета дослідження – обґрунтувати індивідуальні, кадрові і психолого-педагогічні підходи до покращання здоров'я й професійно-

фізичної підготовленості персоналу ОВС України, зважаючи на специфіку оперативно-службової діяльності.

Як правило, в практичних органах і підрозділах внутрішніх справ України бракує фізкультурно-оздоровчих і спортивно-масових заходів серед працівників, які мають не лише незначні, але й суттєві відхилення у стані здоров'я. Фізичні, оперативно-службові й розумові навантаження мають відповідати віковим і функціональним можливостям кожного працівника ОВС, що забезпечується чіткою і добре налагодженою системою добору кандидатів на службу [1, 14]. Однак, залучення кандидатів, які ще до прийому на службу мають різноманітні захворювання, подальші негативні зміни стану здоров'я працівників, невміння поєднувати активний і пасивний відпочинок не тільки не позбавляють від наявних хвороб, а навпаки, сприяють їх загостренню.

Будь-яке захворювання порушує подальший нормальний розвиток і процес удосконалення працівника, а вимушений стан спокою, що трапляється після стресової ситуації, не завжди приносить користь під час перебігу окремих патологічних процесів організму. Дефіцит звичайних рухів переважно призводить до швидкого розвитку негативних процесів у людському організмі. Фізичні рухи, які відбуваються у будь-якій формі й здійснюються під чітким лікарським контролем, майже завжди будуть являтися оздоровчо-лікувальним фактором [3].

Згадайте, адже у кожного з нас є рідні, близькі чи знайомі, котрим своєчасно видалили “апендицит”. Ще сім–вісім років тому, якщо хірургічне втручання проходило без ускладнень, то хворому дозволяли підійматися з ліжка, в кращому випадку лише на третій–четвертий день. Зараз – навпаки. Вже на другий день прооперованій людині кажуть, що треба тихенько підійматися і здійснювати невеличкі прогулянки “від ліжка до вікна й назад”.

На нашу думку, поступове й незначне, а згодом, інтенсивне і тривале навантаження за допомогою засобів фізичної культури та спорту, що відповідає функціональним можливостям організму працівників ОВС, може забезпечити його адаптацію до професійних навантажень, усунення порушень, які виникли внаслідок перенесених захворювань.

В умовах постійного реформування діяльність практичних органів і підрозділів внутрішніх справ потребувала якнайбільшої мобілізації наявних людських сил і матеріальних ресурсів. Мобілізації мали підлягати і чинна система навчання особового складу. Зриви та перенесення занять, відсутність чітко спланованого навчально-тренувального процесу, надзвичайні навантаження та стрімкий графік роботи поступово послаблювали у працівників ОВС відчуття небезпеки, виробляли звикання до напруженої обстановки та постійного ризику, а також поступово знижували рівень їх здоров'я й фізичної підготовленості.

Так, раціонально побудоване заняття з фізичної підготовки у обов'язковому навчальному процесі призводить до певного зростання функціональних можливостей органів і систем організму працівника міліції за рахунок удосконалення всього комплексу механізмів, які відповідають за адаптацію [4; 5].

Саме поняття адаптації походить від англійського слова “adaption”, яке, у свою чергу, походить від латинського слова “adaptere”, що тлумачиться як “пристосування” [6]. У сучасних науках поняття “адаптації” має конкретно-специфічний характер. У зв'язку з цим ми виділяємо найбільш близькі нам за змістом і тематикою поняття.

Під поняттям “адаптації” розуміється сукупність вірогідних знань щодо пристосування організму людини до умов навколишнього середовища, особливо та її частина, яка пов'язана з екстремальними ситуаціями, або це здатність усього живого пристосовуватися до умов навколишнього середовища [4, 149]. Там же розрізняють два підвиди адаптації [4; 5]:

- генотипічна – це процес пристосування до середовищних умов популяцій (сукупності особин одного виду) шляхом спадкових змін і природного відбору. Вона лежить в основі еволюційного вчення – сукупності уявлень про механізми і закономірності історичних змін у живій природі;
- фенотипічна – це пристосувальний процес, який розвивається у окремої особи впродовж усього життя у відповідь на вплив різних чинників зовнішнього середовища.

Наступним формулюванням є визначення поняття адаптації курсантів вищих навчальних закладів МВС України до навчального про-

цесу, яке у власних дослідженнях навів Г.І. Васильєв [7]. Він визначив, що “це полікомпонентний процес призвичаювання особистості до нового соціального статусу, входження її до специфічного колективу вузу “закритого” типу з жорсткою статутно-регламентованою системою стосунків, що зумовлює психологічну перебудову особистості з орієнтацією її на майбутню правоохоронну діяльність. Це багатоплановий психолого-педагогічний процес цілісної соціальної адаптації особистості, що включає в себе низку взаємопов’язаних і взаємодіючих компонентів” [7, 4–8]. Цим же дослідженням було визначено три підвиди адаптації [7, 5–9]:

- навчальна – процес активного пристосування особистості до умов навчання у вищому навчальному закладі “закритого” типу при відповідній організації навчальної роботи;
- соціально-психологічна – організований процес активного пристосування індивіда до нового соціуму в умовах статутно-регламентованої системи стосунків “курсант–взвод–викладач”;
- професійна – психологічна перебудова особистості з орієнтацією на майбутню правоохоронну діяльність в умовах певного обмеження громадянських свобод специфічними умовами служби: статутні стосунки, принцип єдиноначальності, уніформа.

Поняття адаптації доволі глибоко увійшло у різні сфери суспільної діяльності і може розглядатися як певний закономірно-незакономірний процес або як результат будь-якої діяльності.

У практичних органах і підрозділах внутрішніх справ України, крім вище перерахованих видів, можна виділити ще один вид адаптації. У спеціальній, спортивній та психолого-педагогічній літературі і, зокрема, в МВС України цей вид адаптації ще не має певної конкретної назви і формулювання. З огляду на викладене, а також специфіку діяльності працівників практичних органів і підрозділів внутрішніх справ України, за робочий термін цього виду адаптації ми пропонуємо взяти назву “професійно-службова адаптація”, а робочим формулюванням цього положення вважати таке:

- професійно-службова адаптація – це процес залучення працівника міліції до розумових, психологічних і фізичних навантажень, змін впливу зовнішньо-внутрішніх середовищних чинників, пристосування до яких відбувається впродовж певного періоду служби або всієї службової діяльності.

Специфіка оперативно-службової діяльності працівників ОВС, психоемоційна стомленість, негативний вплив соціально-економічних чинників, складність оперативної обстановки та постійний ризик примушують їх витримувати надмірні навантаження, які виявляються не тільки у вигляді або відчутті фізичної втоми. Обсяг цих навантажень часто перевищує індивідуальні можливості людини і вимагає надмірної мобілізації структурних та функціональних ресурсів органів і систем організму. Без виконання спеціальних рухових вправ, фізичної, психоемоційної розрядки і відпочинку сукупно все це призводить до переадаптації, яка полягає у виснаженні та дуже швидкому зношуванні функціональних систем організму, які несуть основне навантаження [4; 5].

Встановлено, що надмірні навантаження визначеної спрямованості містять у собі низку небезпек, а саме [4, 115]:

- можливість виснаження тих систем організму, які домінують під час адаптації до надмірних навантажень;
- зниження функціонального резерву інших систем організму, які беруть участь у адаптації;
- виникнення відрази до будь-яких навантажень.

Характерно те, що повне або часткове зниження інтересу і бажання, припинення обов'язкових навчальних занять, тренувань, самостійних занять фізичними вправами або використання на цих заняттях навантажень, не здатних забезпечити підтримання належного рівня всебічної підготовленості працівників міліції, призводять до дезадаптації організму.

У низці праць зазначено, що адаптаційні процеси в організмі розвиваються у суворій відповідності до характеру і величини впливу чинників зовнішнього середовища, а дезадаптаційні процеси є ні чим іншим, як вираженням здатності організму використовувати вивільнені структурні ресурси у інших системах організму і забезпечують перехід від однієї адаптації до іншої [8, 5, 3].

Відсутність навчально-тренувального процесу у вигляді систематичних занять фізичними вправами поступово зменшує бажання і потяг до їх виконання й викликає у працівників міліції інтенсивне протікання процесів дезадаптації.

Зворотний процес приносить зовсім інші результати. Так, певна рухова активність сприяє емоційній розрядці, реалізує перемикання уваги працівника ОВС і суттєво полегшує боротьбу з наслідками дезадаптації і стресових ситуацій. Однак, постстресовий синдром не можна повністю ліквідувати лише за допомогою самостійного виконання фізичних вправ, як і не можна його ліквідувати лише за рахунок обов'язкових занять в системі професійної підготовки персоналу ОВС. Має існувати обов'язкова взаємодія цих процесів. Їх тандемність повинна визначатися методикою і організацією занять, а також чітким поєднанням і добром оздоровчої системи фізичних вправ. Від того, як керівник добре засоби фізичного виховання, методики використання і організації, залежить їх оздоровча ефективність.

Максимальність оздоровчої ефективності в процесі обов'язкових занять системи професійної підготовки персоналу ОВС потребує дозовано-диференційованого використання форм і методів проведення занять з усіма службово-посадовими категоріями залежно від їх розподілу за медико-віковими групами. Не можна стверджувати, що поєднання на заняттях персоналу різних медико-вікових груп чи службово-посадових категорій недоцільне. Спроби розмежування рухової активності навпаки сприятимуть зменшенню потягу й прагнення до вдосконалення й самовдосконалення за рахунок розподілу на дорослих і молодих, здорових і хворих, сильних і слабих. Саме тому основною перепорою, що заважає розвивати рухові якості кожного працівника окремо, можна вважати певний психічний бар'єр, який може долатися відповідними заходами психолого-педагогічного впливу. Для цього керівнику необхідно виявити працівників, що мають відхилення у стані здоров'я і, спрямувати їх власні зусилля на ліквідацію цих відхилень, які знижують функціональні можливості й працездатність організму.

Таким чином, теперішній розподіл персоналу ОВС за медико-віковими групами й службово-посадовими категоріями дозволяє правильно визначити навантаження, засоби контролю, рівень складності та їх періодизацію відповідно виконуваних оперативно-службових завдань, рівня попередньої підготовленості, антропометричних даних і стану здоров'я [9]. Виявлення захворювання, діагностика ступеня порушення функцій організму, особливості та специфіка його при-

стосування до фізичних навантажень за допомогою функціональних методів дослідження є основними критеріями для включення того чи іншого працівника до спеціальної групи – групи лікувальної фізкультури (ЛФК).

Вважаємо за доцільне спрямовувати подальші дослідження на обґрунтування принципів комплектування груп лікувальної фізкультури в системі МВС України, планування їх роботи щодо подальшого оздоровчого й професійно-фізичного вдосконалення, запобігання розвитку кризових процесів і явищ фізичної підготовки персоналу ОВС.

Список використаних джерел

1. Бабенко В.Г. Загальні засади професійно-фізичного відбору кандидатів на службу в органах внутрішніх справ України. Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту: Монографія / За ред. проф. С.С. Єрмакова – Харків: ХДАДМ, 2006.

2. Фізкультурно-оздоровча та спортивна діяльність з рукопашного бою: Робоча прогр. / Підгот. О.Г. Гартвіч та ін. – К.: МАУП, 2005.

3. Секреты вашей бодрости / Под ред. В.А. Иванченко – М.: Знание, 1988.

4. Платонов В.Н. Общая теория подготовки спортсменов в олимпийском спорте. – К.: Олимпийская литература, 1997.

5. Платонов В.М. Адаптація в спорті. – К.: Здоров'я, 1988.

6. Большая советская энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия. Т.13, 1973. – С. 425; Т. 16, 1974. – С. 194; Т. 17, 1974. – С. 171.

7. Васильев Г.І. Педагогічні умови адаптації курсантів до навчання у ВУЗах МВС: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – О.: РВВ ОІВС, 1997.

8. Месрсон Ф.З., Пшеннікова М.Г. Адаптація до стресових ситуацій і фізичних навантажень. – М.: Медицина, 1988.

9. Про внесення змін і доповнень до наказу МВС України від 25.11.2003 № 1444 “Про організацію професійної підготовки осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ України”: Наказ МВС України від 14 листопада 2006 року № 1122.

Стаття надійшла до друку 26.06.2007 р.

УДК 351.745.5+154.6

Тарас Ваврик –

кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри роботи з персоналом, юридичної психології, педагогіки та політології Академії управління МВС;

Владислав Шляхов –

слухач магістратури за спеціальністю “Правознавство” Академії управління МВС

ШЛЯХИ ПРОФІЛАКТИКИ ДИСТРЕСУ В РОБОТІ ПРАЦІВНИКІВ ОВС

Теперішня система психологічної профілактики дистресу в роботі працівників ОВС має незадовільний характер. Більшість працівників ОВС не володіють методиками психологічної саморегуляції і правилами самопрофілактики формування стресових реакцій.

Пропонується надати рекомендації щодо організації роботи з психопрофілактики дистресу персоналу ОВС.

The existing system of psychological prevention of distress in the activity of Ukrainian police staff is not successful. The major of personal is not be able to use methodic of psychological self – regulation & autoprophylectics of form of stress.

It is offered to propose recommendations to organization of distress psychoprophylectics activity in Ukrainian police staff.

Актуальність означеного питання зумовлена обмеженою увагою до профілактики дистресу в працівників ОВС, хоча сфера їхньої професійної діяльності оцінюється як одна з найбільш стресогенних. Проблема, на наш погляд, полягає не у самій роботі, а у ставленні до неї. Для того, щоб підійти до аспектів профілактики стресів, необхідно з'ясувати суть явища стресу та дистресу. Слово стрес (від англійського – stress – напруження) відбиває стан людини у складній ситуації. Г. Сельє, який досліджував проблему стресів, назвав цей феномен універсальним адаптаційним синдромом, захисною реакцією організму у відповідь на будь-яку зміну зовнішнього або внутрішнього середовища організму, яка може бути небезпечною (зміна

гомеостазу, температури, напружена робота, поява реального чи потенційного ворога тощо).

Напруження, що виникає внаслідок дії стресора, може зберігатись досить довго після того, як подія мала місце. Цей стан називається дистресу, який вразі його постійного повторення, може суттєво сприяти формуванню девіантної поведінки, дезадаптації працівника. Часто працівники не знають, яким чином можна позбавитись стресу або не розпізнають його симптомів. Це, в свою чергу призводить до появи психосоматичних захворювань: (гіпертонія, астма, інфаркт міокарду, алергії, виразка шлунку, діабет, депресія, хвороби шкіри, ішемічна хвороба серця) [2, 23].

У працівників ОВС виникають певні психофізичні прояви дистресу: відсутність апетиту; часте переїдання (як результат надмірного напруження); часті розлади травлення; постійне почуття втоми; тривалий стан знервованості; почуття, що не вдається впоратись з проблемами на роботі та в сім'ї; втрата інтересу до життя; постійне очікування невдачі; байдужість до всього; страх перед майбутнім; знижена здатність до концентрації; нездатність довести до кінця справу.

Як правило, внаслідок повторюваності даних проявів формується негативна життєва установка. Традиційними засобами боротьби з означеними проявами дистресу є медичні препарати. Проте їх дія може стати руйнівною для здоров'я людини, а також вони призводять до формування толерантності. Наймогутнішим засобом подолання дистресу є фізіологічна профілактика, психологічні техніки, розвиток і контроль емоційно-вольової сфери. Така профілактика формування дистресу повинна базуватись на певних фундаментальних принципах, до яких належать:

- *невідкладність*: “постраждалому” в результаті дії стресора повинна бути надана швидка допомога, оскільки чим більше часу мине з моменту психологічної (чи фізіологічної) психотравмуючої події, тим більша ймовірність появи хронічних розладів;
- *наближеність*: допомогу слід надавати безпосередньо біля місця події, без госпіталізації та різкої зміни соціального оточення;
- *очікуваність*: з особою, що знаходиться у стані дистресу не слід поводитись як із хворою людиною, потрібно вести корек-

ційну роботу, підтримуючи впевненість про швидке повернення до нормального стану, спілкуватись, як із людиною, що знаходиться у звичайному стані;

- *простота та єдність*: вплив має характер першої допомоги і спрямований на зняття тривоги, самоізоляції, “тунельної” свідомості за рахунок спілкування, проговорення власних переживань, обговорення психотравми й актуального стану.

У разі виявлення тих, хто потребує допомоги та психокорекції, необхідно звернути увагу на такі ознаки дистресу як надмірна емоційна лабільність, самоізоляція, спалахи гніву, порушення психомоторики, психогенний шок, мовна плутанина та дисоціативні розлади. Первинна та своєчасна психокорекція стресу (особливо в разі дії потужного психотравмуючого стресора) є водночас ефективним методом індивідуальної та загальної психопрофілактики.

Отже, профілактична робота повинна включати в себе єдиний фізіолого-психологічний конструктор. Фізіологічна профілактика містить в себе систематичні заняття спортом, водні процедури (особливо контрастний душ, душ Шарко, плавання у басейні, сауна), загартування. Психофізіологічна профілактика охоплює в собі різноманітні техніки саморегуляції. Основний принцип такої саморегуляції ґрунтується на механізмі психофізіологічної відповідності – релаксація м’язів викликає психологічне розвантаження і навпаки. Найпоширенішим методом саморегуляції виступає аутогенне тренування (далі – АТ). Воно складається зі спеціальних вправ, направлених на формування в людини навичок свідомого впливу на різні функції організму. Завдяки вправам АТ людина може навчитися легко викликати в собі стани релаксації, що регенеруючи, активізують процеси в нервовій та м’язовій системах. Саме тому АТ є виправданим засобом зняття загальної фізичної та розумової втомленості та підвищення активності психічних процесів, сутність методики прогресивної м’язової релаксації та аутотренінгу, їх діалектичного взаємозв’язку: за розслабленням м’язів настає і психологічне розслаблення. Для такого розслаблення, необхідно навіювати собі стан спокою за допомогою вербальних формул. Аутогенне тренування дає сильний імпульс для подальшої активнішої поведінки.

Психологічні техніки можна поділити на такі взаємопов'язані групи:

1. Психологічні техніки з оптимізації самооцінки. А. Адлер виділяв два основних типи самооцінки:
 - а) адекватна, що відповідає реальним можливостям особистості. Стресогенні чинники такий індивід сприймає як можливості до особистісного зростання, що фактично не викликає стану дистресу.
 - б) неадекватна – занижена чи завищена (гіпертрофована) самооцінка. Неадекватна самооцінка є однією з найголовніших причин формування дистресу. Особа як із заниженою, так і завищеною самооцінкою сприймає світ “ворожим”. Будь-який психотравмуючий чинник є “ударом” по образу свого “Я”. Прикладом техніки з оптимізації самооцінки особистості є вправа “Квітка любові”. Наведемо можливий текст вправи: “сядьте зручніше. Закрийте очі. Дихайте глибоко та повільно. На 2 рази – вдих, на 4 – видих, на 2 рази – вдих, на 6 – видих. Згадайте ваше дитинство, шкільну пору, юність, батьків, перше кохання. Згадайте ситуацію, коли ви відчували любов, щастя. Пригадайте його у всіх подробицях, яскраво, сильно.

Уявіть квітку вашої мрії, не обов'язково реальну. Якщо вона у вашій уяві, вона вже реальна. Погляньте, яка вона красива і неповторна! Уявіть, що ви погляджуєте її, поливаєте енергією вашої любові. Ця квітка починає зростати, наливатись та квітнути. Зараз скажіть собі: “з кожним днем ця квітка стане ще сильнішою і красивішою, вона буде зростати разом із моєю любов'ю і добром!” Зробіть глибокий вдих. Посміхніться та відкрийте очі! На перший погляд текст вправи немає відношення до самооцінки. Проте насправді ця вправа спрямована на формування біофільної (створювальної) орієнтації особистості, що сприяє гармонізації самооцінки особистості.

Термін “біофілія” необхідно розуміти у більш ширшому, ніж традиційно, контексті. Біофіл – це працівник, який всіляко стимулює соціально-корисну активність, мотивований до саморозвитку та самовдосконалення.

Цей підхід перекликається із поглядами А. Адлера, який, як вже зазначалось, виділяв три варіанти розвитку базового “комплексу неповноцінності”:

1. Розвиток власне комплексу неповноцінності – формування деструктивної особистості з саморуйнівними тенденціями. Вразі впливу стресора такий працівник схильний до суїциду (самогубства);
2. Гіперкомпенсація – формування деструктивної особистості з агресивними тенденціями. У разі впливу стресогених чинників він схильний до агресивної (садистичної) реакції;
3. Адекватне вирішення, подолання комплексу неповноцінності шляхом всебічного (інтелектуального, фізичного, духовного) розвитку – формування біофільної особистості.

Отже, стимулювання розвитку біофілії є універсальним шляхом оптимізації особистісної самооцінки і профілактики дистресу;

2. Психологічні техніки з гармонізації світосприйняття (раціональний рівень), яке є “путівником” з навколишньої дійсності. Від того, наскільки точно співпадає світосприйняття з реальним, об’єктивним світом, залежить ступінь адаптивності індивіду. Будь-яка мислиннева конструкція позитивно чи негативно впливає на співрозмовника. Основними властивостями інформації, як відомо, є символічність – представлення у формі символів; та багатомірність – характеристика символів (колір, розмір, шифр тощо). Сукупність символів у певній послідовності складає програму. Програма – план певної діяльності, припис. Отже, фактично будь-яка інформація містить в собі певну програму. Будь-який живий організм випромінює певні електромагнітні коливання, що змінюються в залежності від характеру думок (цей факт підтверджений фотографіями з використанням ефекту подружжя Кірліан, дослідженнями з насінням та спорами грибів Д.С. Соммера тощо). Це випромінення може відчуватись під час спілкування та сприяти (якщо воно позитивне) чи заважати (якщо негативне). Енергоінформаційний аспект є глибинним і надзвичайно сильним. Передача енергоінформаційної програми здійснюється за такою формулою: *думка – образи – символи – код (набір символів) – символи = інформація.*

Світосприйняття для оптимізації процесу бажано заряджати позитивними мовними конструкціями. Потрібно навчитись користуватись ними у власному мисленні. За відомою англійською приказкою “Happiness comes from inside to the outside” (щастя приходить з душі в навколишній світ) людина, яка постійно стверджує, що вона невдаха з часом дійсно стає такою. Справедливо і протилежне: людина, яка говорить про позитивне, створює навколо себе позитивний соціально-психологічний клімат.

Прикладом технік оптимізації світосприйняття є афірмації – позитивно спрямовані твердження. Можна зазначити такі правила побудування афірмацій:

1. Спокійне повторення їх про себе. Не обов'язково твердо вірити у зміст висловлювання, не треба боротись із самим собою.
 2. Твердження повинно бути позитивним (в соціальному розумінні) у стверджувальній формі, без частини “не”, яка не сприймається підсвідомістю.
 3. Афірмація повинна бути стислою і зрозумілою. Використуйте тільки прості та основні слова.
 4. Афірмації мають бути реалістичними: містити тільки доступні моделі перетворення. Наприклад, недоцільно стверджувати: “Я – супермен. Я можу все”, проте можна подумки говорити собі: “Я сильна людина. Я можу набагато більше” [4, 45].
3. Психологічні техніки зміни установок (робота з підсвідомістю). Більшість наших неадаптивних реакцій є наслідком сформованих неконгруентних життєвих установок (підсвідомих моделей поведінки), які знаходяться на підсвідомості. Тільки “попрацювавши” з несвідомим рівнем можна усунути базис формування дистресу.

В залежності від характеру спрямованості думок, емоційного стану змінюється і тип світосприйняття, що відбивається на характері поведінки. Негативна чи позитивна установка може сприяти або перешкоджати розвитку особистості, в тому числі інтелектуальним і творчим здібностям.

Прикладом техніки роботи з установками може бути вправа “Спа-лення негативу”. Учасникам психопрофілактичної роботи пропонується стати в коло. Психолог дає таку інструкцію: “дихайте вільно, глибоко. Згадайте щось негативне з вашого життя. Уявіть, що всередині вас вирує вогонь, який очистить вас. Уявіть, що ваш негатив стає фотокарткою. ви готові усунути його, тому подумки кидаєте цей негатив у вогонь і він згорає так, як згорають фотокартки. Тепер цей негатив за моїм сигналом буде виходити через ваші підняті долоні у вигляді чорного диму (*свисток*); сірого диму (*свисток*); білого диму (*свисток*).

Таким чином ви позбавились енергетичного мотлоху! Тепер ми здатні творити і приймати будь-які рішення вільно і креативно!” Ця вправа є прикладом роботи з неусвідомленими установками – команди прості і навіть трохи “дитячі”, що відповідає специфіці підсвідомих конструктів.

Оптимізація діяльності емоційно-вольової сфери також досягається завдяки системі практичних вправ. Прикладом може служити вправа, запропонована Д.С. Соммером під назвою “Свідомі рухи” [6, 53]. Сутність даної методики полягає у тому, щоб усвідомити взаємозв’язок між рухами тіла та волею людини, адже багато видів діяльності ми робимо фактично автоматизовано, не усвідомлюючи їх. Пропонується взяти олівець або ручку і усвідомлюючи кожен рух повільно написати своє ім’я та прізвище. При цьому необхідно подумки дати собі самонаказ: “*У мене є воля це зробити і я зроблю!*” Після цього бажано повільно встати і зробити різні довільні рухи, подумки супроводжуючи рухи наведеною вище фразою. Мета завдання полягає в усвідомленні прямої залежності між тим, що ми робимо і нашим мисленням.

Варто вказати, що всі вищезазначені техніки необхідно застосовувати тільки комплексно – такий підхід забезпечує максимальну ефективність. Особливу увагу необхідно приділити практичній площині вправ у межах запропонованого підходу, адже тільки за умови максимальної віддачі, занурення у комплекс психопрофілактичних занять може відбутись позитивний ефект. Систематичний і системний підхід до проблеми дистресу забезпечить якщо не повне недопущення виникнення дезадаптивних станів психіки, то принаймні зменшення

ризикую виникнення дистресу та полегшення його перебігу. Вважаємо, що кожен працівник міліції повинен під керівництвом практичних психологів оволодіти знаннями, вміннями та навичками по самопрофілактиці дистресу.

Список використаних джерел

1. Абрамян В.Ц. Театральна педагогіка. – К.: Відродження, 1995.
2. Барко В.І., Омельченко С.В., Ірхін Ю.Б. Вступ до проактивного поліцейського управління. – К.: Ніка – Центр, 2001.
3. Барко В.І. Розвиток комунікативних умінь поліцейських управлінців та вирішення конфліктів. – К.: Ніка – Центр, 2002.
4. Кехо Дж. Подсознание может все! – СПб: Питер, 2005.
5. Салье Г. Стресс без дистресса. – М.: Аврора, 1999.
6. Соммер Д.С. Гипсосознание. – М.: ИГФ, 2004.
7. Цветков Э. Режиссура судьбы. – М.: Эрагон, 2002.
8. Цветков Э. Тайные пружины человеческой психики. – М.: Эрагон, 2003.

Стаття надійшла до друку 27.06.2007 р.

Психолого-педагогічна діяльність та проблеми юридичної освіти МВС України

УДК 378:35.08

Володимир Клачко –

кандидат педагогічних наук, доцент, начальник кафедри роботи з персоналом, юридичної психології, педагогіки та політології Академії управління МВС

ФОРМУВАННЯ МОТИВАЦІЇ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СЛУХАЧІВ АКАДЕМІЇ УПРАВЛІННЯ МВС ЗАСОБАМИ ПРОБЛЕМНОГО НАВЧАННЯ

Розкривається сутність і типи мотивації, визначається залежність співвідношення внутрішніх і зовнішніх мотивів у структурі навчальної мотивації. Наводяться приклади і надаються дидактичні пропозиції щодо розвитку пізнавальної мотивації слухачів послідовною реалізацією принципу проблемності у навчальному процесі Академії управління МВС.

The essence and the types of motivation are worked out, the dependence of external and internal motives' correlation in the structure of the study's motivation of the listeners is defined. The examples are shown and the didactic proposals as to the development of the cognitive motivation of the listeners with the help of consistent realization of the problem's principle in the educational process in the AM of MIA are given. (Academy of Management of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine).

Соціальні, економічні, політичні та духовні процеси в суспільстві вимагають якісного покращання теоретичної та практичної підготовки спеціалістів вищої кваліфікації, зокрема осіб начальницького складу в системі МВС. Однак розв'язання проблеми ускладнюється негативним впливом низки зовнішніх чинників: політичною нестабільністю, відсутністю належного фінансування, соціально-побутовими негараздами, що позначається на загальному психологічному настрої працівників ОВС усіх категорій. Все це негативно

впливає на ставлення слухачів до своєї професійної підготовки. Тому необхідно шукати внутрішні резерви підвищення ефективності навчальної діяльності слухачів.

Такими внутрішніми джерелами активності особистості у процесі набуття знань, умінь та навичок, необхідних для подальшого навчання, самоосвіти та майбутньої професійної діяльності є насамперед фундаментальні потреби, мотиви, професійні інтереси, ставлення до навчання.

У зв'язку з цим однією з центральних проблем педагогіки є дослідження мотиваційної сфери особистості як чинника ефективності навчальної діяльності, який містить в собі необхідність вивчення усвідомлюваних мотивів, здатних активізувати особистість у процесі пізнання.

У найзагальнішому плані мотив – це те, що стимулює людину до здійснення будь-якої дії, включаючи діяльність, що визначається цим мотивом.

Більшість психологів погоджується з виокремленням двох типів мотивації та відповідних їм двох типів поведінки:

- 1) зовнішньої мотивації та відповідно зовнішньомотивованої поведінки;
- 2) внутрішньої мотивації та відповідно внутрішньомотивованої поведінки [6].

Зовнішня мотивація – поняття для опису детермінації поведінки в тих випадках, коли чинники, що її ініціюють і регулюють, перебувають поза “Я” особистості або поза поведінкою. Якщо ініціюючий та регулюючий чинники стають зовнішніми, то вся мотивація набуває характеру зовнішньої.

Наприклад, слухач став сумлінніше навчатися після того, як начальник курсу за спортивні досягнення пообіцяв поклопотати перед ректором щодо позачергової відпустки. Робота над покращанням навчання в цьому випадку – зовнішньомотивована поведінка, оскільки спрямованість на заняття та інтенсивність (в даному випадку – сумління) задаються зовнішнім стосовно навчання чинником: очікуванням обіцяного додаткового часу на відпустку.

Загальноновизнаним є положення, що зовнішня мотивація ґрунтується передусім на нагородах, заохоченнях, покараннях або інших

видах зовнішньої стимуляції, які ініціюють та спрямовують бажану або гальмують небажану поведінку.

Внутрішня мотивація – поняття, що описує такий тип детермінації поведінки, коли ініціюючі та регулюючі її чинники локалізуються всередині особистісного “Я” і безпосередньо стосуються змісту самої поведінки.

Якщо слухач з зацікавленістю прослухав лекцію і в нього виникає бажання опрацювати додаткову літературу, щоб завтра брати участь в обговоренні, то в цьому випадку наявна внутрішня мотивація поведінки. До того ж, спрямованість на виконання завдань лекції витікає із змісту самої лекції та пов’язана з інтересом і задоволенням, які супроводжують процес пізнання та відкриття нового [5, 7].

Кожен вид мотивації має свої позитивні та негативні аспекти, по-різному впливаючи на психічні процеси. Найпозитивніше впливає як на пізнавальні процеси, так і на особистість загалом, внутрішня мотивація. Зовнішня мотивація може мати переваги під час розв’язання окремих завдань.

Співвідношення внутрішніх і зовнішніх мотивів у структурі навчальної мотивації слухачів значною мірою залежить від загального рівня їх особистісного розвитку, сформованих потреб і ціннісних орієнтирів, а також від організації навчального процесу. Переважна спрямованість викладачів на утримання контролю над поведінкою слухачів за допомогою різних видів заохочень і покарань призводить до посилення зовнішньої і значного зниження внутрішньої мотивації навчання, деформації свідомості, погіршення самооцінки і саморегуляції суб’єктів навчання, зниження їх творчого потенціалу [3, 8].

Найадекватнішими у навчальній діяльності вважаються пізнавальні мотиви (широкі пізнавальні, навчально-пізнавальні та самоосвіти). Релевантним навчальній діяльності вважається навчально-пізнавальний мотив – спрямованість на оволодіння новими способами дій. Саме засвоєння способів перебудови об’єкта навчання забезпечує становлення суб’єкта навчальної діяльності [11].

Серед дисциплін, які вивчають слухачі за спеціальностями “Правознавство” та “Управління у сфері правопорядку” в Академії управління МВС є професійно орієнтовані. Ми спробували забезпечити розвиток пізнавальної мотивації послідовною реалізацією під час

викладання фахових дисциплін “Юридична психологія”, “Юридична конфліктологія”, “Педагогіка вищої школи”, “Дидактика вищої школи” слухачам, які навчаються за цими спеціальностями, принципу проблемності. Постановкою завдань, які поступово ускладнювалися, слухачам створювалися такі проблемні ситуації, для розв’язання яких (для прийняття рішення або знаходження відповіді) їм не вистачало наявних знань, і вони змушені були самі їх набувати. Таким чином, нові знання слухачі одержували не в готовій формі від викладача, а в результаті власної активної пізнавальної діяльності. Вони виступали немов би особистим відкриттям слухача, продуктом його власних узагальнень і висновків, власної пізнавальної діяльності. Її творчий характер останньої є потужним стимулом до пізнання не лише в навчальному процесі, а й у будь-якій професійній сфері. Реалізація принципу проблемності, а також дослідницький характер навчально-пізнавальної діяльності дозволили зацікавити слухачів до творчого пошуку, а це, своєю чергою, спонукало їх до активного самостійного колективного здобування нових знань.

Особливості застосування принципу проблемного навчання у вищому навчальному закладі вимагають специфічних форм проведення занять, педагогічних прийомів і методів [9]. У процесі навчання ми використовували такі форми активного навчання: лекцію-бесіду або діалог з аудиторією; лекцію-дискусію; лекцію із застосуванням техніки зворотного зв’язку; лекцію із застосуванням елементів “мозкової атаки”; лекцію з аналізом мікро ситуацій; лекцію-консультацію; лекцію-візуалізацію тощо.

Ефективність усіх форм занять забезпечувалася передусім змістом навчального матеріалу, його науковістю, глибиною та актуальністю. Дохідливість і переконливість викладання досягалися поєднанням у навчальному процесі різноманітних методів і засобів навчання. За допомогою візуальних засобів реалізовувались такі класичні методи навчання, як, наприклад, розповідь та демонстрація. Пояснення сутності тих чи інших явищ, доповнене зоровим образом (малюнком, схемою тощо), з одного боку, заощаджувало час передачі необхідної інформації, з іншого – підвищувало ступінь її засвоєння слухачами, бо слухове сприймання доповнюється зоровим. За допомогою наочних засобів, техніки зворотного зв’язку (у тому числі засобів про-

грамованого навчання) значно розширюються можливості управління навчальним процесом та мотивацією навчання.

Розглянемо більш детально кілька видів лекційних занять, які уможливають підвищення мотивації навчальної діяльності слухачів і тому рекомендуються для використання під час організації навчального процесу будь-якою кафедрою Академії.

Лекція-бесіда або “діалог з аудиторією” є найпоширенішою і порівняно простою формою активного залучення слухачів до навчального процесу. Вона передбачає безпосередній контакт викладача з аудиторією. Перевага цієї форми організації навчальної діяльності слухачів полягає в тому, що вона дозволяє привернути увагу слухачів до найважливіших питань теми, визначити зміст і темп викладання навчального матеріалу з урахуванням особливостей аудиторії.

Бесіда як метод навчання відома ще з часів Сократа. Ефективність цього методу під час занять інколи знижується через те, що не вдається залучити всіх слухачів до взаємного обміну думками [10]. Участь слухачів у лекції-бесіді можна забезпечити за допомогою різних прийомів, зокрема, запитаннями до аудиторії. Упродовж лекції викладач ставив запитання до всієї аудиторії, призначені не для контролю засвоєння знань, а для визначення рівня знань з проблеми, яка розглядалася, готовності слухачів до сприйняття нового матеріалу. Для заощадження часу запитання формулюються таким чином, щоб на них можна було однозначно відповісти з місця.

Питання можуть бути як репродуктивними, призначеними для зосередження уваги слухачів на окремих моментах теми, так і проблемними.

Ми використовували своєрідний прийом, що базується на принципі проблемності. Його сутність полягає у тому, що слухачі, обмірковуючи відповідь на поставлене запитання, могли самостійно дійти висновків та зробити узагальнення, які викладач повинен був повідомити їм як нові знання аби зрозуміти глибину і важливість обговорюваної проблеми, що у свою чергу підвищувало їх інтерес і стимулювало пізнавальну діяльність.

Виправдала себе і така форма активізації пізнавальної діяльності слухачів, як лекція з елементами “мозкової атаки”, сутність якої полягає у тому, що викладач пропонує слухачам спільно вивести те або

інше правило, комплекс вимог або закономірність процесу, явища. Завдяки уточненню та доповненню, викладач вибудовує теоретичну базу, виходячи з колективного досвіду, систематизує її та нібито “повертає” слухачам у вигляді “спільно виробленої” тези [10, 12]. Наприклад, упродовж лекції ми пропонували слухачам сформулювати свої пропозиції щодо удосконалення організації навчального процесу в Академії.

Під час традиційної лекції викладач сам формулював би ці вимоги. Заощадження часу при цьому лише уявне. Адже завдання викладача полягає не лише в тому, щоб повідомити слухачам корисну інформацію, але передусім у тому, щоб переконати в її значущості, актуальності та придатності для застосування у практичній роботі. Для цього часу шкодувати не варто. А заощаджувати його можна й на іншому. Наприклад, не зупинятися упродовж лекції на деталях, а розглянути лише головне і спрямувати слухачів до ознайомлення з відповідними джерелами з цього питання.

Упродовж лекції викладач також може використовувати відповіді слухачів на свої запитання, а й організувати вільний обмін думками в інтервалах між логічними розділами. Такий прийом використовується під час проведення лекції-дискусії, що дозволяє пожвавити навчальний процес, активізувати пізнавальну діяльність аудиторії і, що дуже важливо, управляти колективною пізнавальною діяльністю групи. Такий ефект досягається лише завдяки правильному добору запитань для дискусії та вмілому, цілеспрямованому керуванню нею. Для обміну думками можна поставити, наприклад, такі запитання: сучасні вимоги до працівника органів внутрішніх справ, методи та прийоми здійснення управлінського впливу в нестандартній ситуації, ефективні шляхи та способи керування підрозділами в повсякденному житті тощо. Після короткого обговорення викладач підсумовує та продовжує читати лекцію.

Ефективною формою активізації навчально-пізнавальної діяльності слухачів є лекція з розбором конкретних ситуацій [2]. За формою вона подібна до лекції-дискусії, однак на обговорення викладач виносить не питання, а конкретну ситуацію. Як правило, така ситуація описується усно, стисло, але містить достатньо інформації для спільного оцінювання та обговорення всією аудиторією. Викла-

дач при цьому намагається залучити до обговорення всіх слухачів, з'ясовує їх ставлення до міркувань колег, пропонує висловити кожному власну позицію, “зіштовхує” між собою різні думки і в такий спосіб розвиває дискусію, прагнучи спрямувати її у потрібне русло. Після цього, спираючись на слухні міркування й аналізуючи неприйнятні, ненав'язливо але переконливо підводить аудиторію до колективного висновку або узагальнення.

Інколи обговорення мікро ситуацій використовувалося як своєрідний вступ до наступного фрагменту лекції. Це уможливило зацікавити аудиторію, загострити увагу на окремих проблемах, підготувати до творчого сприймання нового матеріалу.

Під час проведення занять з юридичної психології, юридичної конфліктології та педагогіки вищої школи використовувалися також лекції-консультації, здебільшого, коли тема мала суто практичний характер. Після стислого викладу основних питань теми слухачам пропонувалось ставити викладачу запитання. Для відповідей відводилося від 30 до 50 відсотків навчального часу. Наприкінці заняття проводилась невелика дискусія – вільний обмін думками, що підсумовувався викладачем.

Якщо обсяг теми був досить містким і лекцію недоцільно було об'єднувати з консультацією, останній присвячувалося спеціальне заняття. У цьому випадку запитання слухачів збирались заздалегідь у письмовій формі. Перша частина заняття проводилась також у вигляді лекції, яку викладач будував у формі відповідей на запитання слухачів, доповнюючи і розвиваючи їх. Друга частина заняття складалась з відповідей на усні запитання та вільного обміну думками.

Мотивація навчальної діяльності слухачів помітно зростала із включенням до навчального процесу лекцій проблемного характеру. На таких заняттях процес пізнання слухачів наближався до пошукової, дослідницької діяльності, що забезпечувало досягнення трьох основних цілей: засвоєння слухачами теоретичних знань; розвиток теоретичного мислення; формування пізнавального інтересу до змісту навчального предмету та професійної мотивації.

На відміну від змісту інформаційної лекції, на проблемній нові знання вводяться як невідомі для слухача. Такий дидактичний прийом сприяв створенню у слухачів ілюзії “відкриття” вже відомого

в науці. Слухачі не просто засвоювали необхідні знання, а й переживали їх засвоєння як суб'єктивне відкриття ще невідомої для себе інформації.

Особлива увага приділялась створенню проблемних ситуацій. За своєю природою проблемна ситуація є таким психічним станом пізнавальної взаємодії суб'єкта з об'єктом пізнання, що характеризується потребою та зусиллями слухачів виявити, “відкрити” та засвоїти нові, ще невідомі для них знання, які містяться у дисципліні та необхідні для розв'язання навчального завдання.

Проблемна ситуація не зводиться ні до характеристики суб'єктивного стану слухачів, які переживають деякі інтелектуальні труднощі, ні до особливостей навчального матеріалу. Проблемна ситуація – це сукупність параметрів, що характеризують стан суб'єкта навчальної діяльності та його оточення. Включення до проблемної ситуації можна охарактеризувати як стан людини, яка ставить собі запитання про невідомі для неї знання, способи діяльності чи принципи розв'язання навчального завдання [4]. Наявність таких запитань є свідченням зародження творчого мислення слухачів у процесі взаємодії з пізнавальним об'єктом.

Прагнучи, щоб зміст проблемних лекцій відображав найновішу нормативно-правову базу та передову практику організації навчального процесу у вищому навчальному закладі, об'єктивні суперечності на шляху наукового пізнання, нами відбиралися вузлові, найважливіші теми курсу, які у своїй сукупності склали основний концептуальний зміст навчальних дисциплін: юридична психологія, юридична конфліктологія, педагогіка вищої школи та дидактика вищої школи.

Особлива увага зверталася на те, щоб навчальні проблеми були доступні слухачам за складністю, враховували їх пізнавальні можливості, перебували у руслі навчального предмета та були значущими для засвоєння нового матеріалу й професійного становлення майбутніх магістрів. Навчальний матеріал подавався з огляду на розкриття перед слухачами логіки розвитку найважливіших наукових ідей і положень.

За допомогою відповідних методичних прийомів (постановки проблемних та інформаційних питань, висунення гіпотез, їх підтвердження чи заперечення, звернення до слухачів за “допомогою” тощо)

слухачі стимулювались до спільних роздумів, диспутів, що мали своє продовження на наступних лекціях чи семінарах. Найкраще це досягалось під час дотримання двох взаємопов'язаних умов:

- а) реалізації принципу проблемності під час добору і дидактичного опрацювання змісту навчального курсу даної лекції;
- б) реалізації принципу проблемності під час розгортання змісту курсу безпосередньо на лекції.

Перша умова реалізувалась викладачем під час розробки системи пізнавальних завдань – навчальних проблем, у яких відображався основний зміст навчального предмета; друга – побудовою лекції як діалогічного спілкування викладача зі слухачами. Залежно від методичного задуму лекції діалогічне спілкування конструювалось як живий діалог зі слухачами на тих етапах, де таке спілкування дидактично доцільне, або як внутрішній діалог, що є найтипівішим для лекцій проблемного характеру. В останньому варіанті особи, які навчалися разом з викладачем (під час внутрішнього діалогу з ним) ставили запитання та відповідали на них або фіксували їх у конспекті для наступного з'ясування в процесі самостійних занять, індивідуальної роботи та консультацій з викладачем або ж під час обговорення з іншими слухачами на семінарських заняттях.

Таким чином, використання проблемних форм та методів навчання в навчальному процесі Академії управління МВС дозволяє формувати оптимальну структуру мотивації навчальної діяльності слухачів, в якій внутрішні мотиви органічно доповнюються та підсилюються позитивними зовнішніми, а також підвищити якість та ефективність навчання, забезпечити його професійну спрямованість, створює сприятливу атмосферу для самостійності, ініціативності та професійного становлення майбутніх магістрів.

Список використаних джерел

1. Алексєєнко Т.А. Формування пізнавальної активності студентів в умовах блокової організації навчання: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – К., 1995.

2. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. – М.: Высшая школа, 1991.

3. Вербицкий А.А. Игровые формы контекстного обучения. – М.: Знание, 1983.
4. Вербицкий А.А., Бакшаева Н.А. Проблема трансформации мотивов в контекстном обучении // Вопросы психологии. – 1997. – № 3.
5. Вербицкий А.А., Платонова Т.А. Формирование познавательной и профессиональной мотивации студентов. – М.: НИИВШ, 1986.
6. Вилюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека. – М.: Изд-во МГУ, 1990.
7. Додонов Б.И. Структура и динамика мотивов деятельности // Вопросы психологии. – 1984. – № 4.
8. Клачко В.М. Структура мотивів учбової діяльності курсантів // Зб. наук. праць.– Хмельницький: Вид-во АПВУ, 1998. – № 8. – Ч. 2.
9. Навчальний процес у вищій педагогічній школі: Навч. посіб / О.Г. Мороз, В.О. Сластьонін, Н.І. Філіпенко та ін.; О.Г. Мороз (ред.). – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2001.
10. Педагогіка: Навч посіб / В.М. Галузяк, М.І. Сметанський, В.І. Шахов. – 2-е вид., випр. і допов. – Вінниця: Книга-Вега, 2003.
11. Сафин О.Д. Развитие мотивации профессионального самосовершенствования офицеров Пограничных войск Украины: Дисс. ... канд. психол. наук: 20.01.06. – Хмельницький, 1995.
12. Сметанський М.І., Галузяк В.М. Педагогічна влада та її виховний потенціал // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 4.
13. Bennet С.М. A Skinnerian view of human freedom // Humanist. – 1990. – V. 50. – № 4.

Стаття надійшла до друку 31.05.2007 р.

УДК 301.085:15

Вікторія Кондрюкова –

кандидат психологічних наук провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії психологічного забезпечення діяльності органів внутрішніх справ ДНДІ МВС України

ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ КОНФЛІКТУ

Зміст статті присвячений функціонально-системному аналізу сутності конфлікту, об'єктивних і суб'єктивних складових конфліктної взаємодії; а також структурних елементів конфлікту для його оцінювання в статичній, визначення передумови й механізмів виникнення конфлікту для його оцінювання в динаміці.

General theory of conflict Maintenance of the article is devoted functionally to the analysis of the systems of essence of conflict, objective and subjective of constituents of conflict co-operation; and also structural elements of conflict for his evaluation in static, determinations of pre-condition and mechanisms of origin of conflict for his evaluation in a dynamics.

Конфліктологія як наука є актуальною на сьогодні. Проблема дослідження конфліктів набула особливого значення. Наше суспільство і суспільні науки тривалий час ігнорували конфлікти, внаслідок чого владні структури не володіли науковою методологією вивчення, регулювання і прогнозування конфліктів. Демократичні перетворення відкрили двері для стихії конфліктного розмаїття в усіх сферах сучасного життя.

В Україні конфліктологія тільки формується. Українські науковці (Інститут соціології НАН України, Інститут соціології ім. Г.С. Сковороди, Український науково-дослідний інститут проблем молоді, Національний інститут стратегічних досліджень, Міжрегіональний інститут глобальної і регіональної безпеки, Військовий гуманітарний інститут НАОУ та ін.) активізували дослідження проблем діагностики, гносеології, соціології, політики і психології конфліктів. Спостерігається поживлення інтересу до математичного моделювання конфліктів. Видано кілька робіт в ОЦ РАН (А. Барабаш, В. Іванов,

Ю. Павловський, С. Терентьев й ін.). Конфлікти вивчаються у військовій педагогіці, педагогіці виховання та спорту (В. Афонькова, Б. Алішев, Г. Болтунова, Є. Тимоховець й ін.).

Науковці Київського національного університету внутрішніх справ Андросюк В.Г., Александров Д.О., Казміренко Л.І. Юхновець Г.О. та ін. у своїх роботах розкрили основний зміст поняття конфліктів, що відбуваються у практичній діяльності органів внутрішніх справ.

Метою статті є озброєння студентів сучасними теоріями конфліктології, розвинення вміння застосовувати їх у профілактиці й вирішенні конфліктів у всіх сферах життєдіяльності людини.

Цим зумовлено опрацювання окремих завдань: аналіз сутності конфлікту та виділення об'єктивних та суб'єктивних складових конфліктної взаємодії; виявлення структурних елементів конфлікту; визначення видів й типології конфліктів, а також типових причин виникнення конфліктів та рушійних сил його розвитку.

Основою всіх конфліктів є протиріччя, що виникають між людьми або усередині структури самої особистості. Саме вони й викликають протиборство між сторонами конфлікту.

Для розуміння природи конфлікту і характеру його розвитку особливе значення має "теорема Томаса", в якій зазначено, що у випадку, коли людина сприймає деяку ситуацію як реальну, вона матиме реальні наслідки. Тобто, якщо розбіжність інтересів між людьми або групами не сприймається й не відчувається ними, вона не призводить до конфлікту. Розуміння конфлікту, реакція на уявну або реальну загрозу, відчуття ворожості намірів, стан пригніченості породжують превентивні або захисні дії сторони, яка відчуває тиск і пов'язує його з діями інших груп або особистостей. Так уявне перетворюється в дійсне. А.Т. Ішмуратов визначав, що "конфліктна ситуація складається у душах людей, і зовнішня реальність – лише привід для її виникнення".

Західноєвропейські вчені (Л. Козер, Р. Дарендорф, Т. Парсонс й інші) розглядали конфлікт як боротьбу за цінності, статус, владу, ресурси, метою якої є нейтралізація, завдання збитків або усунення суперника.

Л.Г. Здравомислов вважав конфлікт формою відносин між потенційними або актуальними суб'єктами соціальної дії, мотивація яких

обумовлена протилежними цінностями і нормами, інтересами і потребами.

А.Я. Анцупов, А.А. Малишев визначали конфлікт як найбільш гострий спосіб розв'язання значимих протиріч, що виникають у процесі соціальної взаємодії, виражаються у протидії суб'єктів конфлікту і супроводжуються негативними емоціями і почуттями, які переживають суб'єкти один до одного.

А.Т. Ішмуратов визначає конфлікт як хворобу спілкування, на його думку, конфлікт не є системою матеріальних об'єктів, це наше внутрішньо сконструйоване бачення ситуації.

Аналіз сучасних неспеціальних енциклопедій свідчить, що зміст поняття конфлікту розкривається через низку значень:

- стан відкритої, часто затяжної боротьби: битва або війна;
- стан дисгармонії у стосунках між людьми: зіткнення протилежностей;
- психічна боротьба, що виникає як результат одночасного функціонування взаємовиключних бажань або тенденцій;
- протистояння характерів або сил у художніх творах;
- емоційне напруження (хвилювання), що виникає у разі зіткнення протилежних імпульсів або за неможливості примирити внутрішні імпульси з реальністю чи моральними обмеженнями.

У спеціальних виданнях останніх років поняття “конфлікт” суттєво уточнюється. Зокрема, у психологічній літературі відокремлюється поняття “*внутрішній конфлікт*”, яке трактується як психічний стан, викликаний амбівалентністю почуттів або боротьбою мотивів і пов'язаний з гострими переживаннями.

Будь-який конфлікт можна розглядати в статичі (як систему взаємозалежних структурних елементів) і в динаміці (як процес).

До основних структурних елементів конфліктної взаємодії належать об'єктивні й суб'єктивні складові (рис 1).

Варто розрізняти терміни “об'єкт” і “предмет” конфлікту. У загальному значенні об'єктом конфлікту можна назвати ту частину реальності, що залучена у взаємодію із суб'єктами конфлікту. На відміну від цього предметом конфлікту є ті протиріччя, які виникають між взаємодіючими сторонами і які вони намагаються розв'язати за допомогою протиборотства. Конфлікти завжди виникають з приводу якогось

небудь об'єкта, але їхня сутність виражається в предметі конфлікту, тому вирішення або врегулювання конфлікту насамперед пов'язане з усуненням не його об'єкта, а його предмета.

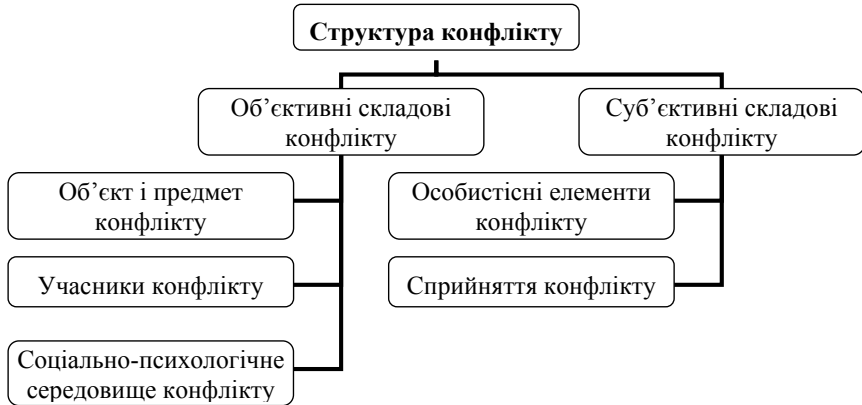


Рис. 1. Структура конфлікту

Важливо також відзначити, що об'єкт конфлікту може бути як реальним, так і потенційним, утопічним (наприклад, люди іноді відстоюють ілюзорні ідеали й ідеї), але предмет конфлікту завжди реальний і актуальний. Крім цього, об'єкт конфлікту може бути як явним, так і латентним (прихованим), але предмет конфлікту – протиріччя між його опонентами, завжди проявляється чітко.

Учасники конфлікту – суб'єкти соціальної взаємодії (окремі індивіди, соціальні групи, організації, держави), інтереси яких порушено безпосередньо, або суб'єкти, які явно (неявно) підтримують конфліктерів.

У реальній динаміці конфлікту грань між основними й неосновними учасниками часто виявляється рухомою й відносною. Діалектика полягає в тому, що у процесі розвитку конфлікту, сторони конфлікту можуть мінятися місцями (наприклад, конфлікт, що виник у 90-і роки ХХ ст. в Югославії між косовськими албанцями й сербами, надалі переріс у міжнародний конфлікт між Югославією й країнами, що належать до НАТО).

Узагальнюючи дослідження психологів, слід зазначити, що до якостей особистості, що призводять до виникнення конфліктів можуть бути віднесені:

- неадекватна самооцінка своїх можливостей і спроможностей, що може бути як завищеною, так і заниженою (і в тому, і іншому випадку вона може суперечити адекватній оцінці оточуючих);
- прагнення домінувати там, де це можливо і неможливо;
- консерватизм мислення, поглядів, переконань, небажання перебороти застарілі традиції (що утруднює взаємодію з представниками старшого покоління);
- надмірна принциповість і прямолінійність у висловах і судженнях, прагнення будь-що сказати правду в очі;
- визначений набір емоційних якостей особистості, серед яких провідними є тривожність, агресивність, упертість, дратівливість.

Манера поведінки також відіграє важливу роль у розвитку конфлікту. Люди, які вступають у спілкування, мають різні звички, рівні культури, правила поведінки. Ці розбіжності можуть бути зумовлені рисами характеру, певним життєвим досвідом, чинниками, пов'язаними із процесом соціалізації особистості (її соціальною роллю). Розрізняють певні типи конфліктної поведінки залежно від соціальних ролей. У своїх роботах Р. Брэмсон та Д. Скотт виділили цілу низку типів важких у спілкуванні людей.

Будь-якому конфлікту передують *спірні ситуації* (розбіжності сприйняття й оцінок тих чи інших подій). Але не кожна спірна ситуація перетворюється в конфлікт. Передумовою для розгортання конфлікту є створення в соціальній системі потенціалу напруженості, що матеріалізується в соціальних очікуваннях, позиціях індивідів (чи груп), у їхніх соціальних діях. Таким чином, формується суб'єкт конфліктної дії, здатний ініціювати конфліктну ситуацію [1, 59].

Для переростання наявної суперечності в конфліктну ситуацію необхідні певні умови: значимість ситуації для учасників конфліктної взаємодії; перешкода з боку одного з учасників досягненню цілей його опонентом (навіть якщо це сприйняття суб'єктивне); перевищення рівня особистої чи групової терпимості до наявної перешкоди хоча б в однієї зі сторін [2, 11].

Конфліктна ситуація є умовою виникнення конфлікту, але для цього обов'язково потрібен привід (інцидент). Однак навіть після інци-

денту зберігається можливість вирішити конфлікт мирним шляхом, за допомогою переговорів прийти до компромісу між суб'єктами конфлікту. І цю можливість варто використовувати повною мірою. Якщо після інциденту знайти компроміс і запобігти подальшому розвитку конфлікту не вдалося, то за першим інцидентом випливають другий, третій і т.д. Конфлікт вступає в наступний етап – відбувається його ескалація (наростання).

Початок конфлікту визначають у разі одночасної наявності таких умов:

- перший учасник свідомо й активно діє на шкоду іншому учаснику;
- інший учасник (опонент) усвідомлює, що ці дії спрямовані проти його інтересів;
- опонент починає відповідні дії проти першого учасника [3, 52].

Закінчення конфлікту може мати різні форми, але в будь-якому випадку передбачає припинення дій учасників, спрямованих один проти одного (рис. 2). Слід також зазначити, що не завжди конфлікт проходить усі зазначені стадії. Наприклад, об'єктивно сформована конфліктна ситуація може бути не помічена і не усвідомлена тими, чий інтереси вона зачепила. Тоді, природно, конфлікт не почнеться. Конфлікт не почнеться й у тому випадку, якщо слідом за виникненням його об'єктивних причин вони негайно ж усуваються. Однак варто мати на увазі, що не завжди завершення конфлікту веде до миру й згоди. Трапляється й так, що закінчення одного (первинного) конфлікту може дати поштовх іншим конфліктам. Так, завершення конфлікту в економічній сфері може дати імпульс для його виникнення в політичній області; після вирішення політичної проблеми може розпочатись період ідеологічного протистояння тощо.

Крім цього, після завершення конфлікту може розпочатися постконфліктний синдром, що виражається в напружених взаєминах колишніх опонентів. В разі загострення суперечностей між ними постконфліктний синдром може стати джерелом наступного конфлікту, причому з іншим об'єктом, на новому рівні та з новим складом учасників.

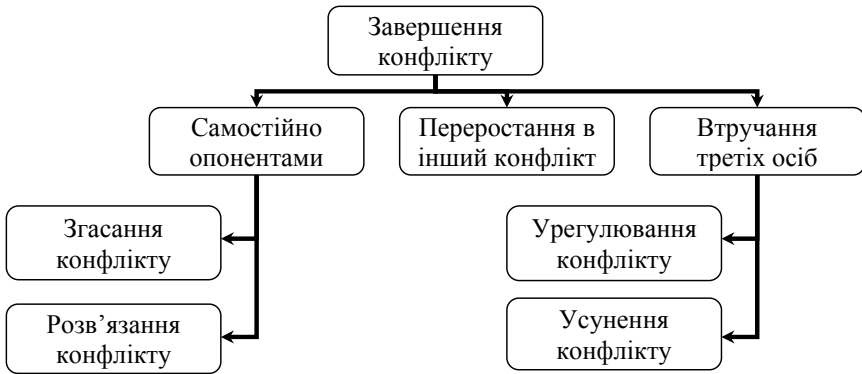


Рис. 2. Основні форми завершення конфлікту

Існує значна кількість типологій конфліктів, кожна по-своєму правильна, але й по-своєму обмежена. Тому, при їх розгляді слід пам'ятати низку обставин: конфлікти належать до категорії соціальних явищ, межі яких явно не простежуються; будь-який конфлікт має безліч аспектів і граней, що не дає можливості створити єдину класифікацію; сутність конфлікту іноді неможливо визначити навіть після його закінчення, у зв'язку із завуальованістю справжніх джерел, причин і мотивів учасників, а також з огляду на суб'єктивність дослідника.

Узагальнюючи найбільш поширені класифікації конфліктів, можна виділити основні ознаки класифікації і типології конфліктів (рис. 3).

Тривалий час вважалося, що існує одна причина конфліктів: К. Маркс вважав, що нею є приватна власність і породжувані нею відносини соціальної нерівності; Г. Зиммель усе відносив на рахунок конфліктної природи людини; Р. Дарендорф бачив причину конфлікту у відносинах панування й підпорядкування; Л. Козер вважав універсальним джерелом конфліктів боротьбу за ресурси.

Причини конфліктів розкривають джерела їх виникнення й визначають динаміку перебігу. Виникнення й розвиток конфліктів обумовлено дією чотирьох груп факторів:

Об'єктивними причинами конфліктної взаємодії вважаються обставини соціальної взаємодії людей, що призводять до зіткнення їх-

ніх думок, інтересів, цінностей і т. ін. Науковці в цій частині виділяють різні чинники [2].

Організаційно-управлінські причини виникають при необґрунтованому виборі керівником методів регулювання виробничої діяльності й розподіляються на певні групи;

До *соціально-психологічних причин* відносять: природне зіткнення інтересів людей у процесі їхньої життєдіяльності; конфлікт цінностей; втрату й перекручування інформації у процесі міжособистісної і міжгрупової комунікації; розбалансованість рольової взаємодії людей; вибір різних способів оцінювання результатів діяльності (існує 5 способів оцінювання: порівняння з ідеальним станом справ; вимога до цієї діяльності за нормативами; ступінь досягнення мети діяльності; порівняння з результатами, досягнутими іншими людьми під час виконання аналогічної діяльності; порівняння з положенням справ на початку діяльності; при цьому оцінюючи інших людей, ми використовуємо способи 1 – 4, оцінюючи себе – 4 і 5); прагнення більше брати, чим віддавати; прагнення до влади тощо

Особистісні причини конфлікту пов'язані з наявністю у будь-якому конфлікті особистісних елементів, до яких належать: основні психологічні домінанти поведінки особистості; риси характеру й типи особистостей; установки особистості, що утворюють ідеальний тип індивідуальності; неадекватні оцінки й сприйняття; манери поведінки.

В уяві багатьох людей конфлікти асоціюються із цілком негативними явищами: війнами, революціями, міжусобицями, сварками. Саме тому конфлікт, як правило, вважають явищем небажаним і шкідливим. Насправді ж це не завжди відповідає дійсності. Наслідки конфліктів можуть бути як негативними, так і позитивними. У силу самої своєї природи конфлікт може бути носієм і творчих, і руйнівних тенденцій, приносити як користь, так і шкоду сторонам, що беруть в ньому участь.

Існують явні й латентні (приховані) функції конфлікту.

Явні функції конфлікту виконує у випадку, коли його наслідки збігаються із цілями, які проголошували й переслідували опоненти конфлікту.

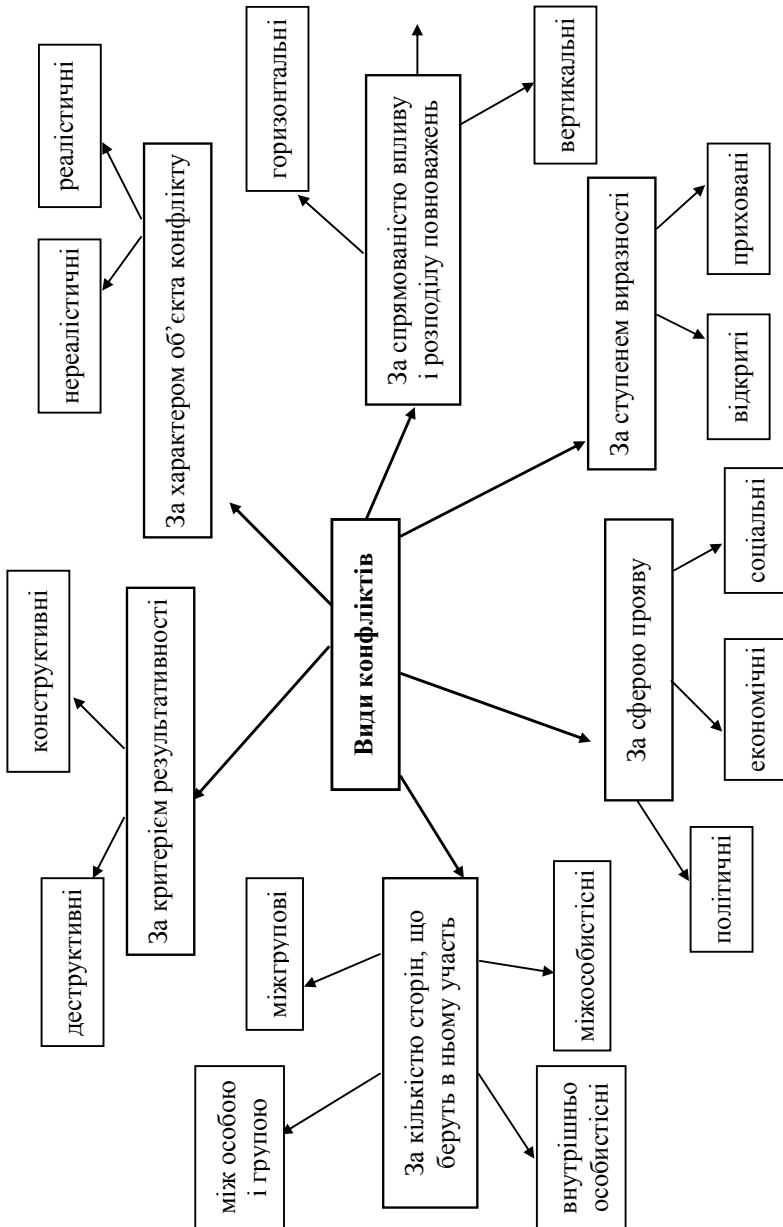


Схема 3. Класифікація конфліктів

Латентні функції конфлікту характеризуються тим, що наслідки конфлікту виявляються лише з часом і певною мірою відрізняються від раніше проголошених намірів. Іноді ці наслідки взагалі можуть виявитися несподіваними і не відповідати цілям учасників конфлікту.

І явні, і латентні функції конфлікту можуть бути як негативними, так і позитивними. *Функціональним* конфлікт називають у випадку, якщо функція конфлікту позитивна для його учасників. *Дисфункціональним* конфлікт вважається тоді, коли його результати є негативними для його учасників і на них вони не розраховували.

Варто особливо підкреслити, що оцінка функцій конфлікту позитивної або негативної завжди має *конкретний* характер. З погляду одного суб'єкта конфлікту, він може розглядатися як позитивний, з погляду іншого – як негативний. Інакше кажучи, існує *суб'єктна відносність* в оцінці характеру функції конфлікту. Крім того, той самий конфлікт у різних відносинах і в різний час може оцінюватися з різних або навіть протилежних позицій. Це свідчить про *релятивістський* характер функцій конфлікту.

Розглядаючи питання становлення конфліктології як науки, потрібно звернути увагу, що формування її як особливої області такого роду досліджень відбувалось одночасно з розвитком історії, соціології, права, етики, психології й інші соціальних наук. Ворожнеча між людьми в суспільстві таке ж звичайне явище, як згода й співробітництво. Історичний досвід свідчить, що безконфліктна модель суспільства є ілюзією, а з іншого боку, згода й співробітництво є основою інтеграції суспільства і його успішного поступального розвитку.

Швидкий ріст кількості конфліктів у державі свідчить, що ми дійсно перебуваємо на шляху демократизації, оскільки у суспільстві з'явилося багато соціальних груп, які відкрито виражають свої інтереси і бачать можливість їх відстояти. Але однією з головних причин соціальної напруги, що існує у нашому суспільстві, є невміння конструктивно вирішувати конфлікти. Останнім часом з'явилося чимало практичних посібників з конфліктології, в яких надано рекомендації щодо поведінки у конфлікті політика, підприємця, подружжя тощо. Значно менше теоретико-прикладних посібників, які б узагальнювали величезний і строкатий набір способів і прийомів "на всі випадки

життя”. Тому студенту вкрай важливо навчитися правильно знайти саме той посібник, що допоможе осмислено зорієнтуватися в конкретній конфліктній ситуації на певному етапі її розвитку.

Для з’ясування суті конфлікту студентам важливо зрозуміти передумови його виникнення, основні ознаки прояву, різницю між предметом і об’єктом конфлікту, оскільки об’єктивно наявна розбіжність цілей й інтересів, узятя сама по собі, так само, як і усвідомлення такої протилежності окремими індивідами чи групами, ще не створюють реальних умов для розгортання конфлікту.

Список використаних джерел

1. Бабосов Е.М. Конфликтология: Учеб. пособие. – 2-е изд., стереотип. – Мн.: Тетрасистемс, 2001.
2. Конфліктологія: Навч. посіб. / Ємельяненко Л.М., Петюх В.М., Торгова Л.В., Гриненко А.М.; За заг. ред. В.М. Петюха, Л.В. Торгової. – К.: КНЕУ, 2003.
3. Громова О.Н. Конфликтология: Курс лекций. – М.: Ассоциация авторов и издателей “Тандем”, 2001.

Стаття надійшла до друку 13.07.2007 р.

Теоретичні та історичні питання держави та права

УДК 103.3+340.0

Марія Патей-Братасюк –

доктор філософських наук, професор кафедри гуманітарних дисциплін юридичного факультету Київського національного університету внутрішніх справ

РОЛЬ МЕТАТЕОРЕТИЧНОГО ЗНАННЯ В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО ПРАВОВОГО МИСЛЕННЯ

В статті піднято проблему формування в сучасній Україні нового, не-легістського (незаконницького), творчого за стилем та гуманістичного за змістом мислення у правовій сфері. Тільки таке юридичне мислення може стати засобом утвердження принципу верховенства права в нинішній Україні.

In the article it is heaved up a forming problem in modern Ukraine new, creative after style and thought humanism on maintenance in a legal sphere. Only such legal thought can become the mean of claim of principle of supremacy of right in present Ukraine.

Проблема формування розвиненого правового мислення, що здатне адекватно відобразити потреби та інтереси нинішнього українця як суб'єкта права, є особливо актуальною для філософсько-правової науки, правознавства загалом і для практичного правового життя в сучасній Україні. На жаль, у суспільстві, що виховане на матеріалістичному розумінні історії, актуальність цієї проблеми нині недооцінюється.

Чому потрібна інтелектуально-духовна реформа в правовій сфері? Насамперед тому, що найбільшим недоліком легістського, тобто законницького (“юридичного”) мислення, що домінує в українській правовій сфері, є його репресивний характер, тобто старий репресивний тип мислення, що обслуговував до правове життя тоталітарного

суспільства, обслуговує і нинішнє посттоталітарне життя в Україні. Репресивний характер цього мислення органічно впливає із трактуванням ним права як норми (закону). Зводячи право до норми, “сукупності правил поведінки”, автором яких є держава, фактично отожднюючи його із законом, це мислення тим самим уже зводить до мінімуму гуманістичний сенс права. Право як “міра належної поведінки” (а “міру”, зрозуміло, в усіх законах визначає держава) перетворюється у схему, в яку має бути втиснена жива життєва ситуація конкретної людини.

Мислення, сформоване в межах нормативістського підходу до права, це розсудково-описувальне мислення, що цікавиться зовнішнім, формально-логічним; ним керує прагнення видати це зовнішнє, неістотне, формально-логічне за істотне, основне, змістовне. Нормативістська методологія формує догматичне мислення, що абсолютизує позитивне (державне) право. Мислення, що працює в руслі догматичного підходу тривалий час, поступово стає негнучким, нединамічним, нетворчим. Межею його діяльності є пояснювання, тлумачення уже готових, викінчених, викладених у нормах, істин. Воно не здатне до творчого пошуку істини, до відкриття її в процесі всебічного, глибинного пізнання, систематичної інтелектуальної напруги.

Характерною рисою такого типу мислення є його інструментальна спрямованість – це в кінцевому підсумку зумовлює його налаштованість лише на локалізовану правову реальність, на трактування права (норми) лише як інструмента досягнення порядку. Тим самим відбувається ізоляція, відрізання права від світу культури [1, 128].

Задогматизоване, заземлене, обмежене емпіричністю, нединамічне мислення, трактуючи право (норму) як засіб, знаряддя, за допомогою якого здійснюється регулювання суспільних відносин (і не більше), не здатне пов’язати право з такими цінностями як творчість, справедливість, любов, добро, краса, Бог тощо. Його не хвилює глибинна інтеріоризація норм (закону), йому достатньо зовнішньої законслухняності, формально-рольової поведінки.

Підкорити живе життя “сукупності правил поведінки”, які, безумовно, є правильними (бо – правила!) – ідеал обивателя, який боїться руху, динаміки, виру життя. У їх “правильності” він не сумнівається,

оскільки над його мисленням постійно тяжіє домінанта влади, держави в особі законодавця, який не помиляється.

Аналізований тип мислення орієнтований на негативний образ людини, яку уявляє собі цілком безпомічною, не автономною. Вона не може обійтися в повсякденному житті без “сукупності правил поведінки”, які має “видати” влада. Ці “правила” – і є право. Отже, без держави людина не має жодних прав. Природні невідчужувані права для цього мислення є не більше, ніж фікція. Людині це мислення відмовляє в творчому, новаційному підході до життєвих проблем, у власному вільному виборі, моральній автономії, загалом у праві бути особистістю, самотужки приймати рішення, мати власну царину діяльності, людську і громадянську гідність тощо. Це мислення не довіряє людині, воно довіряє владі. Підозріле ставлення до пересічного індивіда сприйняття його як істоти деконструктивної, руйнівної, що прагне лише до зловживання правами. Без дозволів і особливо заборон (їх у нинішнього українця чи не втричі більше, ніж у громадянина ЄС), встановлених владою, він залишиться немічним, недостатньо мислячим, нежиттєздатним, нецивілізованим, а отже, зруйнує “законність і правопорядок”. Це один із основних стереотипів цього мислення. Інші пов’язані з владою і законом. Влада постає завжди правильною, справедливою, турботливою, всезнаючою. Закон теж завжди правильний і справедливий, карає лише порушників “законності і правопорядку”. Закон у цьому випадку є не формою свободи, а лише наказом і засобом покарання. Громадяни повинні прийняти той порядок, який влаштовує владу (бажані для держави правила поведінки, як пишуть окремі теоретики права). Дарма, що вона може бути антинародною, для нормативістського мислення будь-яка влада є особливою цінністю. Це мислення пронизане стереотипом індивіда, який завжди зобов’язаний владі і винний перед нею, і нікому не зобов’язаної, а отже, і не винної ні перед ким, влади.

Як зазначає С.Г. Кара-Мурза, стереотипи – це фільтри, крізь які людина сприймає дійсність. Користуючись стереотипами, які допомагають людині швидко, не думаючи, сприймати й оцінювати реалії життя, можна маніпулювати свідомістю людей [2, 76]. З усіх засобів впливу на людину, наголошував У. Ліпман, найвитонченішими і винятково дієвими є ті, що створюють і підтримують галерею сте-

реотипів, які з глибини свідомості керують всім пізнавальним процесом [2, 76]. Особливо легко за допомогою стереотипів маніпулювати мисленням і свідомістю людей, позбавлених твердих світоглядно-філософських і духовно-культурних засад. В.М. Селіванов слушно зауважує, що ігнорування гуманістичного світоглядного підґрунтя права в теорії та юридичній практиці на догоду етатизму та прагматизму в державному управлінні веде, як свідчить світовий досвід, до однобокого, обмеженого, усіченого розуміння права, до нехтування інтересами конкретних людей, їх життєвих проблем і потреб [3, 511]. Нормативізм (легізм) як специфічна методологія, з низкою відповідних понять та принципів віднайшов поживне підґрунтя в за-раціоналізованому, відірваному від духовного досвіду людства, від гуманістичних цінностей, сконцентрованих насамперед в моралі, релігійному досвіді тощо, мисленні радянської інтелігенції. Під впливом цієї методології в її і без того нерозвиненій правосвідомості відбулася інволюція, тобто остаточна руйнація цієї свідомості і заміна неправовою свідомістю або законницькою, замість правосвідомості постала законослухняність, законосвідомість [1, 439–442].

Легістсько-нормативістська методологія, ототожнюючи право з нормою, по суті стверджує право влади на насильницьке регулювання суспільних відносин, репресивне ставлення до людини, громадянина, на заперечення її природних прав і свобод, які є невідчужуваними.

Відомий західноєвропейський філософ-гуманіст А. Швейцер, аналізуючи кризу легізму в країнах Європи першої половини ХХ ст., констатував: “Ми живемо у час відсутності права. <...> Юристи допустили занепад права й справедливості. Але вони в цьому не винні. Просто в мисленні їх часу бракувало уявлення про те, на якому підґрунті має стверджуватися живе поняття права. Право постало жертвою відсутності світогляду, і лише на ґрунті нового світогляду воно здатне знову відродитися... Було б дурницею намагатися заперечувати зв’язок, що існує між правом і світоглядом. Світогляд є зародком усіх ідей і переконань, які зумовлюють характер поведінки індивіда та суспільства” [4, 89–90].

Гуманізація є провідною характеристикою нинішнього етапу розвитку наукового пізнання. Необхідна не тільки переорієнтація ви-

користання наукових досягнень в гуманістичне русло. Постмодерна культура диктує вимоги перебудови методології науки, стилю мислення, архетипів наукового пізнання. Формування гуманістичного мислення – одне з головних завдань сучасного наукового пізнання. Ідея культури як міри розвитку людини є однією із провідних методологічних засад гуманістичної орієнтації сучасного наукового пізнання. Інша аналогічна провідна ідея – це ідея єдиної науки про людину. Якщо їх ідеї ретранслювати на правову науку, то це означатиме, що в сучасному правознавстві право не можна мислити лише як політичне явище. Цей погляд на право уже не витримує наукової критики. Право має мислитися як феномен культури, невід’ємний від людини, її буття, на протигагу поширеному погляду на право, що нерозривно пов’язане лише з державою.

Нинішня правова наука має прийняти сучасні знання про людину, образ сучасної людини – цього вона теж донедавна не робила, нормативістсько-легістське мислення на них не було орієнтовано. Правовій науці, окрім суто теоретичного рівня пізнання, необхідний і метафізичний рівень чи метатеоретичний, який є передумовою самої теоретичної діяльності. Тобто сучасному правознавству необхідні власні та філософські основи, якими є набір вихідних ідей та методологічних установок, щось на кшталт “парадигми” Т. Куна чи “дослідницької програми” І. Лакатоса [5].

Метатеоретичний рівень наукового мислення – це особливий тип мислення, що не виконує безпосередньо пояснювальної функції, а є умовою певного виду теоретичної діяльності, в контексті якої здійснюється пояснення та систематизація емпіричного матеріалу. Метатеоретичне мислення, що є у структурному плані сукупністю принципів, стверджує дещо про саму теорію та практику правової реальності, задає певне бачення людини та світу, способи їх відображення в науці, окреслює певні способи теоретичної діяльності, визначає набір прийомів цієї діяльності, прийняття чи заперечення її кінцевих результатів. Особливістю метатеоретичного знання є те, що воно не детермінує жорстко і однозначно теоретичну діяльність, а дозволяє науковцю творчу свободу і в цьому чи не найбільша його цінність.

Метатеоретична мисленнєва діяльність безпосередньо пов'язана з філософськими ідеями конкретного часу. Саме філософія напрацьовує вихідні ідеї та принципи, що відбиває характерні особливості картини світу, людини та її буття, глобальні тенденції розвитку тощо та гносеолого-методологічні настанови науки загалом та правової науки зокрема. Саме філософськи налаштоване мислення спроможне забезпечити цілісне бачення феномена права та пошук його граничних основ.

Сучасне розвинене правове мислення неможливе без сучасного філософсько-світоглядного знання про людину, світ її потреб, інтересів, цінностей, а також можливості, перспективи тощо. Саме людина має стати постійною величиною в сучасному правовому мисленні. В епоху персоналістичної революції, що відбувається в нинішньому світі, інших критеріїв бути не повинно. ”Звернення до людини, вираження думки про природу права в поняттях, що складають сутність філософії людини, одне здатне дати гранично глибоке розуміння права; тільки в суб’єктивних характеристиках може бути прихована природа феномену права” – справедливо наголошує В.П. Малахов [6, 248].

Щоб суспільство могло подолати хиби нерозвиненого доправового мислення, яке неминуче зумовлює слабку правосвідомість, потрібні не лише відповідні соціальні, економічні, політичні умови тощо, а й відповідна інтелектуальна напруга, адекватна гносеологічна інтенсивність, належні епістемні передумови [7; 3; 8; 9]. Таким суспільствам як сучасні українське чи російське “необхідно пережити глибоку моральну та інтелектуальну реформу, щоб на місці [...] тоталітарної свідомості появилася світська, демократична свідомість, в якій ідеї та ідеали постійно коректуються раціонально-здоровим сенсом, а утопія не є керівництвом до дії”, – слушно наголошує В. Мушинський [10, 80].

Відродити атрофований здоровий глузд у нашій юриспруденції і розвивати мислячий розум на засадах духовного досвіду людства – це вкрай важливе інтелектуальне завдання для українських правознавців, оскільки від якості його виконання залежить перетворення нашої правової реальності в каталізатор суспільного розвитку або ж

подальша деградація цієї сфери, що нині так відчутно гальмує прогрес суспільства.

Список використаних джерел

1. Бачинин В.А. Философия права и преступления. – Х., 1998.
2. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – К., 2000.
3. Селіванов В.М. Право і влада в сучасній Україні: методологічні аспекти. – К., 2002.
4. Швейцер А. Этика и культура. – М., 1991.
5. Див.: Кун Т. Структура научных революций. – 2-е изд. – М., 1977; Лакатос И. История науки и ее рациональные реконструкции // Структура развитие науки. – М., 1978.
6. Малахов В.П. Философия права. – М., 2002.
7. Козловський А.А. Право як пізнання. – Чернівці, 1999.
8. Кравченко С.П. Мова як фактор правоутворення та законотворення: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук – Одеса, 2000.
9. Братасюк В.М. Право як форма прояву інтелектуальної традиції епохи (на матеріалах романо-германської правової сім'ї): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук – К., 2005.
10. Мушинский В.С. Сумерки тоталитарного сознания // Государство и право. – 1992. – № 3.

Стаття надійшла до друку 02.10.2007 р.

УДК 343.97+616.89-008.414.44

Людмила Шестопалова –
кандидат юридичних наук, стар-
ший науковий співробітник, вче-
ний секретар секретаріату Вченої
ради Академії управління МВС

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА САМОГУБСТВА В ЄВРОПІ

*Стаття містить дискурс щодо самогубства в Європі.
The article is about suicide in European history.*

Понад десять років Конституція не лише декларує основні права та свободи людини і громадянина, але й стверджує норми прямої дії. Однак наша держава, перебуваючи тільки на самому початку свого розвитку, переживає черговий складний соціально-політичний період, а тому його статистичні показники, зокрема ті, що характеризують людський вимір, на жаль, є невтішними. Йдеться не лише про низький рівень життя населення, падіння рівня його освіченості, культури, психологічної витривалості, а й про такі їх наслідки, як високі кількісні показники смертності населення, в тому числі неприродну смерть.

Особливе місце серед чинників смертності з неприродних причин посідає самогубство. Воно, як соціально-правове явище, і буде предметом нашого дослідження в історичному контексті.

Самогубство вивчається дуже давно. Його досліджували й українські науковці: Ю.В. Александров, В.О. Глушков, В.Ф. Войцех, С.В. Жабокрицький, М.П. Мелентьєв, О.М. Моховіков, Г.Я. Пілягіна, В.В. Сулицький, А.П. Тіщенко, А.П. Чупріков, В.О. Шаповалов, С.І. Яковенко, Н.М. Ярмиш та ін. Проте дотепер воно залишається малодослідженим соціально-правовим явищем.

Ми ставимо мету з'ясувати еволюцію його оцінки з тим, щоб у подальшому випрацювати конструктивні підходи до мінімізації цього явища.

Самогубство з'явилося дуже давно, очевидно, навіть раніше від злочину. Адже людина усвідомила себе смертною раніше, ніж усві-

домила себе особистістю, звільнившись від родових зв'язків, у свою чергу заснувавши власну свободу на приватній власності і відносинах обміну товарами та діяльністю. Про надто раннє історичне існування самогубства свідчать згадки в давніх літературних пам'ятках.

Погляди на самогубство відбилися також у фольклорі практично всіх народів, першоджерелом якого було синкретичне прамистецтво давніх людей. Воно поєднувало в собі начала одразу кількох майбутніх мистецтв – літератури, танцю, театру, співу, і в ньому прадавні самовиражалися та самостверджувалися, потребуючи визнання своєї сили в змаганні з природою.

Різні народи в різні історичні періоди оцінювали самогубство неоднаково – від схвалення за певних обставин до різкої заборони.

Здебільшого народне ставлення до самогубства було негативним, безглузде вчинення самогубства не схвалювалося і вважалося аморальним навіть на Давньому Сході (дотепер на Заході помилково вважається, що Схід найглибше розуміє самогубство та розуміється на ньому).

Невипадково в фольклорі європейських країн збереглися міфічні персонажі – духи померлих самогубців. Нижчій міфології народів Європи відомий образ вампіра – мерця, який ночами встає з могили чи з'являється в образі кажана, висмоктує людську кров, жахає, зводить з розуму.

Вампірами (упириями), за народними віруваннями, стають “нечисті” покійники – самогубці, злодії [1].

У слов'янській міфології вампіру відповідає упир. До речі, постійно втручається в життя людей також чорт (образ дохристиянського походження), він провокує на непристойні, некрасиві, негативні вчинки, в тому числі спонукає до вчинення самогубства.

С.В. Максимов, вивчаючи народне ставлення українців і росіян до самогубців, понад сто років тому занотував, що “на тому світі” сатана використовує душі самогубців, які йому прислужують [2, 22]. Центральне місце в народних уявленнях про самогубство посідало не християнське поняття про смертний гріх, а почуття небезпеки, в язичницькій свідомості пов'язане з самогубцями, як людьми, які померли неприродною чи неправильною смертю. У цьому випадку самогубець – частина цілої групи істот, яких називали “заставними

покійниками” (це жертви самогубств, убивств, нещасних випадків і померлих за невідомих обставин). У фольклорі збереглися відгуки про те, що самогубці діють як агенти темних сил, завдають шкоди та хаосу.

Звичайно, фольклор і нині має певний вплив на сучасні мораль і ставлення до самогубства. Зокрема, в ньому відбивається табу щодо цього вчинку та явища – заборона, що тісно пов’язана з українською ментальністю.

Обережно-негативне ставлення до самогубства пояснює, чому в народному побуті важливу роль відігравали ритуали, пов’язані з тілами самогубців. На Русі навіть у перші віки християнства рекомендувалося за язичницьким звичаєм залишати тіла самогубців без поховання. Тим більше сама церква висловлювалася проти поховання самогубців на цвинтарі. Тіла самогубців приписували ховати в так званому лімінальному просторі, чим позначався пограничний статус самогубця між світом живих і світом мертвих, – біля дороги, на роздоріжжі, край поля, в лісі, болоті чи яру. Тіл самогубців боялися і, щоб відвернути їх вплив, у народі використовували захисні ритуали: шпигали тіла самогубців кілками, засипали могили сіном, камінням, завалювали деревами. Так народ виражав своє негативне ставлення до вчинення самогубства та намагався відвернути його вплив на родини.

Отже, на ранніх історичних стадіях народне ставлення до самогубства та самогубців було переважно негативним. Лише за певних обставин до самогубства ставилися з розумінням.

Так, за релігійними поглядами давніх германців, жінка, на відміну від чоловіка-воїна, може потрапити в рай лише за умови, якщо покінчить життя самогубством. Так само вважалося й норманами, венедами, іншими північними народами та племенами. Там удова традиційно здійснювала самогубство.

Давні кельти за традицією боялися померти від природного старіння організму. Вони вірили, що стара людина, яка кидається зі скелі в море, здобуде безсмертя. Вважалося: ліпше себе вбити, ніж здатися в полон ворогу, адже стати рабом було величезною ганьбою.

Там, де умови життя були занадто суворими, де громада балансувала на межі голодної смерті та животіння, існував звичай позбавля-

тися своїх членів, які стали некорисними для громади через каліцтво, немічність або старість. Зазвичай такі люди йшли з життя добровільно. У Давній Європі (данці, готи) цей ритуал зберігався аж до християнської доби. У вестготів була так звана “скеля прашурів”, з якої кидалися в море літні люди, які не бажали бути тягарем для своїх рідних. Такий самий звичай описано в іспанських кельтів. Так само сприймали самогубство і народи Крайньої Півночі. Наприклад, старі ескімоси йшли в тундру й замерзали там. Інші відпливали в море на крижаній брилі.

Звичай вчинювати самогубство був розповсюджений і в Давній Греції та Римі⁴. Так, на острові Кеос старі люди, не чекаючи природної смерті, після святкового обряду випивали смертельну отруту – цикуту [2]. Давньогрецький філософ Діоген Синопський покінчив життя самогубством, зупинивши дихання. Старий римський філософ-епікуреєць Луцій Аннека Сенека і його сучасник Петроній зробили собі розтин вен. Отруїв себе і Сократ. Римський імператор Нерон після поразки в боротьбі за владу кинувся на встромлений в землю меч. “Хорошою” вважалася смерть героя, який вбиває себе холодною зброєю [3].

Філософи-стоїки виправдовували самогубство, сприймали його як добродійність. Стоїки обирали самогубство і тоді, коли було неможливо чесно виконати обов’язок або він був непосильний. Так вчинили Зенон і Клеанф. А громадянин, якого звинуватили в злочині, міг unikнути покарання та очистити заплямовану честь, вчинивши саморозправу [3].

Слід зауважити, що самогубство в певні періоди в античному світі дозволялося тільки вільним громадянам. Античні держави мали так званий подвійний правовий стандарт для вільних громадян і рабів. Отож самогубство раба у Давній Греції тягло за собою показові акції, спрямовані на залякування інших рабів і недопущення нових самогубств. Раб не був людиною, а являв собою товар. Тому його самогубство розглядалося як псування (пошкодження чи знищення) товару. Під час продажу рабів надавався навіть “гарантійний термін” – шість

⁴ У грецькій міфології закінчують життя самогубством Антігона, Аргантона, Амфіон, Аякс Телемонід, Бібліда, Гарпалика, Деяніра, Ерігона, Іокаста, Корес, Каліроя, Кінір, Канака, Макар, Федра, Ясон та інші герої, а у римській міфології – Дідона [1].

місяців – для того, щоб покупець міг повернути гроші, якщо куплений ним раб накладав на себе руки.

І хоча в певні відтинки часу, коли за законами Аттики самогубцю відрубували руку та ховали її окремо від тіла, навіть у періоди заборони самогубства для вільних громадян в окремих випадках у Сенату можна було дістати дозвіл на його вчинення. То була складна адміністративна процедура, однак самогубець і його родина звільнялися від негативних юридичних наслідків, які спричиняло самогубство, вчинене без високого дозволу.

Таке становище справ зберігалось лише до набуття християнством статусу офіційної релігії. Та необхідно сказати, що на початку свого становлення альтруїстичне самогубство-мучеництво (заради віри Христової) заохочувалося.

Отож, античне законодавство з питань самогубства постійно знавало змін. Самогубство сприймалося і як злочин проти держави, власності, моралі, релігії (тоді тіла всіх самогубців належало викидати диким тваринам, а не ховати за усталеними звичаями), і як особливий вчинок (тоді закон карав лише родини тих самогубців, які своїми діями завдали шкоди державі чи посягали на її інтереси). У Давньоримській імперії законодавчі санкції за вчинення “*mors voluntaria*” (добровільної смерті) та щодо самогубців і їх родин посилювалися. За часів правління імператорів Адріана й Антоніона закон не розрізняв самогубство та злочин. Згодом відповідні правові норми було закріплено й у візантійському законодавстві.

Так, за Кодексом Адріана (II ст. н. е.) за спробу покінчити життя самогубством карали на смерть навіть легіонерів. Проте в законі передбачалися й пом'якшувальні обставини, що діяли, якщо до такого вчинку спонукало горе, скорбота, хвороба, втома від життя, безумство чи сором. От і виходить, що за часів Адріана преторське право ставилося до самогубців гуманніше від європейського законодавства XIX ст., визнаючи наявність підстав, які виправдовували суїцид. “Дігести” Юстиніана – класична збірка римського права (VI ст. н. е.) – осуджує лише самогубство “без причини” [2]. Однак спробу самогубства воіна Кодекс Юстиніана розцінював як дезертирство.

Надалі в Європі було започатковано уніфікацію правових норм. Зважаючи на розподіл “предметів” відання, духовна влада намагала-

ся впливати на душу, “життя після смерті”, а світська – могла вплинути лише на фізичне тіло. У Середні віки світське законодавство, тісно пов’язане з церковно-канонічним, прирівнювало самогубство смертельному гріхові. Воно ототожнювало самогубство зі злочином, таким, як убивство, вбачаючи в ньому крайній вияв самоуправства людини. Цей погляд підтвердили церковні собори: Арльський 452 р., Орлеанський 533 р., Бразькі 563 р., 613 р., Толедський 693 р. та ін.

Людина не була вільна розпоряджатися ні своїм тілом, ні душею. Церква розподілила владу над людиною, віддавши тіло земним володарям (“кесарю кесарево”), а душу – неземному володінню (“Богові – Боже”). Десятки віків церква методично боролася з бісом самогубства. До позбавлення себе життя служителі церкви ставилися більш непримиренно, ніж до позбавлення життя іншої людини – вбивства. Вважали, що самогубець, посягнувши на право Бога, не має шансу бути прощеним, а вбивця – адже він залишився жити – ще може розкаятися у своїх гріхах і здобути прощення. За тих часів безумство не пом’якшувало вини самогубця, бо вважалося, що в душах розумово хворих поселяється диявол. Заборона вчиняти самогубство обґрунтовувалася не тільки релігійними мотивами. Самогубство мало і юридичне значення, оскільки тягло за собою фінансові та (або) матеріальні санкції. За законом самогубці та їх спадкоємці позбавлялися майна, яке переходило до держави, громади, барона, церкви. Над трупом самогубця глушилися, викидали диким тваринам, хижим птахам, віддавали для препарування в анатомічних театрах.

За часів Ренесансу ставлення до самогубців дещо пом’якшилося. Гуманістичні концепції Відродження почали дослухатися до природних прав людини і громадянина. Дедалі частіше лунали ще не досить переконливі доводи на користь права кожної людини розпоряджатися власним життям, яке має бути людським.

За Нових часів право на благородне самогубство першим захистив Монтень. Майже через сто років його думки розвинув диякон лондонського собору Св. Павла Дж. Донн. Юридичні ж аргументи, які похитнули правові норми щодо заборони вчинення самогубства, вперше висунув кримінолог Ч. Бекарія. Не схвалюючи самогубство, він проте свідомо ігнорував принципи християнської моралі щодо нього у своєму трактаті “Про злочини та покарання” (1764). Так, Бе-

карія аргументував, що самогубство – це злочин без покарання, адже покарання не можна застосувати проти невинних – родичів, спадкоємців самогубця, а також проти бездушного мертвого тіла. Далі Бекарія уподібнив право на самогубство праву на еміграцію, останнє ж закон визнає. При цьому він зазначав, що самогубець завдає менше шкоди державі ніж емігрант, адже “втікає” без нічого і залишає своє майно на батьківщині.

У 1777 р. Д. Юм у праці “Про самогубство” намагався повернути людині право розпоряджатися своїм життям, свободу вітального вибору, якої її було позбавлено. У XVIII ст. конституції провідних країн світу закріпили право людини і громадянина на життя. А про заборону права на самогубство в жодній із них не йшлося. Проте норми кримінального права зберігали негативні приписи щодо самогубства та самогубців. Знадобилося ще понад сто років, аби узгодити положення основного закону з положеннями закону кримінального, оскільки репресивна політика проти самогубців здійснювалася в Європі впродовж багатьох століть. Револьюційна Франція 1790 р. першою відмовилася від законів, які карали за вчинення самогубства. Однак французьке законодавство аж до 1938 р. передбачало утримання будь-якої особи, небезпечної для себе, в психіатричній лікарні (в соціалістичних країнах подібні рекомендації містилися в медико-правових “циркулярах”).

Слід визнати, що ставлення до самогубства, зокрема офіційне, завжди орієнтувалося на релігійні приписи, а також відповідні норми. Світові релігії поширюють свій вплив не лише на громадську думку, мораль, але й на ухвалення законів щодо самогубства та самогубців. До антисуїцидальних конфесій належать християнство, іслам та іудаїзм. Одна з причин непримиренного ставлення церкви до самогубства полягає не лише в тому, що життя є святим, оскільки дароване Творцем. Церква не хоче допустити, аби людина розпоряджалася своїм життям сама, адже тоді людині буде дозволено все, людина уподібниться Творцю, чого вона недостойна.

Християнство безпосередньо не забороняє самогубство. Проте Біблія передвіщає вічні муки тим, хто накладе на себе руки. Книга книг зафіксувала найважливіше первинне право людини, без якого всі інші права, оскільки вони є похідними, втрачають сенс. Йдеться про

право на життя та заповідь “Не вбивай!”, адже людина – найцінніше з-поміж усього, створеного Богом. Відповідно до норм церковного права в багатьох католицьких країнах самогубство і нині розглядають як гріх, який має бути покараний: самогубцю відмовляють у християнському похованні, якщо не доведено, що він був психічно хворою людиною. Православна ж церква нині поступово виказує дещо більше розуміння та гуманізму щодо зазначених питань.

Негативно ставиться до самогубства й іудаїзм. Однак ця релігія не використовує залякування щодо самогубців, як християнство. Талмуд також прямо не осуджує самогубство. Тільки трактат про смерть і траур “Семахот” характеризує його як найтяжчий з гріхів, адже самогубець відхиляє Божий суд і нехтує правом на вічне життя після смерті. В євреїв самогубство належало лише до релігійної сфери впливу та не каралося світською владою. За спробу самогубства карали побиттям. Родичі самогубця не позбавлялися ніяких майнових чи немайнових прав, їм співчували. Релігійні віровчення настільки глибоко проникли в менталітет євреїв, що самогубства серед них були і залишаються поодинокими випадками. Жодна з релігій так заповзято і послідовно не захищала кожне людське життя і водночас не ставилася з таким глибоким співчуттям до самогубців і їх родичів, як іудейська. Найменший сумнів щодо суїцидального наміру тлумачився на користь померлого та його родичів. Талмуд, проте, дозволяє єврею вбити себе за особливих обставин, щоб не вчинити соціально не схвалюваних і релігійно заборонених вчинків, внаслідок яких іудей може стати ідолопоклонником, вдатися в гріх убивства чи перелюбу.

Зауважимо також, що до злочинів самогубства неповнолітніх, психічно хворих і несамовитих ці релігійні віровчення не відносили.

Пом’якшувальні обставини щодо вчинення самогубства визнає й іслам. У ньому релігійна заборона самогубства (інтіхар) спирається не на священний текст Корана, а на судження тлумачників і віровчителів. У реальному житті в мусульманських країнах до самогубства ставляться терпимо, проте самогубство тут більш рідке явище, ніж у країнах з християнською культурою.

Г.Ш. Чхарташвілі вдало підмітив, що головна відмінність східних (буддизму й індуїзму) релігій від західних (християнства, ісламу, іудаїзму) щодо погляду на вчинення самогубства полягає у тому,

що для перших воно не має стигми гріховності. Це серйозний аргумент проти морального закону, який нехтує самогубством чи навіть заперечує право на його вчинення [2].

Повертаючись до нашої власної історії, зазначимо, що в Київській Русі також переважно негативно ставилися до “безпричинних” самогубців, відбиток на неприйняття самогубства накладали народні вірування та дохристиянські обряди. Але згодом це ставлення дещо змінилося. М.М. Карамзін у книзі “История государства Российского” писав, що слов’янки не хотіли переживати своїх чоловіків і тому добровільно спалювалися на вогнищі разом із трупами чоловіків. Жива вдова ганьбила родину. Цей звичай самоспалення слов’янських удів описано й арабським купцем Ібн Фадланом [4]. Держава ж не втручалася в цю сферу.

Практично до XVIII ст. самогубство перебувало у віданні церкви, відносини щодо нього регулювалися релігійними нормами. Світські закони не переймалися самогубством і самогубцями.

Перші документальні згадки про самогубство в російській історії датовано Середніми віками [5], коли воно поступово ставало предметом канонічного права. Православна церква, так само, як і католицька, осуджувала його⁵. Офіційне ставлення до самогубства в Російській імперії аж до XVII ст. мало суто негативний характер.

Наприкінці XVII ст. у Росії відбувалися масові релігійні самогубства розкольників. Самоспалювання (“гарі”) були колективним виявленням релігійних почуттів. Упродовж двадцяти років (1675–1695) їх було зареєстровано близько сорока. У вогні загинуло майже 20 тис. старообрядців. Тут слід визнати, що масові релігійні самогубства ха-

⁵ Офіційна позиція східної православної церкви бере початок не від соборів в Арлі та Бразі, які вона не визнає, а від Канонічних Відповідей Тимофія Олександрійського (учасника Другого Вселенського Собору в Константинополі в 381 р.), які набули канонічної сили, бо були затверджені Шостим Вселенським Собором. 14 Канон проголошує, що не є самогубцями безумці, які наклали на себе руки, що тільки особи, що здорові розумом, які вчинили самогубство через образу або через малодушність, позбавляються церковного обряду. З огляду на букву закону це твердження зберігає статус церковного закону православної церкви й дотепер [5]. У повсякденній практиці священнослужителі керувалися переважно не “Кормчими книгами” – зводом законів канонічного права, а “Требниками” митрополитів, а також циркулярами церковних ієрархів, які адресувалися парафіяльним священикам. Такі документи щодо питань самогубства поєднували характерні риси християнських і язичних поглядів, уявлення церковної та світської влади, авторитет закону та силу звичаю.

рактерні для послідовників певних віровчень і ніяк не пов'язані з національною належністю⁶.

Лише на початку XVIII ст. (під час реформ Петра I) – значно пізніше, ніж в законодавстві західноєвропейських країн – самогубство стало предметом уваги державної влади. З підпорядкуванням церкви державі за Петра відносини щодо вчинення самогубства та щодо самогубців стали регулюватися нормами цивільного законодавства. Військовий устав 1716 р. зобов'язував закопувати тіла самогубців поза цвинтарем, а перед тим ще й ганьбити їх, тягнучи вулицями. Передбачалося також усіяло карати за спробу вчинити самогубство, аж до застосування смертної кари. Морський устав 1720 р. також прирівнював самогубство вбивству [5].

Ці положення стали основою всіх наступних законів Росії щодо самогубства та самогубців [6]. Дійсно, прямим джерелом Петровських законів було законодавство Саксонії, однак загальні правові принципи сягали римського права [5], відповідно до норм якого особливий статус особи, наприклад, солдата чи раба, "...давав іншому або державі право на її життя" [9]. Спеціальний декрет Петра поширював норми військового законодавства на цивільне населення. Статус цивільного громадянина прирівнювався солдатському, право на життя якого належало суверену. За спробу вчинити самогубство позбавляли права на цивільну службу [5]. У Росію західні моделі самогубства (вчинення самогубства не тільки з релігійних мотивів чи як слідування жінки за померлим чоловіком, але й через інші мотиви) проникли наприкінці XVIII ст.⁷

Перший офіційно прийнятий законопроект з часів петровських кодексів "Свод законов Российской империи" (1835 р.) запозичив звідти статтю про самогубство, виключивши з неї тільки наругу над тілом самогубця: "347. Самоубийца лишается Христианского погребения, если доказано будет, что он лишил себя жизни не в безумии и не в беспамятстве" [5]. За цим формулюванням – уявлення про те, що не всі самогубці є психічно хворими, а також якщо суб'єкт є безумним, то він сам та його тіло після смерті не підлягають судовому

⁶ Масові релігійні самогубства сектантів, на жаль, мають місце й у сучасному світі.

⁷ У російському перекладі вперше було надруковано в 1781 р. повість Й.В. Гете "Страсти молодого Вертера". Перший російський "рیمейк" твору 1792 р. зробив М. Сушков, який повторив шлях свого героя.

переслідуванню (юридичний принцип, прийнятий у багатьох країнах Західної Європи).

Юридичний припис, що слід робити з тілами самогубців, містив “Устав врачевный”, який входив до 13-го тому “Свода законов Российской империи”, закріплюючи юрисдикцію держави щодо охорони здоров’я. Починаючи з видання 1835 р. “Устав врачевный” (Ч. 2: Устав медичної поліції) приписував кату тіло самогубця закопати у безчесному місці. У виданні 1842 р. “Свод законов” (ст. 380) визначав спробу самогубства як злочин, вчинений у “безумному стані” і приписував таким особам примусове лікування [5]. У 1845 р. законодавство Росії було реформовано під керівництвом графа Дм. Блудова (і у такій редакції мало силу до революції 1917 р.). Перелік пом’якшувальних обставин зник із законодавства. Починаючи з 1845 р. і впродовж наступних 72 років законодавство Росії проголошувало:

“1943. Лишивший себя жизни с намерением и не в безумии, сумасшествии или временном от каких-либо болезненных припадков беспамятстве признается не имевшим права делать предсмертные распоряжения, и потому как духовное завещание его, так и вообще всякая каким бы то ни было образом в отношении к детям, воспитанникам, служителям, имуществу или к чему-либо иному изъявленная им воля не приводятся в исполнение и считаются ничтожными. Если самоубийца принадлежал к одному из христианских вероисповеданий, то он лишается Христианского погребения. 1944. Изобличенный в покушении лишить себя жизни также не в безумии, сумасшествии или временном от какой-либо болезни припадке беспамятства, когда исполнение его намерения остановлено посторонними, не зависшими от него обстоятельствами, предается, если он Христианин, церковному покаянию по распоряжению своего духовного начальства” [5].

Передбачаючи церковні та цивільні наслідки самогубства, а не кримінальну відповідальність, “Свод законов” декриміналізував самогубство. Проте законодавець підтвердив норму про розв’язання справ про самогубство у віданні церкви. Відповідну статтю також було збережено в кримінальному законодавстві, що лише закріпило авторитет держави в сфері релігійних норм і підтвердило превалювання її повноважень над церковними.

У 1860–1880-ті рр. у Росії точилася боротьба за розподіл основних сфер впливу. Відбувалося перезакріплення правового та релігійно-морального авторитетів, поділ органів влади (церковної, законодавчої, адміністративної) та галузей права (кримінального та цивільного). Судова реформа встановила судово-виконавчі процедури, кодифіковані 1864 р. в Уставі кримінального судочинства. Проте реформи не вплинули на норми щодо самогубства. У 1860-ті рр. в Росії самогубством стала цікавитися громадськість. Публіцисти вбачали в ньому знамення епохи. Вони почали описувати та досліджувати окремі випадки. Газети писали, що, незважаючи на те, що самогубство є дуже давнім явищем, саме у XIX ст. воно перетворилося на епідемічну хворобу всіх цивілізованих народів.

Таким чином, уперше в Росії інформація про самогубства стала набутокм суспільства. Політика так званої гласності відкрила загалу соціальні механізми приватного життя пересічної людини [5]. Терпимість до самогубців поступово зростала. Сприйняття суїциду так само, як убивства, послаблювалося. Водночас їх кількість зростала. Явище сприймалося сучасниками як ознака та неминучі наслідки століття, а в останній його чверті збільшення кількісних показників пов'язувалося вже з поширенням атеїзму.

Новий “Устав уголовного судопроизводства” 1870 р. (ст. 16) приписував, що судові переслідування належить припинити зі смертю обвинуваченого. Це положення суперечило ст. 1472 “Уложения о наказаниях уголовных и исправительных” про судові переслідування самогубців, яке зберігало силу й після реформи судочинства. У судовій практиці складно розв'язувались і питання щодо спроб вчинити самогубство, адже вони одночасно належали до різної юрисдикції⁸.

⁸ До речі, останньою у світі відмовилася від репресій проти самогубців Великобританія: лише в 1961 р. законодавчий акт проголосив відсутність складу злочину в самому самогубстві. Проте ще нині в деяких країнах, наприклад, Канаді, Данії, Чилі спроба вчинити самогубство карасться законом [1, 27].

Отже, впродовж XIX ст. у Росії законодавчі погляди на самогубство поступово зазнавали змін. Список виняткових умов, за яких самогубці звільнялися від юридичної відповідальності, то скорочувався, то розширювався. Самогубство, вчинене через тяжкі податки, досаду, сором, безпам'ятство, меланхолію, закон не карав.

Дореволюційна Росія початку XX ст. переживала нову епідемію самогубств. Інформацію про самогубства до 1913 р. збирала поліція; потім вона зосереджувалася в Центральному Статистичному комітеті МВС. В окремих великих містах (Москва, Петербург, Одеса, Рига) видавалися статистичні щорічники, що містили відповідні зведення. Дані також літримували військове й освітнє відомства, органи міського самоуправління та товариства швидкої медичної допомоги. Вони ж здійснювали моніторинг явища, який, проте, не мав системного характеру. На початку XX ст. “из жуткого, табуированного признака... суицид превращается в мощное, многокомпонентное явление, в котором сочетались кризис религии, изменение мироощущения личности, социальный кризис, распад патриархальной семьи...” [2, 33]. Після революції 1905 р., коли політичні лозунги дещо втратили свою актуальність, газети знову повернулись до теми самогубств, яка поряд з вбивствами, цікавила читачів аж до 1914 р.

У 1900-ті роки увагу сучасників привертала регулярність вчинення самогубств. Цю тему висвітлювала, звичайно, художня література (роман М. Арцибашева “У последней черты”, наприклад)⁹. Практично кожен поет, письменник, драматург у своїх творах згадував самогубство. Факти суїциду мали місце і в їх найближчому оточенні, серед самих літераторів. Проте слід зауважити, що для українських письменників, з огляду на притаманні лише їх творчості особливий романтизм і віру у світле майбутнє, вчинення самогубств не було закономірним.

Ставлення ж російського законодавства до самогубства впродовж десятків років не змінювалося. В останньому варіанті проекту Уголовного уложення 1903 р. укладачі пропонували визнати самогубство некараним, але нові норми так і не було схвалено. Аж до 1917 р. у Російській імперії діяло Уложення 1885 р. Воно передбачало жор-

⁹ Масові релігійні самогубства сектантів, на жаль, мають місце й у сучасному світі.

стоке покарання за вчинення самогубства, яке полягало в таких заборонах:

- “1) непризнании права сознательного самоубийцы делать предсмертные распоряжения, отчего завещания таких лиц почитались не имеющими законной силы;
 - 2) покушавшемуся полагалось тюремное заключение сроком от полугода до года;
 - 3) погибший лишался церковного погребения;
 - 4) на покушавшегося накладывалось церковное покаяние...”
- [5, 64].

Відповідно до ст. 1474 Уложення не каралися за самогубство особи, які його вчинили: а) з патріотичних міркувань заради збереження державної таємниці; б) щоб зберегти свою жіночу недоторканість, честь.

Відповідальність за доведення до самогубства (вона виходила від заборони чинити самогубство) вперше було встановлено в “Уложенні о наказаниях уголовных и исправительных” 1885 р. (ст. 1476). Проте Уголовне уложення 1903 р. вже не мало такої норми [5, 3]. Отже, відповідальність за вчинення самогубства покладалася лише на самогубця, а перелік пом’якшувальних обставин щодо самогубців, їх честі і майна було чітко окреслено законодавцем.

Революція 1917 р. скоректувала ставлення до самогубства. КК РСФСР 1922 р. не вважав спробу самогубства злочином, а доведення до самогубства не розглядав як спеціальний склад злочину. Проте цей кодекс містив ст. 148, яка передбачала відповідальність за допомогу у вчиненні самогубства чи підмову до нього неповнолітньої або неосудної особи [7, 134]. Розробники кодексу сприйняли досягнення дореволюційної криміналістичної науки, та законодавцю знадобилося лише чотири роки, щоб удосконалити цю норму. Уже в 1926 р. новий КК РСФСР у ст. 141 передбачав поряд із пособництвом і підмовлянням до вчинення самогубства новий склад злочину – доведення до самогубства:

“Доведение лица, находящегося в материальной или иной зависимости от другого лица, жестоким обращением последнего или иным подобным путем до самоубийства или покушения на него – лишение свободы на срок до пяти лет.

Содействие или подговор к самоубийству несовершеннолетнего или лица, заведомо не способного понимать свойства или значение им совершаемого или руководить своими поступками, если самоубийство или покушение на него последовали, – лишение свободы на срок до трех лет” [7, 282].

Після революції 1917 р. кількість самогубств почала зростати. Далі статистичні показники щодо вчинення самогубства мали спорадичний характер: разом із запровадженням НЕПу та перших привілеїв для номенклатури суїцид поширився серед більшовиків, які вважали, що ідеї революції зраджено; зі скасуванням НЕПу – серед “нових” промисловців і комерсантів; різко зросла кількість самогубств на побутовому ґрунті та серед безробітних. До 1934 р. рівень самогубств зріс приблизно вдвічі порівняно з 1917 р. Наприкінці 20-х рр. статистика набула настільки тривожного вигляду, що керівні органи її засекретили. Влада не хотіла афішувати свої “негативні характеристики” [2, 112; 5, 143]. Однак випадки смерті внаслідок самогубств мали обліковуватись, тому їх реєстрували як нещасні випадки чи природну смерть. З огляду на політику більшовиків обговорення проблеми суїциду у наукових виданнях і на шпальтах часописів, навіть у газетах, унеможлиблювалось. Соціалізм вилучив самогубство та право на нього з-поміж моральних вчинків, суспільство не лише не виявило розуміння, але наклало на саму тему жорстке табу. Розпочалися й переслідування кримінологів. Так тривало десятки років.

У 50–60-ті рр. ХХст. в СРСР особа, яка, перебуваючи у виправній установі, вчиняла спробу самогубства, каралася додатковим строком позбавлення волі за намагання ухилитися від суспільно корисної праці. А за здійснення спроби самогубства на волі громадянин направлявся на примусове обстеження до психіатричної лікарні¹⁰. Проте не дивує той факт, що за свідченнями художньої та мемуарної літератури (інших даних за той період не існує) у добу сталінських репресій кількість самогубств, ймовірно, була найвищою.

Перші зміни почались за часів “відлиги”. Кримінальні кодекси союзних республік, прийняті впродовж 1959–1961 рр., скасували кримінальну відповідальність за сприяння самогубству та підмову

¹⁰ У російському перекладі вперше було надруковано в 1781 р. повість Й.В. Гете “Страсти молодого Вертера”. Перший російський “рیمейк” твору 1792 р. зробив М. Сушков, який повторив шлях свого героя.

до його вчинення, але передбачили відповідальність за доведення до самогубства. Стан справ нині не змінився¹¹. До певної міри вірогідна статистика самогубств поновилась у 80 – х рр. минулого століття. Дані було відкрито для широкого загалу. На цей період також припадає швидке зростання абсолютних показників самогубства в СРСР, зумовлене загальною кризою розвинутого соціалізму та радянського суспільства.

Суїцидними республіками у 80-х рр. ставали по черзі Естонія, Комі АРСР і Удмуртія. На самому початку перебудови СРСР перетворився навіть на суїцидну “наддержаву”. Оптимістичні очікування населення за часів президентства М. Горбачова скоротили кількість самогубств. Однак після спаду політичної ейфорії показники вкотре підвищилися. У 90-х р. найбільше самогубців у світі розмовляли саме російською мовою (цей показник можна було порівнювати хіба що з даними, які надходили з КНР).

Розпад СРСР не додав позитиву. Статистичні показники знову методично почали зростати в хаосі будівництва нових держав і суспільств, відновленні народної автентичності, пошуках історичних коренів і шляхів розбудови нової, раніше не відомої цивілізації (не імперіалістичної і, тим більш, не соціалістичної). Зазначені тенденції цілком були притаманні й Україні.

Завершуючи наш дискурс, зауважимо, що самогубство виникло тоді, коли людина усвідомила себе смертною, відчувши себе людиною, яка може власноруч регулювати тривалість свого життя залеж-

11 Церковних діячів часів реформ 60–80-х рр. XIX ст. непокоїв перерозподіл влади між церквою та наукою (медициною зокрема). Тіло та душа самогубця стали об’єктом боротьби за владу. С.В. Булгаков у “Настольной книге для священноцерковнослужителей” попереджав священників про те, що відповідно до цивільних законів самогубці не можуть бути поховані без попереднього слідства поліцейської і медичної влади. Як служитель церкви він наполягав на тому, що самогубець, який встиг покаятися та прийняти перед смертю святе причастя, може бути похований за християнським обрядом [6, 1250]. Таким чином, акт каяття, підтверджений причастям, повертав самогубця від цивільного підпорядкування до юрисдикції церкви. Тільки щодо одного питання служителі церкви сумнівалися: чи є рішення про церковне поховання самогубця (якого визнано божевіллям), ухвалене цивільною владою, обов’язковим для священнослужителя? Духовне керівництво закликала священників робити власні висновки про фізичний і духовний стан парафіян, яких вони знали багато років і які сповідували їх. Проте, коли факт безумства було встановлено на підставі розтину тіла самогубця (анатомо-антропологічний підхід), церква цілком виконувала припис цивільного закону щодо церковного обряду поховання. Отож, священнослужителі підкорялися авторитету науки (медицини) повністю, оскільки на її захисті стояла держава. Довіряючи патологоанатомам, вони думали, що розтин тіла самогубця давав інформацію про стан його психічного здоров’я.

но від свого бажання та з власної волі з огляду на значущі саме для неї, конкретної особистості, зовнішні та внутрішні спонуки.

Біля витоків цивілізації, адже вчинення самогубства за певних обставин полегшувало життя племені (смерть літніх або хворих людей тощо), ставлення до самогубства мало заохочувальний характер.

У цілому ж соціально-історична тенденція виглядає таким чином: з виникненням і розвитком класів та держави суспільство почало ставитись до самогубства дедалі суворіше. Інтереси держави вимагали обмеження приватної волі. До механізму управління особистістю як ознака недемократичної влади неминуче було включено головну галузь людської волі – життя. Тому ставлення до самогубства набуло стримувального характеру, а офіційно його почали прирівнювати до вбивства. Влада перебрала на себе право розпоряджатися життям своїх громадян. На початку XVIII ст. у Російській імперії почалася кодифікація заборонних норм щодо вчинення самогубства. Нерівномірний розвиток законодавства впродовж багатьох віків призвів до того, що суперечливі та здебільшого застарілі положення співіснували поруч. І лише на початку XX ст. самогубство було декриміналізоване, а його статистика характеризувалася спорадичним зростанням з огляду на соціально-політичні періоди розвитку історії та низку інших чинників. Проте ставлення до нього дотепер залишається здебільшого негативним.

Залишаючись на індивідуальному рівні табуованим через свою інтимність, нині самогубство сприймається загалом як негативне моральне явище, адже людські втрати не можна виправдати. Це ніби розуміють і серед широкого загалу, і в державних колах. Проте проблема мінімізації самогубства в Україні дотепер нерозв'язана, а останніми роками (в XXI ст.) взагалі, крім психіатрів і психологів, майже нікого не цікавить. Явище існує ніби окремо від суспільства та держави, що не може не викликати тривоги.

Список використаних джерел

1. Мифологический словарь / Гл. ред. Е.М. Мелетинский. – М.: Сов. Энциклопедия, 1991.
2. Чхарташвили Г.Ш. Писатель и самоубийство. – М.: Нов. лит. обозрение, 1999.

3. Лаврин А.П. Хроники Харона. – М., 1993.
4. Кармазин Н.М. Предания веков. – М.: Правда, 1988.
5. Паперно И. Самоубийство как культурный институт. – М.: Новое лит. обозрение, 1999.
6. Российское законодательство X–XX веков. – Т. 8. – Судебная реформа. – М.: Юрид. лит., 1991.
7. Уголовный кодекс РСФСР в редакции 1922, 1926 гг. // Сб. документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР. 1917–1952 / Под ред. И.Т. Голякова. – М.: Юрид. лит., 1953.
8. Дорожкин Э., Ефимова А. Вялотекущее ЧП // Московские новости. – 1996. – 1–8 сент. – № 35.

Стаття надійшла до друку 15.06.2007 р.



Із прекрасним ювілеєм – 60-річчям вітає редакційна колегія науково-теоретичного журналу “Вісник Академії управління МВС” доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України **Глушкова Валерія Олександровича**. У системі МВС України ювіляр пройшов шлях від наукового співробітника до першого проректора Академії управління МВС. Член авторських колективів з розробки Основ законодавства України про охорону здоров’я, Кримінального кодексу України, законів України “Про боротьбу з тероризмом”, “Про оперативно-розшукову діяльність” (нова редакція), законодавчих та нормативно-правових основ діяльності Національного бюро розслідувань України тощо. Валерій Олександрович – талановитий організатор юридичної науки, автор понад двохсот наукових публікацій. Крім цього, як люблячий батько, ювіляр зміг передати талант та любов до юриспруденції своїй доньці, яка вже сьогодні поповнила когорту молоді наукової еліти України.

Шановний ювіляре, від імені Ваших колег прийміть щирі вітання з цією світлою датою. Нехай козацьке здоров’я, щастя та добро не покидають Вас. Бажаємо довгих років життя, творчої наснаги та стабільності у практичній діяльності на ниві вищої юридичної освіти.



Редакційна колегія науково-теоретичного журналу “Вісник Академії управління МВС” щиро вітає з присудженням наукового ступеня доктора педагогічних наук професора кафедри роботи з персоналом, юридичної психології, педагогіки та політології Академії управління МВС **Чобітька Миколу Григоровича**. Автор багатьох наукових розробок щодо особистісно орієнтованої професійної підготовки майбутніх вчителів, технологій професійної освіти, які відповідають вимогам часу та європейським стандартам вищої освіти, він зробив чималий внесок у розвиток вітчизняної педагогічної науки.

Нехай Ваші починання завжди супроводжує успіх, здійсняться усі задуми та плани, а повага та підтримка вдячних учнів і колег надає наснаги.



Редакційна колегія науково-теоретичного журналу “Вісник Академії управління МВС” щиро вітає кандидата психологічних наук доцента кафедри теорії та практики управління ОВС Академії управління МВС **Запорожцеву Галину Євгенівну** з отриманням вченого звання доцента. Автор більш ніж 50 публікацій, зокрема: “Професійно-психологічна підготовка співробітників ОВС”, “Професійна психологічна підготовка дільничних інспекторів міліції”, “Використання психологічних знань в оперативно-розшуковій діяльності”. Стаж педагогічної роботи Галини Євгенівни у вищих навчальних закладах III – IV рівня акредитації 13 років – від викладача до професора кафедри.

На запитання, яким вона бачить своє майбутнє років через десять, Галина Євгенівна лише посміхається, адже кому як не їй знати, що свій особистий план вона вже давно перевиконала. Це не той випадок, коли наука слугує людині, а той – коли людина слугує науці. Галина Євгенівна розуміє пріоритети сучасної міліції і запевняє, що докладе максимум зусиль для вирішення нинішніх проблем та вдосконалення системи ОВС загалом. На її думку, потрібно покращити умови праці, підвищити її ефективність і, як результат, допомогти тим, хто стоїть на варті закону.



Редакційна колегія науково-теоретичного журналу “Вісник Академії управління МВС” приєднується до привітань з нагоди присудження наукового ступеня кандидата юридичних наук викладачу кафедри цивільно-правових дисциплін Академії управління МВС **Каплі Олександр Миколайовичу**. У 2001 році закінчив з відзнакою Національну юридичну академію ім. Ярослава Мудрого. Має низку наукових статей, є співавтором посібника з грифом Міністерства освіти і науки України “Теорія управління в ОВС”, коло наукових інтересів охоплює питання управління в ОВС з урахуванням вимог цивілістичної науки в умовах інтеграції до ЄС. Олександр Миколайович принциповий та вимогливий педагог, користується безперечним авторитетом та повагою серед колег.

Нехай на професійній ниві Вас завжди супроводжує невтомність наукового пошуку та творчий геній.

Редакційна колегія Вісника Академії управління МВС запрошує до співпраці

Для оформлення рукописів, наданих для публікації, визначаються такі вимоги.

1. Рукопис статті подається у друкованому та електронному форматах через 1,5 комп'ютерних інтервала, шрифтом Times New Roman 14 pt, обсягом 0,5 авторських аркуша (орієнтовно 10 сторінок формату А4), програмний редактор Microsoft Word 6.0-7.0.

2. Електронні варіанти малюнків і таблиць подаються окремими файлами у форматі А5.

3. У правому верхньому куті титульної сторінки рукопису зазначаються повністю ім'я та прізвище автора (співавторів), місце роботи, вчений ступінь і посада, яку обіймає(ють) автор (співавтори), контактний телефон та (або) електронну адресу.

4. Мови видання: українська, російська.

5. Анотація українською та англійською мовами (російською та англійською).

6. Нумерація виносок – наскрізна (у квадратних дужках по тексту, в порядку появи посилань у списку використаних джерел).

7. Рукопис має бути вичитаний та підписаний автором (співавтором).

8. Наукова стаття має містити необхідні елементи, які визначено Постановою Президії ВАК України «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» від 15 січня 2003 р. № 7-05/1.

9. Список використаних джерел має містити 10-15 найменувань.

10. У разі посилання на законодавчий акт наводиться його офіційна назва та вказується джерело, де він був опублікований.

11. До статті необхідно додати оформлений та підписаний витяг із протоколу засідання наукового підрозділу (установи) про рекомендацію до відкритого друку, дві рецензії (крім докторів наук).

12. Вказати індекс УДК.

Над випуском працювали:

начальник відділення організації наукової роботи та редакційно-видавничої діяльності Академії управління МВС *Ірина Бєлова*

Редагування: *Сергій Онищенко, Наталія Зволінська*

Комп'ютерна верстка: *Наталія Зволінська*

Підписано до друку 1.10.2007. Формат 60x84/16. Папір офсетний.

Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 13,48. Обл.-вид. 14,5. Наклад 150.

Замовл. №217. Надруковано в "МП Леся".

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи серія ДК № 892 від 08.04.2002.

03148, Київ, а/с115. Тел.: (050)469 7485, (044)407 6197 E-mail: lesya@ukrpost.net